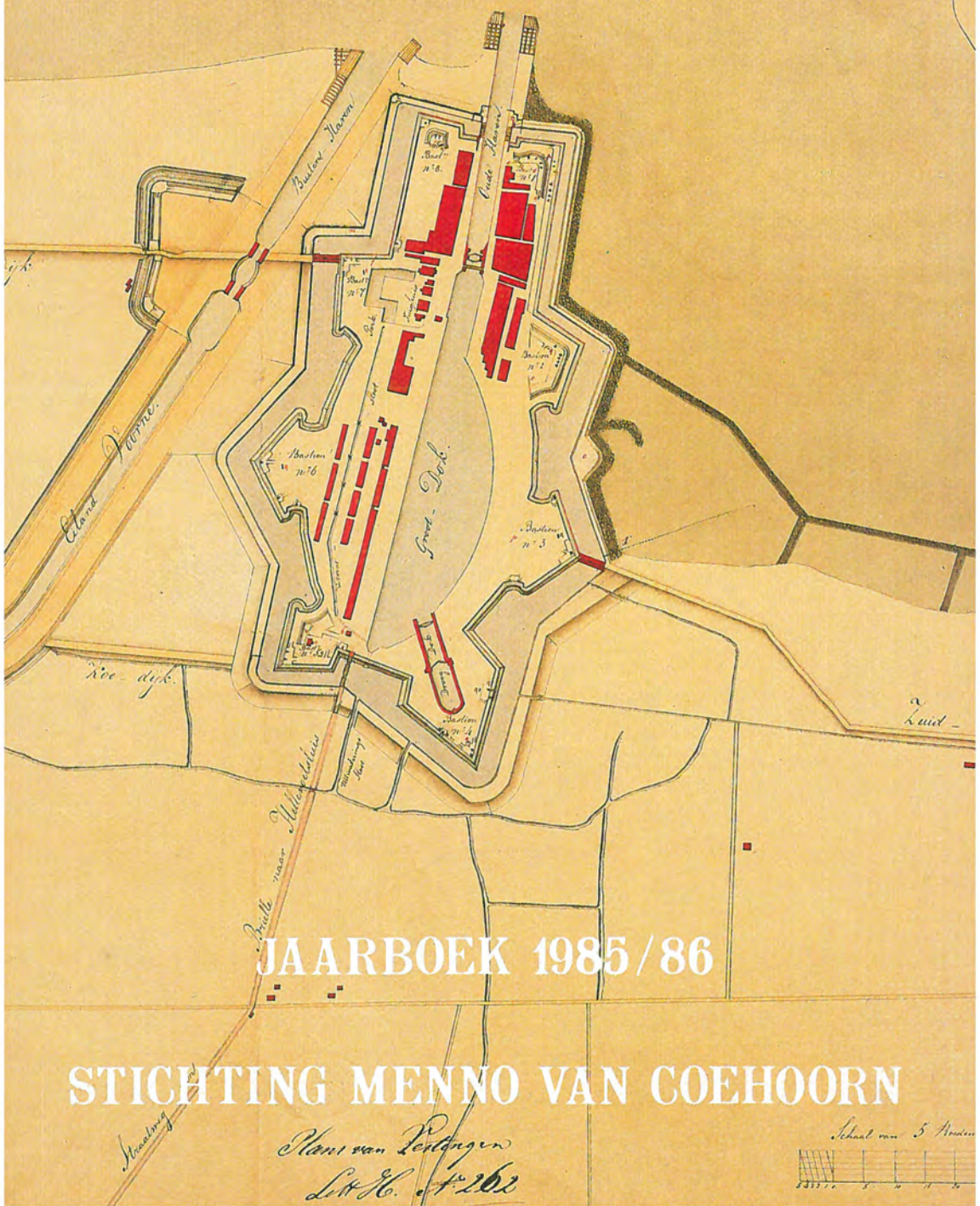

het Haring-Pluit.

JAARBOEK 1985 / 86

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Plan van Vestingen
L. v. G. 4262

Strooming

Bruck naar Millingen

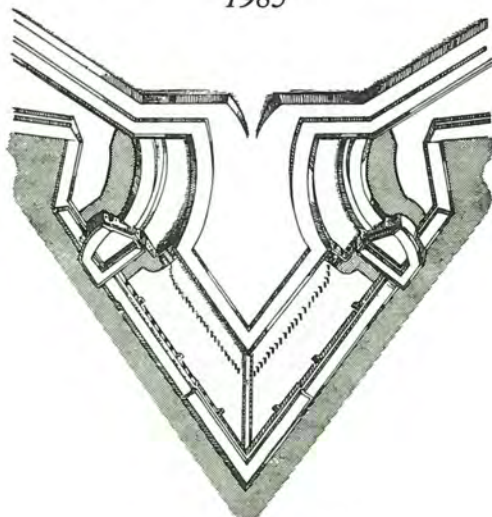
Voet-dok

Zuid

JAARBOEK 1985 / 86

*waarin opgenomen jaarverslag
1985*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Erevoorzitters – Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud-O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter 1982

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978

MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970,
lid SC 1960-1980, erelid 1981

1974

MR. J. BELONJE

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)

MR. P. J. VAN DER MARK

L. J. MORREAU

DR. H. M. LE PAGE

IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)

J. J. DE WOLF

Onderscheiden met 'de Coehoornmortier'

1977

W. F. K. ENGELBRECHT

DR. IR. H. A. VAN OERLE

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR

DR. G. OVERDIEP

IR. G. A. OVERDIJKINK (†)

1979

H. A. TREU

1980

P. J. BRAND

B. A. VERRIPS

1982 - Jubileumjaar

Z. K. H. PRINS BERNHARD

DER NEDERLANDEN,

BESCHERMHEER

J. SNEEP

IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

1986

ING. G. KOPPERT

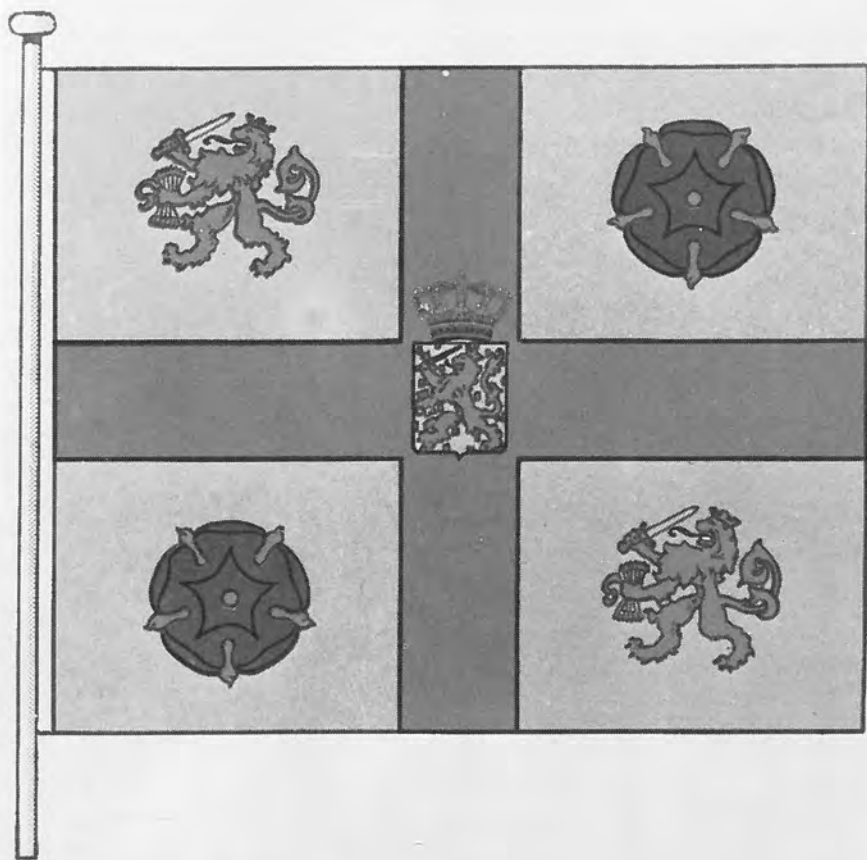
ING. G. VAN DER WEL

BESCHERMHEER 75 JAAR

Op 29 juni 1986 hoopt Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden de leeftijd van 75 jaar te bereiken.

Met bijzondere genegenheid wenst de Stichting Menno van Coehoorn haar Beschermheer in ieder opzicht veel geluk.

*Ononderscheidingsvlag voor Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden.
(Zie artikel blz. 224)*

VOORWOORD

Het lijkt niet gewaagd te veronderstellen, dat onder monumentenbeschermers de jaren tachtig de geschiedenis zullen ingaan als de jaren waarin omvangrijke wetgevende arbeid werd verricht.

Zo werden o.m. van kracht:

- Rijkssubsidieregeling Onderhoud van Monumenten m.i.v. 21 februari 1986.
- Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing (WSDV) m.i.v. 1 januari 1985.
- Wet voorkeursrecht Gemeenten m.i.v. 1 januari 1985.
- Structuurschema's 'Natuur- en landschapsbehoud', 'Openlucht recreatie' en 'Landinrichting' in het najaar van 1985.
- Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten (RRM) m.i.v. 1 januari 1986.

Voorts werd op 28 oktober 1985 het Voorontwerp van wet tot vervanging van de Monumentenwet 1961 in procedure gebracht.

In alle gevallen hebben wij, in NCM-verband, in de voorbereidingsfasen getracht invloed uit te oefenen. We hebben gepleit voor een opzet en formuleringen, die redelijkerwijs het voortbestaan van historische vestingwerken zouden kunnen waarborgen. Dat is bepaald niet in alle opzichten succesvol geweest. De genoemde wetten, regelingen en schema's bieden ons echter wel goede aanknopingspunten ten behoeve van de wettelijke bescherming van objecten. Dat geldt tot zekere hoogte (dit in beperkte mate) ook voor de restauratiemogelijkheden (WSDV en RRM). Vrij pover is echter helaas de onderhoudssubsidieregeling uit de bus gekomen. Wij achten dit op langere termijn de meest belangrijke: immers een goed beheer en onderhoud voorkomen ingrijpende restauraties en kosten uiteindelijk minder geld. In NCM-verband is dan ook gepleit (en de NCM gaat daarmee onverkort door) voor een ruimer budget en vergroting van de werkingsfeer. Voor ons werk biedt deze regeling voorshands weinig soulaas.

Een belangrijk aspect van de wetten en regelingen, ook van het voorontwerp-Monumentenwet, is dat de uitvoering overwegend in handen van provinciale en gemeentebesturen is gelegd en wel in bestuurlijke en financiële zin. Voor onze medewerkers, donateurs en begunstigers betekent dit, dat zij ' dicht bij huis ' informatie kunnen krijgen, overleg kunnen plegen en eventueel invloed kunnen uitoefenen. Het was voor ons werk altijd al van groot belang goede contacten te onderhouden. Het is nu beslist noodzakelijk, willen wij doeltreffend bezig zijn, om goed overleg te voeren met gemeentelijke en provinciale bestuurders, diensten en medewerkers. En, zoals altijd al, met verwante instellingen in de particuliere sector.

Behalve doeltreffend, kan dat ook inspirerend zijn.

Voorzitter

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE SECRETARIS

Onderscheidingen

- Een koninklijke onderscheiding viel ten deel aan *Ir. J. A. Trimpe Burger*, die werd benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.
- De aan wijlen de heer *J. W. M. Slokkers* posthuum toegekende Menno van Coehoornpenning werd in juni 1985 in Vlissingen door de voorzitter aan mevrouw Yvonne Slokkers, in bijzijn van haar zoons, verdere familie en enkele afgevaardigden van onze Stichting, overhandigd.
- De tweede maal dat de Menno van Coehoornpenning werd verleend, betrof *Mr. Stan Smeets* en de uitreiking geschiedde tijdens de najaars-correspondentendag in oktober 1985.
- De sedert 1982 niet meer toegekende Coehoornmortier werd dit jaar uitgereikt aan de heren *Ing. G. Koppert* en *Ing. G. van der Wel*, wegens hun grote verdiensten voor de Stichting.

Herdenking van een zeer belangrijke gebeurtenis, 400 jaar geleden, met name de val van Antwerpen in 1585, welke de scheiding der Nederlanden tengevolge had, vond in België zowel als in Nederland plaats.

Wij danken *Prof. Dr. Ir. P. M. J. L. Lombaerde* uit Antwerpen voor zijn bijdrage over 'De Brug van Farnese' waarmee Antwerpen tot overgave werd gedwongen.

Ing. K. J. J. Brand zet de gevolgen daarvan voor Zeeuws-Vlaanderen uiteen. Aan deze beide artikelen gaat vooraf een schildering van de oorlogssituatie in 1585 in die contreien, ontleend aan de eigentijdse Nederlandse historieschrijver Everhard van Reyd,

Zeeland is in dit jaarboek nogal rijk bedeed, overigens zonder vooropgezette bedoeling. *Dr. C. van der Graaf* schreef een artikel over de 'verdrongen vesting Bommenede' die in 1575 door de Spanjaarden werd veroverd en die later in de golven is verdwenen.

Ir. Trimpe Burger verruimt onze blik op het Romeinse Aardenburg in een verslag over archeologische onderzoeken van de R.O.B.

Dr. J. Hartog neemt ons mee naar het Rijksdeel Curaçao en schildert de historie van Fort Nassau.

Mevrouw *Drs. Juliette Roding* uit Kopenhagen leverde een studie over een Nederlandse vestingbouwkundige en cartograaf, in dienst van de Deense koning: Isaac van Geelkercken.

Lange tijd was de 'Fossa Eugeniana' tussen Venlo en Rheinberg (BRD) voor velen een romantisch maar vaag begrip. Na onze excursie in oktober 1985 is het

In juni 1985 werd aan mevrouw Yvonne Slokkers, in bijzijn van haar jonge zoons Dylan en Sebastiaan, de posthuum aan haar echtgenoot toegekende onderscheiding uitgereikt door de voorzitter de heer J. Sneep.
(Foto P.Z.C.)

een herinnering aan een indrukwekkende Spaanse militaire onderneming, begin 17de eeuw, waarvan resten en sporen in het terrein nog zichtbaar zijn. De heer *Rolf-Günter Pistor* verhaalt over de geschiedenis van het strategische kanaal. Zijn co-auteur *Henri Smeets* verzorgde de vertaling.

'Ondergronds bouwen' wat houdt dat in? Dat laat zich niet in een paar woorden zeggen. Leest U daarom de uiteenzetting van de heren *Von Meijenfeldt* en *Trimbos*.

Onze bioloog *Drs. Ad Littel* trekt nogal van leer tegen de plannen die bestonden voor het (onnodig) slopen van bunkers in prachtig duinlandschap dat daaraan ten gronde zou gaan. Alweer in Zeeland, met name Dishoek, gemeente Valkenisse.

Plaatsruimte legt ons beperking op. Vanzelfsprekend treft men in dit boek de gebruikelijke rubrieken aan van: excursieverslagen, boekbesprekingen, evenementen, manifestaties en van onze organisatie.

Technische inspecties van objecten hier te lande en in België werden uitgevoerd door *Ing. J. W. C. Besemer* als voorzitter van de Technische Commissie. Men treft daarover een en ander aan.

Tenslotte geeft de penningmeester een overzicht van de financiële situatie van de Stichting Menno van Coehoorn.

De Aanhangsels I, II en III geven een beeld van de huidige samenstelling van het bestuur en het correspondentencorps en voorts lijsten van medewerkers en commissieleden.

Organisatie

1. BESTUUR

Afgetreden is de heer *F. B. E. E. von Derschau* als gevolg van de overdracht van de directeursfunctie bij het Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum te Delft aan *Kol. J. B. Molkenboer*, die derhalve tot ons bestuur toetreedt.

Een commandowisseling bij het Regiment Menno van Coehoorn te Havelte heeft eveneens het overdragen van een bestuurszetel St. M. v. C. tot gevolg: afgetreden is *Lkol. B. G. de Vree* en toegetreden *Lkol. J. Miedema*, de nieuwe commandant.

2. MEDEWERKER VOOR HET DAGELIJKS BESTUUR

is geworden de heer *P. Th. Petit* voor documentatie.

3. COMMISSIELEDEN

Tactische Commissie (T.C.). Als voorzitter stelt zich de heer *P. C. van Kerkum* beschikbaar.

Studie Commissie (S.C.). Lid werd de heer *G. J. L. Koolhof*; medewerkers de heren *Dr. C. van der Graaf*, *Ir. J. R. Hubert van Blijenburgh* en *C. H. van Meijgaard*.

De gestadige ontplooiing van activiteiten vergt allengs meer mankracht zoals blijkt uit het groeiende aantal medewerkers.

Het begunstigers- en donateursbestand echter houdt daarmee geen gelijke tred, het blijft vrij stabiel.

Om daar verbetering in te krijgen zijn verschillende maatregelen in voorbereiding. Gaarne doen wij daarom een beroep op U mede te werken tot het bereiken van groei ook in dat opzicht.

Nieuw propagandamateriaal komt binnenkort beschikbaar.

Wij willen besluiten met dank te brengen aan onze correspondenten en medewerkers en ook anderen die het D.B. in het afgelopen jaar hebben bijgestaan. Wederom dank ook aan de heer *Th. Bien*, accountant voor zijn gewaardeerde steun aan de penningmeester bij het opstellen van de financiële jaarstukken. Ook onder onze begunstigers en donateurs zijn er zeer velen die onze erkentelijkheid verdienen voor hun belangstelling, steun en bijdragen.

Voor het dagelijks bestuur,
H. A. Treu, secretaris

EVERHARD VAN REYD OVER DE STRIJD DIE LEIDDE TOT DE VAL VAN ANTWERPEN-15 AUGUSTUS 1585

bewerkt door H. A. Treu

1 Door de overgave van Antwerpen aan Parma kwamen de zuidelijke Nederlanden weer onder het gezag van de Spaanse koning.

De noordelijke gewesten, die zich eerder, in 1579 in de Unie van Utrecht hadden verbonden in de oorlog tegen Spanje en op 26 juli 1581 Philips II hadden afgezworen, zetten de strijd voort.

Zij waren het verlies van hun op 10 juli 1584 vermoorde 'Vader des Vaderlands' nog niet te boven en tobden met het probleem een vorst te vinden, die bereid zou moeten zijn de souvereiniteit over de Noordnederlandse provincies te aanvaarden.

In dit stadium had men zijn hoop gevestigd op Hendrik III, koning van Frankrijk, doch deze weigerde uit vrees o.a. voor Spanje.

Bij al deze moeilijkheden was in deze periode óók nog het oorlogsverloop ongunstig.

2 Vooral na het verlies van Gent kreeg Antwerpen het benauwd en de stad gaf zich op 15 augustus 1585 aan Parma over, uit angst economisch te worden gewurgd.

Het verhaal van de strijd om Antwerpen wordt ons geleverd door Everhard van Reyd (1550-1612) in zijn vermaarde werk over 'De Nederlantsche Oorloghen' waaruit hierna wordt geciteerd.

Hij stond in nauwe betrekking tot Jan de Oude van Nassau, de stichter van de Unie van Utrecht, wiens secretaris Van Reyd is geweest. Daarna werd hij tot raad van de Friese stadhouder Willem Lodewijk benoemd en kwam hij ook in contact met prins Maurits. Als burgemeester van Arnhem was hij tevens gecommitteerd voor Gelderland bij de Staten-Generaal. Bij vele van de door hem in bijzonderheden en levendig beschreven gebeurtenissen was hij zelf betrokken geweest.

Van Reyd mag dus als bijzonder goed geïnformeerd worden aangemerkt.

In het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel V, Leiden 1921, wordt zijn werk over 'de Nederlantsche Oorloghen' gerangschikt onder 'de beste, die wij over onze opstand hebben'.

3 'Dat Vierde Boeck'. De nu volgende aanhalingen daaruit, handelende over de gebeurtenissen in de jaren 1585 (en 1586) mogen voor wat Antwerpen in 1585 betreft, dienen als schets van een historische achtergrond waartegen het technische wonder, want zo mag men de Brug van Farnese wel noemen, zich voltrok. Wij prijzen ons gelukkig dat Professor Dr. Ir. P. M. J. L. Lombaerde, ondervoorzitter van de Simon Stevinstichting, bereid was om aan ons verzoek te voldoen, daarover voor onze lezers een beschrijving en verklaring te geven in zijn artikel 'De Brug van Alexander Farnese tijdens het beleg van Antwerpen Juli 1584 - Maart 1585'.

OORSPRONCK ENDE VOORTGANCK

Van de

NEDERLANTSCH E Oorloghen.

O F T E

Waarachtige Historie van de voornaemste Geschiedenissen/
inde Nederlanden ende elders / voorgefallen / zedert den
Jaer 1566. tot het Jaer 1601. verdeelt in
achtien Boecken.

Door wijlen

EVERHARD VAN REYD,
NASSOVSCHE RAED, GEWESENE
Burgemeester der Stede Arnhem, ende Ge-
committeerde ter vergaderinghe
der Generaliteyt.

DERDE EDITIE.

Naer des Autheurs Originael overfien, ende met 't gene, 't welck inde
eerste Druck uytgelaten was, vermeerdt: oock van alle
druck-fauten ghesuyvert, ende verciert met
nieuwe Figuren.

Ende hier is nu menlijcks by geboght 't vervolgh van 1601 tot den Jaer Anno 1644
inklups/met Afbeeldingen van alle de Souvereyns/Graven/ etc. daer toe behoorende.

'A M S T E R D A M,

By d' Wed. van salig. EVERHARD CLOPPENBURGH, woonende op
't Water/ inden bezgulten Spjel/ tegen ober de Kroon-macht/ Anno 1644.

DAT VIERDE BOECK

1585

I. Antwerpen belegerd

Blz. 92 Antwerpen door slechts 8000 man belegerd

Die Stadt Antwerpen was bereets in 't verleden Jaer / stracx nae 't verlies van Gent / begost te benauwen / ende wert nu meer ende meer besloten / het Legher daer voor was niet stercker dan acht duysent man.

tegen 20.000 weerbare mannen daarbinnen

Daerom versochte Parma geen ghewelt / wetende dat sulcx te vergheefs / ende schimpelijck was / midts ten minsten twintich duysent weerachtige mans daer in waren / maer onderleyde alleen d'afsnydingh van toevoer: Plant Kartouwen nae 't waterCompas ten beyden sijden vande Schelde / om die schipvaert te verbieden.

II. Schipbrug

Velen geloven er niet in

Maer siende dat die Schepen met eene stercke vloet ende doorwint / mits die breete van die Riviere / gelijkewel voor by voeren / ende zijne scheuten verachteden / onderstaet hy den stroom met een schip brugge te sluyten / 't welck veele onmogelijck dochte / midts die hooge vloedende ende stercke stroomen / alle ses uyren op ende af loopende.

Toch volbracht

Nochtans wert het volbracht / die Schepen met dobbelde ankers onder ende boven bevesticht / met kabels vie lange rijge t'samen gehecht / balcken ende plancken daer over gheleyt / grof gheschut inde Schepen / ende op die brugge ten beyden syden ghestelt / oock stercke Soldaten wacht daer op verordent:

De constructie

Vele kleyne masten met scherpe yseren beslaghen hen uyt ghesteecken / op dat ghene Schepen souden onderstaen daer teghens te seylen oft aen te leggen / ende om alle vyantlijcke Schepen noch seeckerder af te keeren / werden grootte vloten van masten / thien oft twaalf dick op malcanderen ghehecht met opstaende ysere pinnen boven / ende beneden langs die brugge gesterckt ende geantkert / met wat plaets tusschen die vloten ende brugge.

Niet gezorgd voor voedselvoorraad

Hier over wert langh gearbeydt / ende aen der Staten syde als met vergeefsche kosten ghespot ende oversulcx te min gesorght om die Stad te spijsen . . .

III. Eerste poging tot ontzet

Blz. 94 Aanval op 's-Hertogenbosch om druk op Antwerpen te verlichten

Den 9. Februarij 1585 / onderstonde Graef Philips van Hohenlo Antwerpen met aftreckinge 't ontsetten / ende Parma elders soo veel wercx te geven / dat hy 't beleg niet soude konnen volvoeren. Maeckende eenen aanslach op 's Hertogenbosch . . .

De aanslag gelukte in zoverre dat kapitein Juliaen Cleerhagen met weinig dappere soldaten, door list de stad binnen kwam, de wachten overmeesterde en de Graaf toegang verschaftte. Er ontstond echter paniek door een onvoorziene gang van zaken . . .

soo dat beyde partijen / d'een van d'ander een gantsch noodeloose vreesse hadden.

Een Bossche burger rende naar de poort, zag kans de schotbalken te doen vallen waardoor de vluchtende indringers de poort versperd vindende over de wal in de gracht sprongen, waarbij velen verdronken, o.a. de broer van de keurvorst van Keulen.

IV. Tweede poging tot ontzet

Blz. 94 Vuurschip

. . . Dit middel gefeylt zijnde / hebben die van Antwerpen veel neersticheyts ghedaen / om sich selfs te helpen.

Frederico Genebella een Italiaen rustede een Schip waer in ettelijcke veel duysent pont polvers bemetselt waren / 't welck met vyerwerck alsoo was toegericht / dattet op een sekeren tijt / daer nae men 't stelde / soude aengaen.

Verbazing en nieuwsgierigheid bij de Spanjaarden

Dit wort met eenige Boots-gesellen na die brugghe ghebracht / die welke op een kleyn stuck weegs nae daer by zijnde / spannen dat roer / ende set tent midden tegen die brugge aen. Springhende in een Schuyte ende sich op 't Lant bergende: dat schip drijft alleen voort aen / ende comt plat tegens die brugge te liggen / sonder voor eerst eenige werckinghen te thoonen / waer over de vyant / die in 't begin over die vreemdigheyt verwonderd was / ende van die brughe weeck / hem wederom verstout / om naerder hen aen te gaen / ende begint met der Geusen konst te spotten. Caspar de Robles, Heer van Billy / Gouverneur van Vrieslant / Groeninghen ende Ommelanden geweest, als oock Vinconte de Gand laghen met vele andere Edelluyden op die Brugge / het schip aangaepende . . .

Alexander Farnesius Hertog van Parma ende
Placentien, Gouw' ende Gens' van de Nederlanden.

Philips Grave van Hohenloo Baron te Langenberg
Lieutenant Generael der Vereenigde Nederlanden.

Explosie met veel slachtoffers

't Welck ten laetsten vier geeft met sulcken grouwelijcken slach / als oft die werelt berstede / het groote ghewicht van 't water moest selfs voor dit ghewelt wijcken / en verhoogden sich ten beyden syden tot boven aen die dijcken / wat op de brugghe stont / Heeren ende Knechten vloghen inde locht / ende die brugghe scheurde met al die kabels / balcken ende masten / als oft stroo-halmen waren geweest / maer daer waren geen proviant-schepen gereet / om door die openinge te passeren.

De brug wordt spoedig hersteld

Ende Parma kreegh tijds ghenoech om die brugghe te hermaken / plantende daer en tusschen al 't gheschut wat hy te vorens hadde / ende voorts uytte veroverde groote Steeden van Vlaenderen lichten mochte / langs die dijcken / soo dattet voor die schippers bycans so vreesselijck was voor by alle die Cartouwen te seylen / als voor een Soldaet door die spiessen te loopen.

V. Derde poging tot ontzet

Blz. 95 Couwensteynse dijk

Veel dijcken van de Schelde / soo aen Vlaemsche als Brabantsche zyde werden doorghesteken / om te besoecken of men buyten om de brugghe

door d'ingevloeyde Landen met schepen soude moghen komen aan Antwerpen: 't welck gheluckt ware / in dien men de Couwensteynschen dijck hadde konnen breken / waer toe de Prins jaer ende dach te voorens vermaent hadde /

radende datmen den Heer van Couwensteyn zijn huys ende Landt daer omtrent soude afcoopen / daer nae den dijck doorsteecken / en een bequame schans daer bylegghen / verthoonende dat alsdan die Stadt altoos te water konde gespijst worden / maer d'eyghenbaet van Vleeschouwers ende Ossenweyders / wiens Landen soudent verdrincken / moest voor't gheemeen beste gaen.

Ende Parma het beleggh beginnende / versach daer teghens met sulcke middelen / dat die van Antwerpen het doorsteecken te laet ende vergheefs versochten: hy besette den dijck met stercke wachten / heyde veel palen daer in / op datmen met schuppen in d'aerde niet soudent mogen arbeeyden. Stelde veel groote stucken daer op / die den geheelen dijck langs bestreecken.

Couwensteynse dijck door de Graaf van Hohenlo genomen

Dies niet teghenstaende versochte Hohenlo den selven dijck met geweld in te nemen: 't welck metten eersten geluckte / werdende den vyant daer van ghejaecht / ende die proviant-schepen daer aen gebracht / waer over die Boden met blijde tydinghe terstont liepen nae alle steden / ende werden in eenighe / by namen t'Amsterdam / die klokken geluydt:

De vanwege Parma ingeheyde palen voldeden aan hun doel. Men kon niet in de grond komen. Proviant moest in andere schepen worden overgeladen en over de dijck gedragen. De soldaten die op de smalle dijck samendromden kwamen onder vuur van het zware Spaanse geschut te liggen. De verliezen waren verschrikkelijk ...

soo dat armen ende beenen inde lught vloghen / ende d'eene met des anderen bloedt besprenckt werdt / want die groote menichte van Soldaten stont op den engen dijck dicht by makander / ende koghelen vloghen langhs door al 't volck / van 't eene eynde tot aen 't ander . . . In voeghen dat sy omtrent ses ofte seven uren den dijck inghehouden hebbende / na groot verlies ende vleyscherije wederom afwijcken moesten.

VI. Antwerpen zwicht voor Parma

Dit was de laetste ende uysterste proeve van 't ontsiet / die welcke ghefeyldt wesende / ende die proviant binnen Antwerpen daghelijcx af / ende d'oneenicheyt toenemende / . .

gaf de Magistraat gehoor aan de aandrang van vele kanten om het niet tot het uiterste te laten komen en gaf het verzet op

Parma heeft die Stadt met tamelijcke beleeftheyt aenghenomen / hopende daer door die van Hollandt ende Zeelandt aen te locken.

**DE BRUG VAN ALEXANDER FARNESE
TIJDENS HET BELEG VAN ANTWERPEN
JULI 1584 - MAART 1585**

door Prof. Dr. Ir. P. M. J. L. Lombaerde

Een der meest spectaculaire militaire constructies, die tijdens het beleg van Antwerpen niet alleen gerealiseerd werd, doch ook de overgave van de stad (15 augustus 1585) versnelde, is de zgn. 'brug van Farnese'.¹ Menig veldheer, ingenieur, kartograaf, geschiedkundige en dichter besteedde vanaf het einde van de 16de eeuw tot nu heel wat aandacht aan de diverse karakteristieken van deze uitzonderlijke constructie.

In 1625 schreef Antonio Carnero, dat deze brug 'een tot nog toe nooit geziene machine was, zo sterk en zo goed onderhouden, dat de enorme kracht van de getijdestromingen, dank zij de zware balken en de kettingen die deel uitmaakten van de constructie, kon worden gebroken'.²

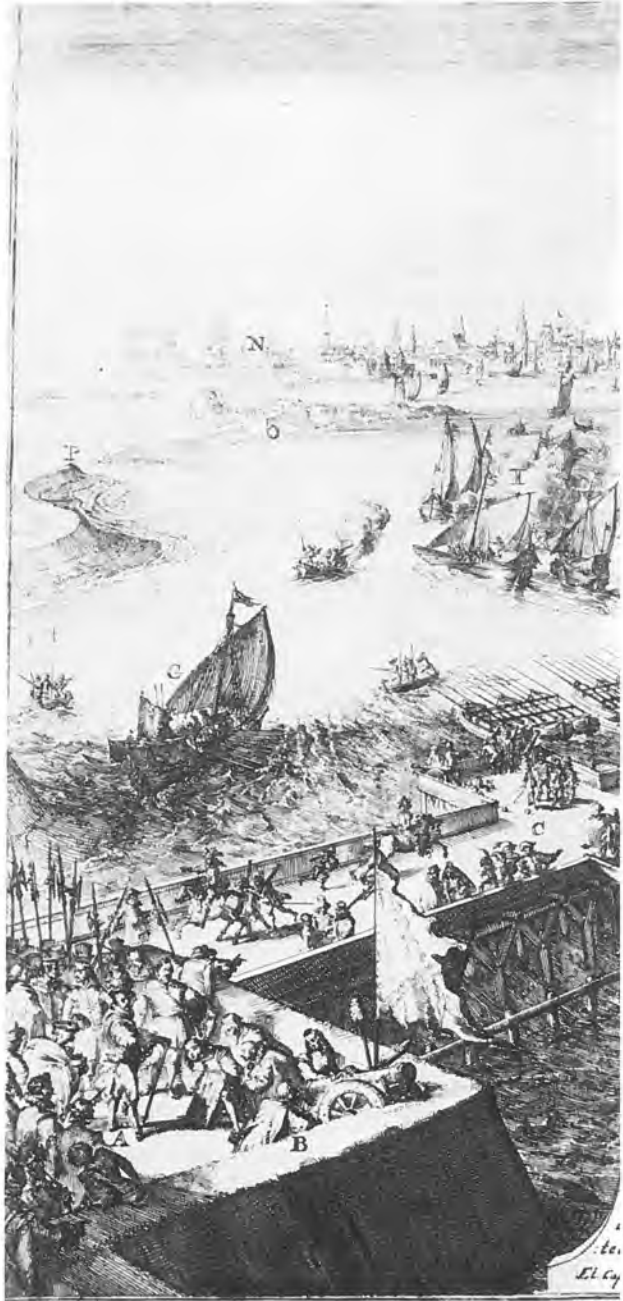
Andere eigentijdse getuigenissen zijn die van de Italiaanse jezuïet Famiano Strada (1572-1649) en van Paolo Rinaldi, een Italiaanse edelman uit het gevolg van de Prins van Parma.³ Wat de ikonografie aanbelangt, komen de oudste met de hand getekende illustraties voor in het 'Recueil de Plans', door de Bergense ingenieur Pierre Le Poivre samengesteld.⁴

Zes gravures van deze brug en de krijgsverrichtingen er rond, werden door Frans Hogenberg te Keulen uitgegeven.⁵ Daarnaast bestaan nog prenten van Coenraet Decker, Romeyn de Hooghe (naar tekeningen van kapitein-ingenieur Ledesma), Lambert Causé, Georg Lang en Michael Manger. Omdat de oorspronkelijke ontwerptekeningen van deze brug niet bekend zijn, bieden deze prenten belangrijke informatie over het aanzien van deze militaire constructie. Merkwaardig aan deze beschrijvingen en prenten zijn de verschillende meningen van de auteurs betreffende de afmetingen van de brug.

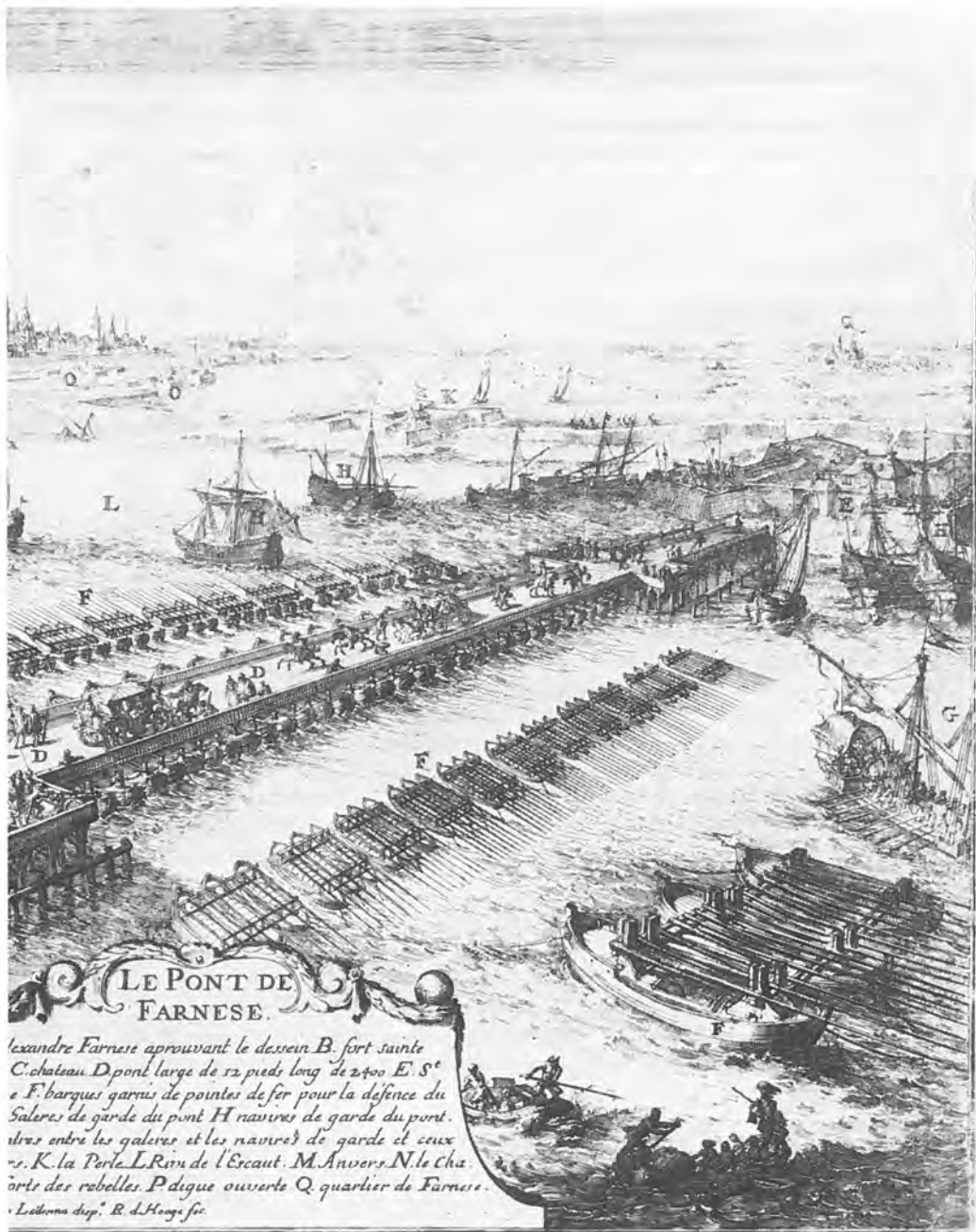
Onderhavige bijdrage heeft tot doel de technische aspecten van deze militaire schepping te bespreken en het ontstaan van de schipbrug in de periode juli 1584 tot maart 1585 in kort bestek historisch te situeren.⁶

Het ontstaan van de brug van Farnese (juli 1584-december 1584)

De bouw van de schipbrug dient gesitueert te worden binnen de strategie van Farnese om zowel de polders op linker- en rechteroever, als de Schelde ten noorden van Antwerpen met een ononderbroken verdedigingslijn af te sluiten. Daarbij kan worden beklemtoond dat Farnese de strategie van het afsnijden van een stroom bij de belegering van een stad, reeds tijdens het beleg van Maastricht met succes had aangewend.⁷

De brug van Farnese, gegraveerd door R. de Hooghe naar tekening van kapitein-ingenieur Ledesma (uit F. Strada, Segunda Decada de las Guerras de Flandes, Keulen, 1681). (Copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, Prentenkabinet, S II 5245/120114.)

**LE PONT DE
FARNESE.**

Alexandre Farnese approuvant le dessein. B. fort sainte
C. chateau. D. pont large de 12 pieds long de 2400. E. S^e
F. barques garnies de pointes de fer pour la défense du
pont. G. Saleres de garde du pont. H. navires de garde et ceux
I. tirés entre les galeres et les navires de garde et ceux
J. K. la Perle. L. Riva de l'Écaut. M. Anvers. N. le Cha
O. ports des rebelles. P. digue ouverte. Q. quartier de Farnese.
R. Lictoria sup. R. d. Hooge. etc.

Net zoals bij de belegering van Maastricht, zou de stad Antwerpen op deze wijze geïsoleerd worden en zouden schepen vanuit Holland of Zeeland de belegerde stad niet meer kunnen bevoorraden.⁸

De aldus beoogde linie bestond uit een aantal steundijken (o.a. de Blokkerdijk) de forten en schansen de Burght, St.-Sebastiaan, St.-Maria en de Perel op de linker Scheldeoever gelegen, de schipbrug zelf en tenslotte de hoofddijk van de Schelde tussen de St. Filippusschans en het fort van Mondragon; vanaf dit laatste fort werd de bestaande steundijk (Kauwensteinse dijk) versterkt met redouten in een linie tot aan de schans van het Peckgat.

Volgens Strada heeft Farnese samen met Giovambattista Plato en Properzio Barozzi⁹, dezelfde militaire ingenieurs die tijdens het beleg van Maastricht optraden, het idee opgevat om een schipbrug te bouwen.¹⁰ Deze buitengewone maatregel bleek noodzakelijk omdat de Spaanse kapitein Mondragon er niet in geslaagd was het belangrijke fort van Lillo, gelegen op de rechteroever, in te nemen¹¹, hoewel de Spaansgezinde markies van Richebourg het aan de overzijde van de Schelde gelegen fort van Liefkenshoek op de Antwerpenaren en de Staatse troepen had veroverd. Zodoende kon de Scheldedoorvaart van de Hollandse en Zeeuwse schepen nog niet worden verhinderd.

Als beveiliging voor de op te richten brug werd er in juli 1584 besloten om ten zuiden van het fort van Lillo en ter hoogte van Kallo en Oordam, twee nieuwe schansen te bouwen, genaamd St. Maria en St. Filippus. Op deze plaats bood de Schelde een aantal voordelen, nl. een minimale stroombreedte van ongeveer 700 m en een vermindering van de stroomdiepte door de aanwezigheid van een langgerekte zandbank. Stroomafwaarts maakte de Schelde een bocht zodat mogelijke schepen, komende uit Holland of Zeeland, niet frontaal op de te bouwen brug zouden kunnen inbeuken.¹² Doch Rinaldi verhaalt dat Farnese grote tegenstand van de krijgsraad voor zijn project ondervond, omwille van de grote kosten die zulk een constructie zou opeisen, alsook omwille van het gevaar van de getijdewerking in de Schelde en het tekort aan timmerlieden.¹³

Le Poivre schrijft dat verschillende 'modellen en inventies' voor het afsluiten van de stroom naar voren werden gebracht. Het model van meester-timmerman Jean Caparte, afkomstig uit Cambrai (Kamerrijk) werd verkozen.¹⁴ Een maquette van dit ontwerp werd vervaardigd door de Gentenaar Louis Cambien, die door Farnese met het project naar het Romeinse hof gestuurd werd. Strada steunt voor zijn beschrijvingen van de schipbrug volledig op de afmetingen en de constructiewijze van deze maquette, welke hij te Rome heeft gezien.¹⁵

De bouwperiode van de beide schansen samen met de brug dient gesitueerd te worden tussen juli 1584 en maart 1585.¹⁶ Pas na de inname van Dendermonde (17 aug. 1584) en de overgave van Gent (sept. 1584) werd met de bouw van het houten paalwerk of staketsel begonnen.

Alvorens de effectieve uitvoering te starten, werd een zeer uitgebreid aantal voorbereidende maatregelen in verband met de aanvoer van materialen getroffen:

- te Gent werden talrijke boten, kanonnen, houten balken, nagels en getouw verzameld. Timmerlieden en scheepstimmerlieden, die nodig waren voor de constructie van het paalwerk, werden geronseld¹⁷;
- in het land van Waas werden 10.000 bomen geveld voor het vervaardigen van planken en rijshout;
- vanuit Denemarken werden 1500 scheepsmasten overgebracht. Daarenboven werden gepekte palen, ankers en kettingen met dezelfde scheepslading over de haven van Vlissingen tot in Duinkerke verslept. Daartoe sloot Farnese een geheim contract af met een Franse handelaar, die dit materiaal zogenaamd voor de Franse koning diende te verzamelen.¹⁸ Van Duinkerke uit geschiedde het vervoer verder over land tot aan de bouwerven te Kallo en te Beveren;
- van Amsterdam uit werd een lading scheepskabels heimelijk vervoerd, doch deze werd door de Staatsen onderschept. Dat verlies veroorzaakte het op-eisen van al het beschikbare vlas in de omgeving van Beveren.¹⁹

Het hierboven opgegeven materiaal uit Gent werd met een vloot bestaande uit 35 tot 40 boten langs de Schelde verscheept. Om de stad Antwerpen te vermijden, nam de vloot een kortere route door de overstroomde polder op de linker Scheldeoever. Daartoe sloegen de Spanjaarden een bres in de hoofddijk langs de Vlaamse zijde en richtten er een schans (de Burght) op. Reeds enkele weken later bouwden de Antwerpenaren ter hoogte van deze bres een nieuwe schans (Téligny), zodat de doorvaart voor de Spaanse schepen verhinderd werd. Daarom liet Farnese het kanaal van Stekene tussen de Moervaart en de Schelde graven, zodat een rechtstreekse verbinding tussen de arsenalen van Gent, Beveren en de Schelde mogelijk werd.²⁰ Midden december 1584 waren de schansen St.-Maria en St.-Filippus voltooid. De prins van Parma liet eveneens de hoofddijken en steundijken tussen Kallo en de voornoemde schans verstevigen om het zware materiaal voor de bouw van de schipbrug en het paalwerk te kunnen transporteren.

Technische beschrijving van de brug

De brug van Farnese bestaat uit een aantal onderdelen, die gemakshalve ieder met hun specifieke constructiewijze beschreven worden.²¹

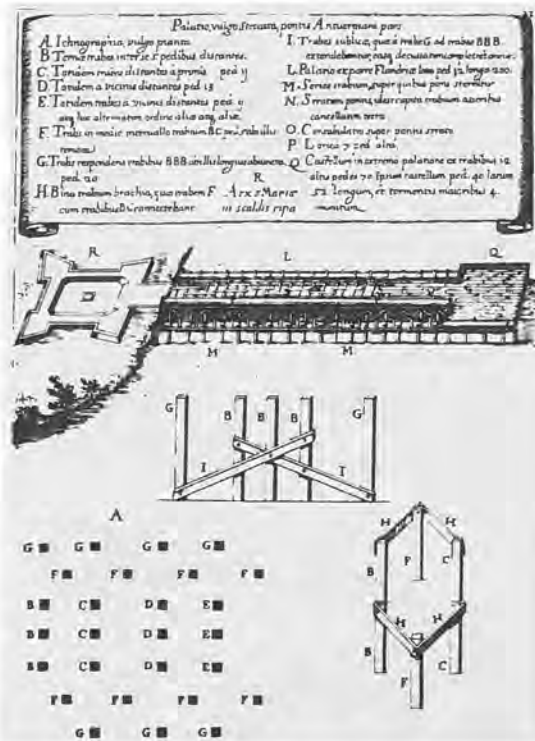
In het verlengde van de toegangspoort tot de stroomafwaarts gekeerde gebastioneerde zijde van de schans St.-Maria werden drie rijen houten pijlers in de Scheldebodding geheid.

In dwarse richting stonden de heipalen 5 voet²² uit elkaar; in langsricting alterneerde de afstand 11 voet en 13 voet. De vier laatste rijen, die het diepst in de Schelde gelegen waren, bestonden uit 12 palen van 70 voet hoog en 1,5 voet diameter.

Antwerpen en omgeving ten tijde van de brug van Farnese, getekend door ingenieur Pierre Le Poivre (uit P. Le Poivre, Recueil de Plans, handschrift). (Copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, Afd. Handschriften, 19.611 (7373). 61.)

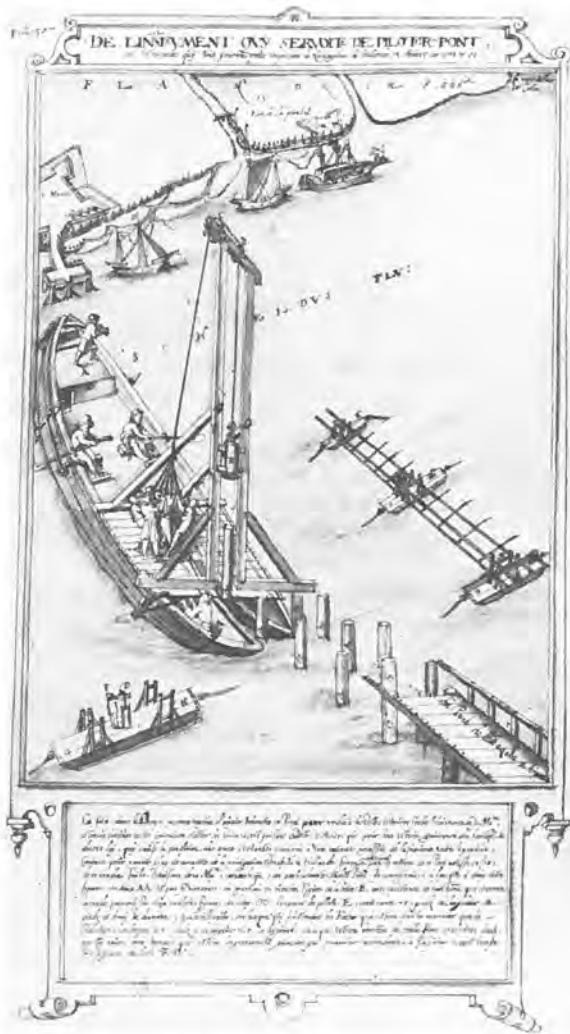
Tekening van de houten 'steccata' of paalwerk, ter hoogte van de St.-Mariaschans (uit F. Strada, *De bello belgico decas secundas*, Rome, 1647, p. 231).

Aan weerszijden van deze drie rijen houten pijlers werd een nieuwe rij palen geplaatst, telkens alternerend met de vorige en daarbij op een afstand van 5 voet. Twee armstukken verbonden deze steunpalen in dwarsrichting met de hoofdpalen van de brug.

Op een afstand van 15 voet van deze steunpalen werd een volgende reeks heipalen aangebracht. Vanaf de stroombedding en tot juist onder het wateroppervlak waren op deze laatste palen, in dwarse richting, schoren vastgenageld, die – onder de brug door – de hoofdpijlers tegen de grote krachten van de getijdewerking verstevigden.

Om de pijlers van deze zeven rijen in de stroombedding te heien, ontwierpen de ingenieurs een nieuw constructiesysteem. Een schip met een 'dubbele boeg' was op het dek voorzien van een drijfhamersysteem, bediend door 8 werklieden.²³ De heipalen werden in de opening tussen de dubbele boeg rechtgehouden. Vanuit een naburige schuit (25 voet lang en 5 voet breed), die onderaan bekleed was met wasdoek, werd door een timmerman een roermechanisme bediend om de grote palen van meer dan 20 meter lengte onder de boot door op de juiste plaats boven het water te laten uitsteken.

Voorstelling door Le Poivre van het schip met drijfhamermechanisme, dat aangewend werd bij het heien van de palen van het staketsel (uit P. Le Poivre, *Recueil de Plans*, handschrift).
 (Copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Afd. Handschriften, 19.611 (7373), 64.)

Het brugdek, dat enkel de drie middelste rijen heipalen omvatte, was samengesteld uit evenwijdige rijen dwarsbalken, afgedekt door tegen elkaar gelegen langs balken en planken. Aan beide zijden werden houten borstweringen, vijf voet hoog, bevestigd. De nuttige wegbreedte bedroeg 12 voet; de lengte van de brug vanaf de Scheldeoever tot aan de vier laatste rijen heipalen was 2000 voet (612 m). De overblijvende vier rijen dienden ter ondersteuning van een corps-de-garde, veertig voet breed en uitgestrekt over de zeven naast elkaar staande rijen heipalen, wat overeenstemt met een lengte van 52 voet. Deze versterkte uitbouw in de Schelde bood plaats aan 50 gewapende soldaten.

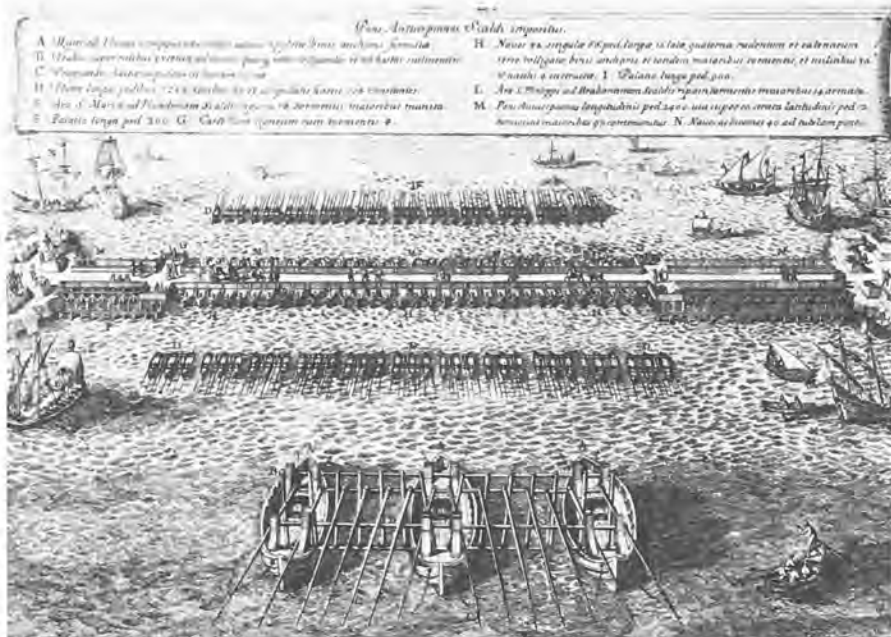
Zodoende stak het paalwerk aan de zijde van Vlaanderen 240 voet (73,4 m) uit in de stroom. Paolo Rinaldi geeft nochtans een afstand van 450 voet (137,6 m) op²⁴; Strada vermeldt een lengte van 200 voet, doch deze behelst enkel de houten brug tot juist voor het 'castellum' of corps-de-garde.²⁵ Verderop werd de stroom te diep om nog palen te heien. Bovendien waren de golfbewegingen van het water te groot.²⁶ Schepen konden echter gemakkelijk de op- en neergaande waterbewegingen opvangen. Om deze beide redenen werd er beslist een schipbrug te bouwen, die een verbinding tussen de twee staketsels moest mogelijk maken.

Het tweede staketsel werd vanaf de schans St.-Filippus op eenzelfde wijze als het eerste paalwerk opgericht, doch vertoonde een lengte van 900 voet (275 m). Aan het uiteinde bevond zich eveneens een corps-de-garde van 40 voet bij 52 voet.

De totale lengte van de brug bedroeg volgens Rinaldi en Strada 2400 voet (734 m); Le Poivre geeft de nauwkeurige lengte aan van 2354 voet (720 m); op de prent van Hogenberg wordt slechts een lengte van 1998 voet (611 m) vermeld.²⁷ Ook de afstanden tussen de beide corps-de-garde verschillen: 1000 voet (Rinaldi), 1174 voet (Le Poivre), 1250 voet (Strada). Een exacte lengte van de schipbrug is dus niet bekend, tenzij wij op basis van aantal, afmetingen en onderlinge afstanden van de schepen een nieuwe berekening maken.

De schipbrug was samengesteld uit 32 schepen, die d.m.v. ankers aan hun boegen en achterstevens bevestigd, in de stroom onbeweeglijk gemaakt werden.²⁸ Elke boot bevatte bovendien twee kanonnen en werd door kettingen aan de naastliggende schepen bevestigd. Over deze schepen heen werd een houten vloer gelegd. De afstand tussen de boten bedroeg telkens ongeveer 10 voet (volgens Rinaldi); elk schip was 66 voet lang en 12 voet breed. De totale lengte van de schipbrug zou dus slechts 714 voet bedragen, zodat gehele lengte van de brug 1900 voet zou benaderen. Deze afstand lijkt onwaarschijnlijk gezien de min of meer concorderende gegevens van Strada, Rinaldi en Le Poivre. Een eerste mogelijkheid zou kunnen zijn dat de lengte van het staketsel aan de St.-Maria schans 450 voet (Rinaldi) bedraagt, wat de totale lengte op 2100 voet brengt. Een tweede mogelijkheid bestaat erin dat de afstand van 12 voet enkel terugslaat op een halve schipbreedte, zodat deze boten in werkelijkheid 24 voet breed zijn. Een nieuwe berekening, onder voorwaarde dat een afstand van 12 voet tussen de schepen (deze stemt overeen met de grootste afstand tussen de heipalen van het paalwerk) wordt aangenomen, levert ons de totale lengte van 2344 voet; deze afstand benadert op 10 voet na de waarde van Le Poivre (2354 voet).

Vóór en achter de schipbrug lag een rij van 33 schepen, per groepjes van drie aan elkaar vastgemaakt en door zware houten balken met elkaar verbonden. Niet minder dan 154 lange scheepsmasten, aan de uiteinden voorzien van grote ijzeren punten, werden op de voorstevan van deze schepen aangebracht. Deze beschermlinies hadden volgens Strada een lengte van 1252 voet.

De brug van Farnese, gezien in stroomafwaartse richting van de Schelde. Aan de linkerkant de St.-Maria verdedigingswerk, aan de rechterkant de St.-Philippusschans (uit F. Strada, De bello belgico decas secundas, Rome, 1647, p. 238). (Copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, Prentenkabinet, S.I. 156.)

Aan weerszijden van de stroom lagen telkens een twintigtal bewapende ‘heuen’: een soort van vaartuigen met platte bodem, voorzien van gaffel en marszeil om eventueel brandstichtende schepen op afstand te houden.²⁹

Volgens Le Poivre had de constructie van de houten brug tot en met de voltooiing van de schipbrug, vier maanden geduurd (van 2 november 1584 tot 2 maart 1585). De brug werd reeds op 25 februari door Farnese plechtig ingehuldigd. Doch op 9 november van hetzelfde jaar gaf de prins van Parma het bevel tot afbraak van de complete brug.³⁰ De schansen St.-Maria en St.-Filippus bleven behouden.

Gezien het feit dat de lastencohiers van de verschillende werkzaamheden tot nog toe niet werden teruggevonden, kunnen wij ons geen juist beeld vormen van de gebruikte hoeveelheden aan materialen en van hun respectieve prijzen.

NOTEN

- ¹ Een zeer volledige behandeling van de historische context waarbij deze brug tot stand kwam, is terug te vinden in L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 dln., Brussel, 1935. Zie eveneens: P. C. Hooft, *Nederlandsche historien*, Amsterdam, 1703 en: E. van Meteren, *Belgische of te Nederlantsche historie van onsen tijden*, Delft, 1605. Ook Hondius maakt melding van deze schipbrug in *Korte Beschryvinge ende afbeeldinge van de generale regelen der Fortificatie, de Artillerie, Munition ende Vivres*, Den Haag, 1624.
- ² Carnero, A.: *Historia de las Guerras Civiles de Flandes*, Brussel, 1625, p. 186. Met dank aan R. Huel, adjunct-bibliothecaris van de stad Antwerpen, die ons op het bestaan van dit werk attent maakte.
- ³ Het werk van Strada werd zowel in het Latijn, Frans, Nederlands als Duits uitgegeven. De Latijnse versie is de oudste en luidt: F. Strada, *De bello belgico*, Rome, 1640. Het manuscript van Paolo Rinaldi werd nooit uitgegeven en wordt sinds 1985 bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Cfr. P. Rinaldi, *Liber relationum gestorum Ducis A. Farnesii*, (s.l.), (s.d.). Ook L. van der Essen maakt melding van dit uitzonderlijk document.
- ⁴ Le Poivre, P.: *Recueil de Plans* (handschrift), 1616-1619.
- ⁵ Muller, F.: *De Nederlandsche Geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten en historische kaarten*, dl. 1, Amsterdam, 1863-1870, pp. 39-60. Zie ook: J. van den Nieuwenhuizen, *De iconografie van het beleg van Antwerpen in 1585*, in *Antwerpen, tijdschrift der stad Antwerpen*, jg. 31, nr. 2, 1985, pp. 74-85.
- ⁶ Gezien de beperkte omvang van dit artikel wordt geen aandacht besteed aan de pogingen van de Italiaanse ingenieur Frederico Giambelli om vanuit Antwerpen door middel van brandschepen de schipbrug in april 1585 te vernietigen. Deze boeiende episode uit de geschiedenis van de brug van Farnese wordt uitvoerig beschreven in L. van der Essen, *op. cit.*, dl. IV, *Hfst. 3: L'Offensive des Assiégés et les Machines infernales de Giambelli*, pp. 50-66.
- ⁷ Tussen maart en juni 1579 werd de Maas ten noorden (Borgharen) en ten zuiden (Heugen) van Maastricht met twee schipbruggen gesloten om aldus de stad te isoleren. Beide bruggen, bestaande uit aan elkaar geketende schepen, lagen buiten het bereik van het artilleriegeschut van de belegerden. Zie hierover meer in M. Thomassen, *Krijgsbedrijven van Alexander Farnese in Limburg (1578-1579)*, in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 1890. Zie ook: de stedenatlas van P. Le Poivre, *op. cit.*, f° 30.
- ⁸ Campana, C.: *Assedio d'Anversa* (s.l.), (s.d.), p. 17.
- ⁹ Properzio Barozzi (Lat. Propertius Baroccius) was de neef van de welbekende Italiaanse ingenieur Giacinto Barozzi (1535-1585?), die op 3 november 1575 een traktaat over nieuwe oorlogstechnieken aan Filip II aanbood, genaamd: 'Offerta di un nuovo modo di difendere qual si coglia fortezza per debole che sia riputata da qual si voglia numeroso exercito'. Einde 1583 vroeg Properzio in een brief aan zijn oom om in dienst van het leger van Alexander Farnese te komen. Of Giacinto Barozzi daaraan gevolg gaf, is niet bekend.
- ¹⁰ Strada, F.: *Histoire de la guerre des Pais-Bas*, dl. IV, p. 21.
- ¹¹ Van der Essen, L.: *op. cit.*, p. 10.
- ¹² Campana, C.: *op. cit.*, p. 24.
- ¹³ Rinaldi, P.: *op. cit.*, f° 158.
- ¹⁴ Le Poivre, P.: *op. cit.*, f° 60v en f° 61r. Het model waarover Le Poivre spreekt is waarschijnlijk eerder een ontwerptekening (cfr. het Italiaanse 'modello'), dan een drie dimensionaal studieobject. Met dank aan Drs. R. Fabri, die ons hierop attent maakte.
- ¹⁵ Strada, F.: *op. cit.*, dl. IV, p. 23. Deze maquette was een 'presentatiemaquette', die vermoedelijk pas na de bouw van de brug gemaakt werd en dus kan verschillen van het ontwerp van J. Caparte. Volgens Strada was Cambien geen timmerman, doch een werkman ('un ouvrier').

- ¹⁶ De periode van juli tot december 1584 heeft betrekking op de bouw van de schansen. Tussen november 1584 en maart 1585 werd de brug aangelegd.
- ¹⁷ Strada, F.: *op. cit.*, dl. IV, pp. 29-30.
- ¹⁸ Van der Essen, L.: *op. cit.*, p. 15.
- ¹⁹ Cools, H.: *1584-1585: De meest tragische jaren uit de Geschiedenis van het Land van Beveren*, in: *Het Land van Beveren*, jg. XXVIII, 1985, nr. 1, inl., nr. 2, pp. 43-74 en nr. 3, pp. 83-119.
- ²⁰ Het kanaal van Stekene bereikte de Schelde ten noorden van de schans St. Maria. Aan de monding werd de schans de Perel opgericht.
- ²¹ Voor deze beschrijving gebruiken wij hoofdzakelijk gegevens uit de werken van F. Strada, P. Rinaldi en P. Le Poivre.
- ²² Een Antwerpse voet is gelijk aan 30,58 cm. Met dank aan Dr. G. Spiessens.
- ²³ Dit systeem werd meermaals in de Renaissance gebruikt. Zie hierover meer in: W. Parsons, *Engineers and Engineering in the Renaissance*, Baltimore, 1939, p. 150. Zie ook het eigentijdse traktaat van A. Ramelli, *Le diverse et artificiose machine*, Parijs, 1588.
- ²⁴ Ook Van der Essen neemt deze maat over.
- ²⁵ Zo staat op de gravure uit de Latijnse uitgave van Strada (1647) (zie afb. op blz. 22): 'palatio ex parte Flandria lata ped. 12 longa 200' '.
- ²⁶ Carnero, A.: *op. cit.*, p. 186.
- ²⁷ Dezelfde lengte wordt door Georg Lang overgenomen. Zie: W. Strass, *The German Single-Leaf Woodcut 1550-1600*, vol. 2, New York, 1975, p. 575.
- ²⁸ De namen van deze schepen komen voor op een tekening in de stedenatlas van P. Le Poivre (f° 61 v en f° 62 r). Zie ook: Stadsarchief Antwerpen (SAA), *Icon.*, 64 A.2.
- ²⁹ Hoofst, P. C.: *op. cit.*.
- ³⁰ Le Poivre, P.: *op. cit.*, f° 60 v.

DE VAL VAN ANTWERPEN IN 1585 EN DE INVLOED HIERVAN OP DE ONTWIKKELING VAN ZEEUWS-VLAANDEREN

door Ing. K. J. J. Brand

Inleiding

In de loop der historie is de havenstad Antwerpen steeds in meer of mindere mate afhankelijk geweest van het gebied waardoor de grote scheepvaart van deze stad naar zee kon plaatsvinden.

In de middeleeuwen was deze afhankelijkheid voornamelijk gelegen in de Grote Zeeuwse tol, of Watertol, die reeds op het einde van de 13de eeuw geheven werd op de (Ooster-) Schelde te Irsikeroord, alsmede de geleidetollen op de Honte.

Dit vormde overigens geen belemmering om Antwerpen in de 15de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw te doen uitgroeien tot de belangrijkste havenstad van de Nederlanden en een van de belangrijkste handelssteden van Europa. Momenteel, ook al wordt sinds bijna twee eeuwen de vrije vaart op de Schelde niet meer belemmerd, is Antwerpen voor bepaalde voorzieningen, zoals de aanleg van een Baalhoekkanaal of een verdere verdieping van de Hont of Westerschelde, nog steeds afhankelijk van de bereidwilligheid, de goede nabuurschap, van het gebied waardoor het toegang naar zee heeft. Ook dit heeft geen belemmering gevormd om Antwerpen (weer) te doen uitgroeien tot een van de belangrijkste wereldhavens.

Tussen deze twee perioden van grote bloei heeft Antwerpen gedurende meer dan twee eeuwen (16de en 17de eeuw) een volledige afhankelijkheid en belemmering van de grote scheepvaart moeten ondergaan, waardoor deze stad toen slechts als binnenhaven kon fungeren.

Deze periode zette daadwerkelijk in op 17 augustus 1585, toen Antwerpen, centrum van de opstandige beweging in de Nederlanden en symbool van de Nederlandse vrijheid, door Alexander Farnese, hertog van Parma, werd veroverd en weer onder Spaans gezag werd gebracht. De kort daarvoor, door en ter verdediging van Antwerpen, opgeworpen forten Lillo en Liefkenshoek bleven in Staatse handen. Door hun ligging, stroomafwaarts van Antwerpen en ter weerszijden van de Schelde, kon onder meer hierdoor de grote scheepvaart op Antwerpen gedurende meer dan twee eeuwen worden verhinderd.

Als gevolg van deze oorlogshandelingen kwam Zeeuws-Vlaanderen voor een groot gedeelte met de zee gemeen te liggen.

De verovering van Antwerpen betekende ook dat de scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden een voldongen feit was geworden.

Afgezien van enkele kleine plaatsen, waren in het zuiden nog slechts Sluis en Oostende in Staatse handen.

Aan de herdenking van deze voor de Nederlanden en voor Antwerpen belangrijke, 400 jaar geleden plaatsgevonden verovering, werd in het afgelopen jaar

op verschillende plaatsen de nodige aandacht geschonken, door middel van tentoonstellingen, artikelen enz.

De val van Antwerpen heeft ook een duidelijke invloed gehad op de ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen. De vele, daar nog steeds aanwezige, oude verdedigingswerken bevestigen dit. In het hierna volgende wordt daarop nader ingegaan.

Gelet op de gecompliceerdheid van de toen plaatgevonden gebeurtenissen en aanwezige invloeden is het moeilijk, toch zeker in het kader van dit korte artikel, om diep op deze invloed in te gaan.

Enkele conclusies kunnen wel getrokken worden. Daarnaast wordt een korte opeenvolging van feiten gegeven. Voor het algemeen kader waarin een en ander gezien moet worden, alsmede voor gedetailleerde beschrijvingen wordt, naast onder meer de verkorte literatuurlijst, verwezen naar de in 1985 gehouden tentoonstellingen en verschenen artikelen.

Feiten en gevolgtrekkingen

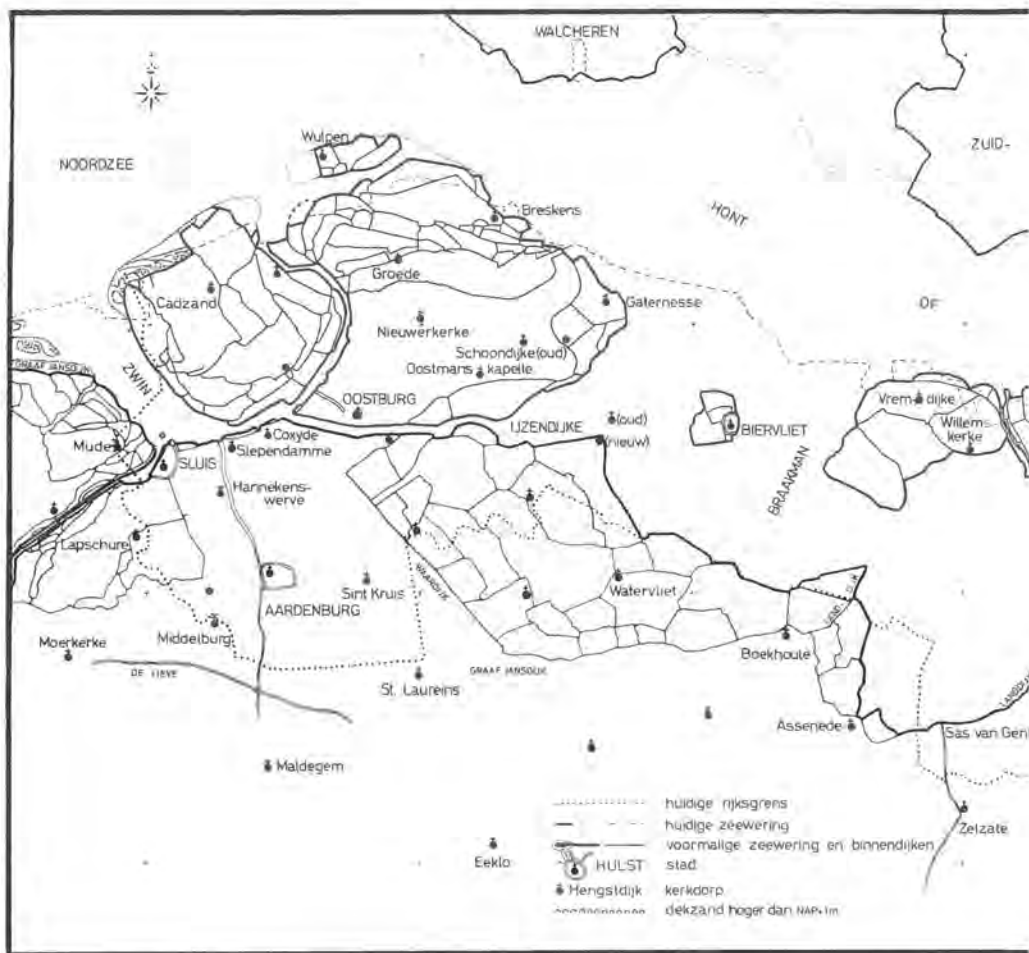
Een duidelijk gegeven is, dat de Hont of Westerschelde in het midden van de 16de eeuw de enige, grote scheepvaartweg naar Antwerpen was geworden.

Een en ander was een gevolg van onder meer de stormvloed van 1530-'32, die een versnelde verlanding van de (Ooster-)Schelde-passage bewerkstelligde. Het Staatse bezit van ook de Vlaamse oever van de Westerschelde zou de grootste zekerheid geven dat de vaart op Antwerpen veilig gesteld kon worden, indien deze stad (weer) tot de Noordelijke Nederlanden zou behoren. Dit bezit was in 1585 nog maar ten dele het geval. Deze Vlaamse oever, het huidige Zeeuws-Vlaanderen, was toen wel voor een groot gedeelte geïnnundeerd (ook als Antwerpen in 1585 niet gevallen was zou dit het geval geweest zijn). Indien het niet in de bedoeling had gelegen Antwerpen te heroveren, had men ook op andere wijze de scheepvaart kunnen verhinderen. Het bezit van deze Vlaamse oever zou daartoe echter ook dan de grootste zekerheid kunnen geven.

Daarnaast speelde ook duidelijk dat men door dit bezit, de strijd buiten het eigen gebied (Zeeland) zou kunnen houden. Deze militaire buffer-bolwerkfunctie voor Zeeland en de Generaliteit bleef bestaan tot de Franse tijd. Ook in 1814, 1830, 1919 en tot op de huidige dag is gebleken dat Nederland, door het bezit van Zeeuws-Vlaanderen, duidelijk eisen kan stellen met betrekking tot het wel en wee van de Westerschelde.

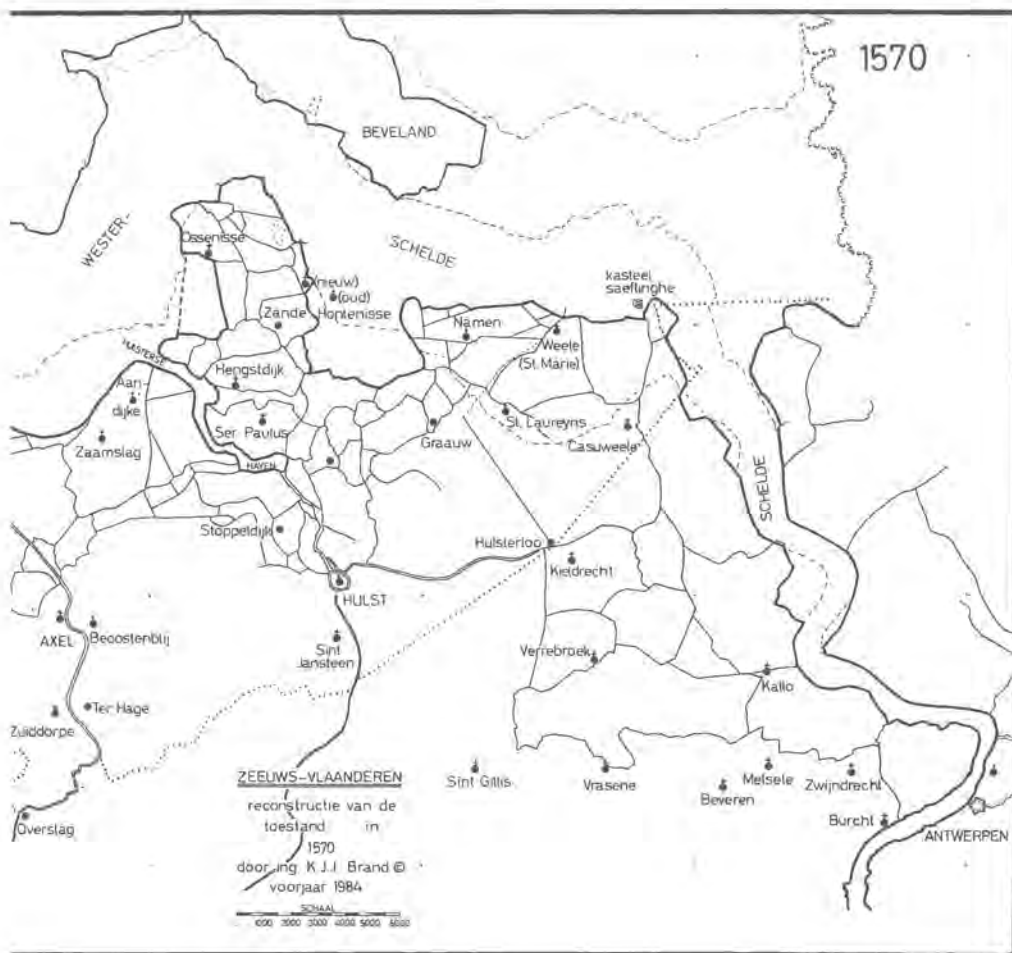
Dat het door de vijand bezetten van één punt op een van de oevers van de Scheldemonde reeds de nodige belemmering voor de scheepvaart teweeg kon brengen, hadden Antwerpen, Gent en Brugge en ook de Spanjaarden ondervonden toen in april 1572 Vlissingen in de handen van de Geuzen viel.

Zo moest de hertog van Medina-Veli (die Alva had moeten opvolgen) ervaren dat hij bij aankomst in zijn toekomstig gebied, met bestemming Sluis, een eerste begroeting kreeg door kanonskogels van de Vlissingse Geuzenscheepjes. Deze Geuzen begonnen ook met invallen en plunderingen van het huidige Zeeuws-Vlaamse gebied. Daar lagen toen enkele versterkte steden, zoals Sluis,

Aardenburg, Biervliet en Hulst. Ook het sluisencomplex van de nieuwe vaart naar Gent, het sas van Gent, had naar het schijnt al een verdedigingswerk. De situatie van het gebied in 1570 is weergegeven op bovenstaande kaart.

Van Spaanse zijde werden bestaande werken uitgebreid en nieuwe aangelegd, zoals onder meer een fort te Ter Neuse (Aldano). Na de Pacificatie van Gent (1576) verdween het directe gezag van de Spaanse koning, in de vorm van vreemde troepen. Onder Alexander Farnese (Parma) werd dit weer hersteld. Deze veroverde in 1583 het noordelijk deel van Vlaanderen, met uitzondering van de grote steden, onder meer Brugge, Gent en Antwerpen. In dit gebied bleef het op een eiland gelegen Biervliet Staats, de zijde waarvoor het reeds in

1575 gekozen had. Ook Sluis verzette zich, waartoe de wijde omgeving daar onder water gezet werd. In Terneuzen werd een Staats bruggehoofd gevestigd. Ook daar trachtte men zich door inundaties te beschermen. Er ontstond een samenwerkingsverband tussen de Staten van Zeeland en Antwerpen. De opzet hiervan was om aan Antwerpen de vaart op de Schelde te verzekeren; de vijand, gelet op de ingesloten positie van Gent, uit het land van Waas te houden en voor Zeeland een buffer, een bolwerk te scheppen.

Als gevolg hiervan werd in 1583/'85 nagenoeg geheel het oostelijk deel van het gebied geïndeerd.

In 1584 vielen Brugge en Gent in Spaanse handen en, zoals in het afgelopen jaar werd herdacht, in 1585 Antwerpen.

De kort daarvoor, door en ter verdediging van Antwerpen opgeworpen forten Lillo en Liefkenshoek bleven in Staatse handen. Door hun ligging, stroomafwaarts van Antwerpen en ter weerszijden van de Schelde, kon onder meer hierdoor de grote scheepvaart op Antwerpen gedurende meer dan twee eeuwen worden verhinderd. Op de verdere linkeroever, het huidige toen nagenoeg volledig geïnnundeerde Zeeuws-Vlaanderen, waren alleen Sluis, Biervliet en Ter Neuse nog maar in Staatse handen. In 1586 werd het Staatse bruggehoofd Ter Neuse uitgebreid met Axel. In 1587 ging echter Sluis verloren. In 1591 werd Hulst met Hulster Ambacht veroverd, dat echter in 1596 weer in Spaanse handen kwam.

De invloedssfeer van de strijdende partijen werd soms bepaald door oude grenzen. In de praktijk kwam het echter neer op de in het geïnnundeerde gebied ontstane, brede stroomgeulen. Ter weerszijden daarvan werden forten en schansen opgeworpen. Voorts werden de steden voorzien van, of uitgebreid met vestingwerken. Het (vroeger?) bij ieder bekende '1600, Slag bij Nieuwpoort', vond zijn aanzet bij Philippine. Het daar toen gelegen fort St. Filip, werd door de Staatsen veroverd, als uitgangs-(ontschepings-)punt voor een strafexpeditie tegen het kapersnest Duinkerke. Hoewel dit doel niet werd bereikt, werd een voor de Republiek belangrijke slag gewonnen.

Het fort St. Filip werd zonder meer weer prijsgegeven. Ten opzichte van 1585 was het Staats bezit in Zeeuws-Vlaanderen rond 1600, mede door het verlies van Sluis, geringer geworden.

Een belangrijke ontwikkeling tot de staatkundige vorming van het gebied vond plaats in 1604. Met het doel het belegerde Oostende te ontzetten, vond er een Staatse landing plaats op het niet overstroomde eiland van Cadzand. Na omtrekkende bewegingen, waarmee het beoogde doel niet werd bereikt, was het wel mogelijk de versterkingen IJzendijke, Aardenburg en Sluis te veroveren. Zo werd het nagenoeg verdronken West Zeeuws-Vlaanderen, het toenmalige Oost Vrije van Brugge, definitief Staats gebied (Vrije van Sluis). Tijdens het 12-jarig Bestand (1609-1621) werden op grote schaal herdijkingen uitgevoerd. Deze geschieden over het algemeen in afhankelijkheid van het militaire belang. Zo werden in de bedijkingsoctröoien veelal bepalingen opgenomen ten aanzien van aanwezige of aan te leggen fortificaties.

Tegen het einde van het bestand werden de nodige voorzieningen getroffen om de vijandelikheden voort te zetten. Zo werd de vesting Hulst verder afgebouwd en verkreeg rond 1621 haar definitieve, nu nog bestaande vorm.

De oorlog ging echter verder en daarmee een hernieuwde aantasting van het gebied ten zuiden van Sluis, Oostburg en IJzendijke. In het gehele krijgsgespeel, zoals bekend, de commerciële sentimenten een rol, zoals de beduchtigheid voor concurrentie van een Antwerpen met een rechtstreekse zeehandel.

Zo waren de Staten van Zeeland bij de onderhandelingen tot het 12-jarig Bestand het felst in hun verdediging van de sluiting van de Schelde.

Hun minder kortzichtige zuiderburen waarschuwden hen echter voor de Hollandse steden, met Amsterdam aan het hoofd, die op den duur met alle voordelen van deze sluiting zouden gaan schuiven.

Bij het Bestandsverdrag werd niet gerept over een vrije of onvrije Schelde. Deze bleef tot ontsteltenis van Antwerpen gesloten. Als Antwerpen in 1585 niet gevallen was, zouden de Zeeuwse steden zeer zeker niet zo'n grote ontwikkeling hebben meegemaakt. Als Zeeland bij het Bestand met een vrije Schelde had ingestemd zou het weer mogelijk zijn geweest te profiteren van zeehandel op Antwerpen. Mogelijk had het er dan ook voor Zeeuws-Vlaanderen anders uitgezien. De zuiderburen kregen gelijk.

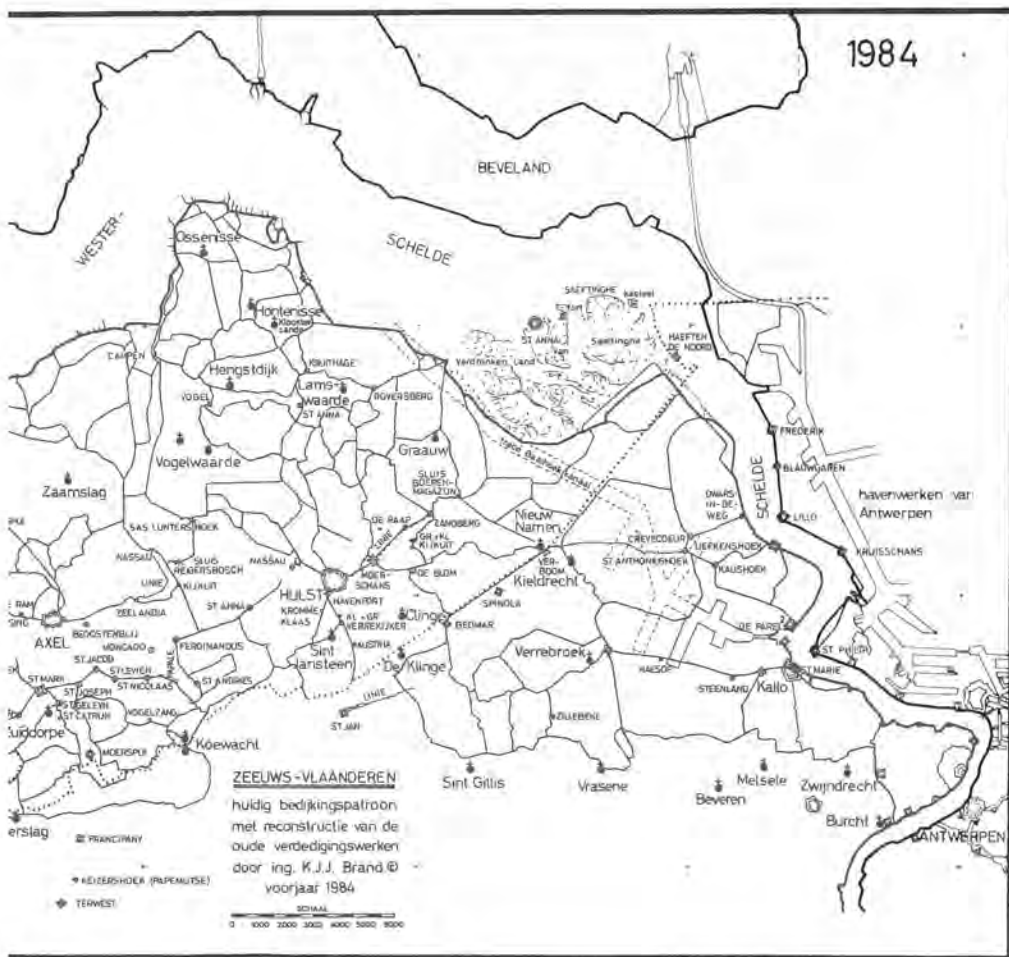
De Hollandse steden en in het bijzonder Amsterdam plukten de voordelen van de sluiting. Het was zelfs zo dat in 1638 Amsterdams kooplieden buskruit aan Antwerpen leverden om te voorkomen dat deze stad door het noorden veroverd zou worden. Dit ontlokte bij Frederik Hendrik uitspraken dat hij, eenmaal in het bezit van Antwerpen, Amsterdam zo zou vernederen dat de stad het nooit meer te boven zou komen.

Na het Bestand werd doorgegaan met de aanleg van versterkingen. Zo begonnen de Spanjaarden in 1630 met de aanleg van het grote fort St. Anna in de Polder van Namen dat, in 1632 half voltooid, door de Staatsen werd veroverd. In 1634 werden er bedijkingen uitgevoerd tussen Sas van Gent en Hulst, waarbij in het dijktracé oude forten werden opgenomen en nieuwe werden aangelegd, zodat hier een gesloten fortenlinie ontstond. In die jaren zien we ook dat er tussen Frankrijk en de Republiek afspraken werden gemaakt tot een verdeling van de Zuidelijke Nederlanden. Naast het willen bezitten van Antwerpen dienen in dat licht ook de vele aanvallen op met name Hulst te worden gezien. De toen uitgevoerde operaties vonden min of meer gezamenlijk met de Fransen plaats. In 1633 werd Philippine veroverd, in 1644 Sas van Gent en in 1645 Hulst met het resterende gedeelte van Oost Zeeuws-Vlaanderen. Zodoende kwam van toen af het huidige Zeeuws-Vlaanderen volledig in Staatse handen. Bij de Vrede van Munster (1648) werd dit definitief.

Het gebied werd rechtstreeks bestuurd door de Staten-Generaal, vandaar de toenmalige naam Staats-Vlaanderen. Artikel 14 van het vredesverdrag regelde de sluiting van de Schelde: 'De riviere de Schelde, alsmede de canalen van het Sas, Swijn en andere zeegaten daerop responderende sullen van de zijde van de Heren Staten gesloten werden gehouden'. Slechts goederen, overgeslagen in kleine schepen, konden van overzee worden aangevoerd.

De afsluiting bij de forten Lillo en Liefkenshoek werd versterkt met een wachtschip, de 'uitlegger', op de rivier.

Ter uitvoering van het Verdrag van Munster werd in 1664 de grens in Vlaanderen vastgesteld. Deze komt in hoofdzaak overeen met de huidige rijksgrens. In het oostelijk deel was dit volgens van oudsher bestaande (heerlijkheids-, ambachts-) grenzen. In het westen was het een nieuwe grens.

gen, werd dan ook onder meer als argument naar voren gebracht de slinkse wijze waarop Zeewu-Vlaanderen in 1814 weer bij het noorden was gevoegd. Een belemmering van de vrije vaart vormde nog de Scheldetol, die in 1863 werd afgekocht. Ook na de Eerste Wereldoorlog, in 1919, werden nog internationale pogingen ondernomen voor aansluiting bij België.

Het militaire belang van Zeewu-Vlaanderen, in verband met de vaart op de Westerschelde, kwam ook tijdens de Tweede Wereldoorlog weer naar voren. Het was het laatste deel van Nederland dat op 30 mei 1940 door de Duitsers bezet werd. Nog op 17 mei had prins Bernhard zich daar van de toestand op de hoogte laten stellen.

Voor de verdediging van de Scheldemond werden naast de aanleg van verdedi-

gingswerken, in 1944 inundaties uitgevoerd, ter plaatse waar eeuwen geleden, eveneens uit militair belang, polders onder water werden gezet.

De bevrijding van het gebied geschiedde in twee fasen. In de nadagen van Dolle Dinsdag was het oostelijk deel, zonder veel verwoestingen, op 20 september 1944 van de bezetter bevrijd. Het westelijk deel pas op 1 november, en wel na een dusdanige strijd dat het als het meest door oorlogsgeweld getroffen deel van Nederland werd.

Het door de eeuwen heen op het gebied van invloed zijnde Antwerpen kon op 28 november 1944 het eerste zeewaardige konvooi verwelkomen.

Een andere verwelkoming geschiedde op 13 maart 1945, toen koningin Wilhelmina weer voor het eerst Nederlandse bodem betrad in het West Zeeuws-Vlaamse Eede.

Evenals eeuwen geleden, blijft Zeeuws-Vlaanderen nog steeds fungeren als een barrière tussen de Belgische havensteden Antwerpen, Gent, (vroeger) Brugge en de zee. Alhoewel de vrije vaart niet meer belemmerd wordt, is men nog steeds afhankelijk van de bereidwilligheid, de goede nabuurschap, van het gebied waardoor men toegang naar de zee heeft.

Wat voor invloed heeft nu de val van Antwerpen in 1585 gehad op de ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen?

Een aantal zaken die een stempel op de ontwikkeling van het gebied hebben gedrukt, zijn hiervoor belicht. Het zijn er slechts enkele uit de rijke historie van Zeeuws-Vlaanderen.

Als we de ontwikkelingen bezien die hebben plaatsgevonden langs het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg, te weten de kunstmatige verbindingen van de onder meer als gevolg van de val van Antwerpen opgekomen Hollandse havensteden Amsterdam en Rotterdam naar de zee en we daarnaast zien dat langs de natuurlijke scheepvaartweg naar Antwerpen, alsmede langs het kanaal Gent – Terneuzen, alleen de Vlaamse oevers een aaneengesloten industriële ontwikkeling hebben, dan laat het zich raden wat voor invloed de val van Antwerpen in 1585 heeft gehad op de ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen.

De huidige situatie (1984) van het gebied is weergegeven op de kaart op blz. 36-37.

VERKORTE LITERATUUR

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, VI. Haarlem, 1979.

Alberts, A.: De Hollanders komen ons vermoorden. De scheiding tussen Noord- en Zuid-Nederland, 1585-1648. Amsterdam, 1975.

Brand, Ing. K. J. J.: Over het ontstaan van het Oost Zeeuws-Vlaamse polderland. Zeeuws Tijdschrift, 1978, no. 6.

- Brand, Ing. K. J. J.: Over het ontstaan van de fortificaties in Oost Zeeuws-Vlaanderen en aangrenzend gebied. Zeeuws Tijdschrift, 1981, no. 1.
- Brand, Ing. K. J. J.: Over de bestuurlijke- en historisch-geografische ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen. Hulst, 1983. Tevens in Encyclopedie van Zeeland, III, Middelburg, 1984, 380-389.
- Brand, Ing. K. J. J.: Over het ontstaan en de ontwikkeling van de Hont of Westerschelde. Zeeuws Tijdschrift, 1983, no. 3. Tevens in Encyclopedie van Zeeland, III, Middelburg, 1984, 310-315.
- Brand, Ing. K. J. J.: Zeeuws-Vlaanderen. Een gebied met met een lange en rijke bedijkingsgeschiedenis. Waterschapsbelangen, 1985, no. 16.
- Brand, P. J.: De geschiedenis van Hulst. Hulst, 1972.
- Bruin, M. P. de: Oost Zeeuws-Vlaanderen van de 16e eeuw tot de Vrede van Munster. Zeeuws Tijdschrift, 1956, no. 3/4.
- Bruin, M. P. de: Een en ander over de polders rond Terneuzen en Axel. Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'. Hulst, 1957.
- Cools, Herman: 1584-1585 — De meest tragische jaren uit de geschiedenis van het Land van Beveren. Het Land van Beveren, XXVIII, 1985, no. 2.
- Decavele, Dr. J.: Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585. Gent, 1976.
- Deibel, J. H.: De Scheldekwestie. Amsterdam, 1916.
- Encyclopedie van Zeeland, 3 delen. Middelburg, 1982-'84.
- Gerven, Rijkaard van: De Scheldepolders van de Linkeroever. Beveren, 1977.
- Kok sm, Dr. Th. B. W.: Dekenaar in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst, 1596-1648. Tilburg, 1971.
- Kraker, Drs. A. M. J. de: De woelingen der Watergeuzen in het Vlaamse kustgebied. Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'. Hulst, 1980-'81.
- Lantsheer, Mr. M. F. en F. Nagtglas: Zelandia Illustrata, II. Middelburg, 1880.
- Tempère, D.: De ontwikkeling van de fortenbouw rond Antwerpen voor en tijdens de 80-Jarige Oorlog (1568-1648). Simon Stevinstichting, 1984 no. 4, 1985 no. 1.
- Waesberghe, Drs. J.: De oorlog in Staats-Vlaanderen van 1583 tot 1585. Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'. Hulst, 1958.

De kaarten zijn vervaardigd door de auteur.

EEN VERDRONKEN VESTING

Bommenede in de middeleeuwen

door Dr. C. van der Graaf

Uit: Lodovico Guicciardini, *Caerten van alle de Neder-Landen*; Utrecht, 1617.

Op $61^{\circ} 44' 20''$ NB en $3^{\circ} 58' 50''$ OL en ongeveer 900 m uit de vaste wal ten NO van de hoek van Bommenede bevindt zich het restant van een roemruchte vesting, vijf meter onder het wateroppervlak van de Grevelingen, een uitgezochte plaats voor archeologische sportduikers, vooral nu sinds 1971 de sterke stroming van eb en vloed is weggevallen.

Niet alleen de naam 'Geul van Bommenede' op de waterkaarten van de Chef Hydrografie, ook de polder en de 'Dijk van 'Nieuw-Bommenede' houden de herinnering aan de sinds drie eeuwen aan de zee prijsgegeven vesting vast. De thans aanwezige haven wordt wel aangeduid met de haven van Bommenede of met die van Zonnemaire, maar is in feite een caissonhaven van Rijkswaterstaat waarin 12 caissons zijn gebouwd voor de afsluiting van een der geulen van het Brouwershavense Gat.

De naam Bommenede is een deftige modernisering van Bommenee, waarvan het eerste deel niet verklaard is en het laatste *ee* zoals bekend water betekent.

De juiste naam is Bommenee, in 1153 gespeld 'Bomne', toen de Cisterciënzermonniken *insula Bomne* van de abt van de Duinenabdij ter bewoning ontvingen, maar binnen een eeuw wordt de plaats met ondergang door herhaalde overstromingen bedreigd en aan de zee gelaten. Totdat Jan van Beieren als heer van Voorne in 1412 'die gorzen en slikken' uitgeeft om die te 'bediken tot enen corenlade'.

De inpoldering van de andere Hollandse polders Nataars, Kijkuit, Bloois (of Oud-Bommenee) en Borrenbrood volgt en in 1488 werden deze polders vast aan Schouwen gehecht door de inpoldering van St. Jacobs-Nieuwland. Bommenee is wel geen eiland meer, maar toch een Hollandse enclave in Zeeland onder de rentmeester van Voorne.

Ondanks herhaalde stormvloed en overstromingen gaat het Bommenee niet slecht en in een privilege van 1557 constateert Filips II dat de plaats 'dagelicx augmenteert van volcke om de goede commoditeit die de vischschepen van diverse steden aldair hebben ende huere opslach doen, zoe dat aldair een zeer groote neringhe ende vertieringe es van vischers ende oeck groote slete van spijsse ende dranck'.

De bemoeienis van koning Filips II met Bommenee strekt zich zelfs uit tot 1570 om de gevolgen van de Allerheiligenvloed te verzachten: hij verleent Bommenee en aangrenzende overstroemde polders vrijheid van bede voor 10 jaar; de plaats wordt een hoge heerlijkheid met een eigen baljuw en dijkgraaf.

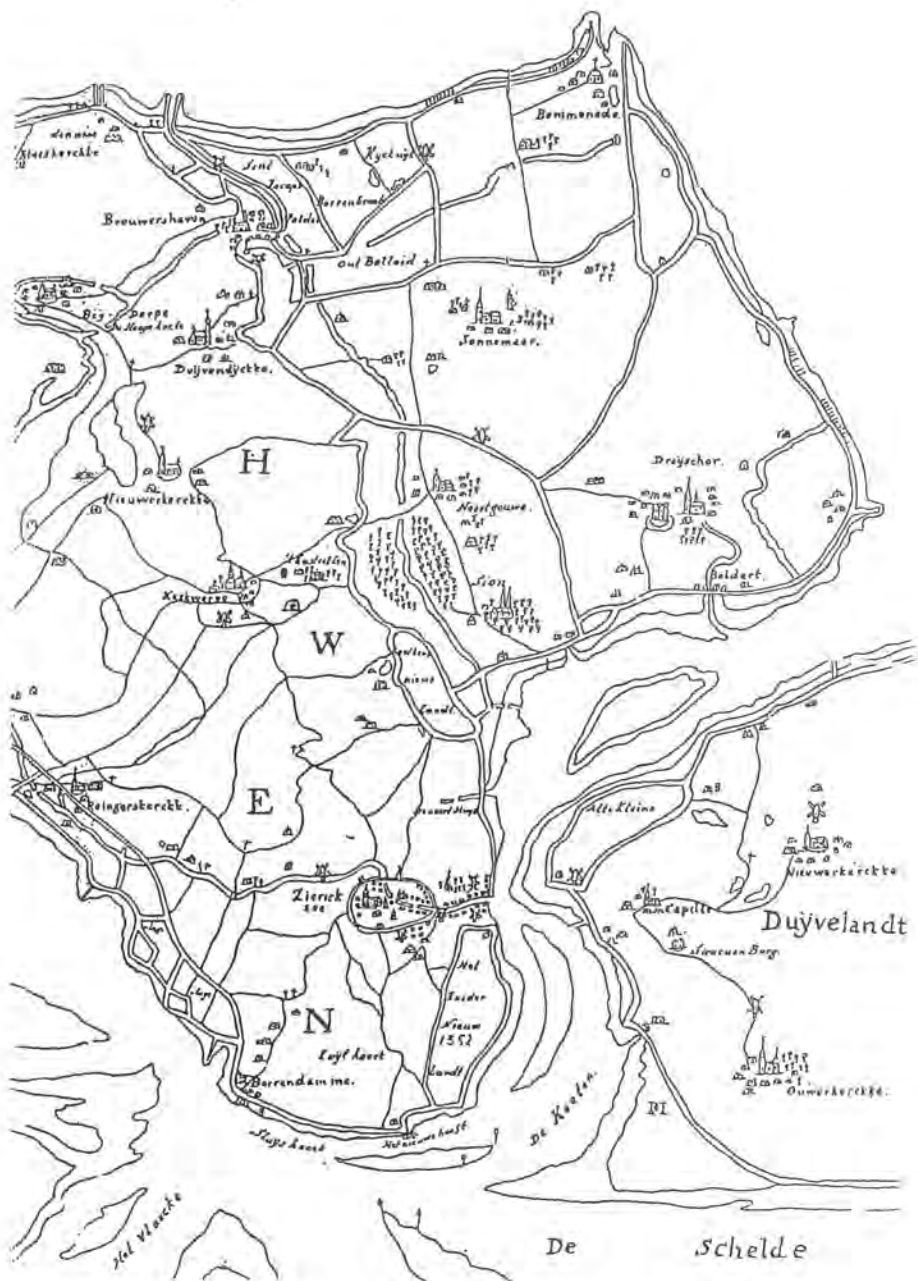
Schouwen kiest voor de Prins

Maar de oorlog komt naderbij: in augustus 1572 gaat Zierikzee over naar de Prins en Schouwen volgt. Vooral na de overgang van Middelburg vreest men een Spaanse invasie uit het oosten, eerst op Duiveland, vervolgens op Schouwen om Zierikzee te heroveren en zo de beide opstandige gewesten Holland en Zeeland te scheiden en de twee haarden van verzet afzonderlijk te verslaan.

Op 30 juni 1574 worden de landlieden van Schouwen opgeroepen met hun span paarden veertien dagen te 'commen carren' aan de fortificaties van Zierikzee, Brouwershaven en Bommenee. Arent van Dorp, gouverneur van Zeeland Beoosten Schelde, draagt de baljuw van Bommenee en Brouwershaven op om toezicht op de fortificaties aldaar uit te oefenen. Eveneens had hij de herstelkosten van 4 stukken geschut, uit Middelburg afkomstig, 2 halve kartouwen en 2 halve slangen van 2200 pond uit zijn eigen zak voorgeschoten. Een zekere Vrancke kreeg opdracht 'op zijn geloof' (krediet) voor het garnizoen van Bommenee haring, 1000 kazen, beschuit, brood en meel te kopen.

Het optreden van Mondragon

Voor het goede begrip van het belang van onze vesting in het kader van de krijgsbedrijven van het jaar 1575 richten we alle aandacht op de fameuze passage door het Zijpe van het Spaanse leger onder kolonel Mondragon: een moe-

Oost-Schouwen (detail) uit Mr. A. J. F. Fokker, 'Schouwen vóór 1600', Zierikzee, 1908.

dige en met succes bekroonde poging om wadlopend door het toenmalige Zijpe bij eb, onder schot van de aan weerszijden liggende Geuzenvloot, weliswaar met verlies van 100 doden en 200 gewonden toch het fort Duiveland te veroveren, dat werd verdedigd door 10 vendels onder Charles de Boisot, die op de vlucht werden gejaagd, waarbij hun aanvoerder sneuvelde. De volgende dag (29 september) volgden de overige troepen, tezamen 4500 man voetvolk, 4 compagnieën ruiters en sappeurs en 30 galeien.

Met deze troepen veroverde Mondragon in één dag geheel Duiveland behalve Viane, welk 'fort' – belangrijk wegens het veer op de Spaanse basis St. Anna-land op Tholen – toch werd ontruimd en waarvan de bezetting samen met de 10 vendels die Duiveland hadden moeten verdedigen, werd teruggetrokken op Zierikzee.

De exacte marsroute van Mondragon in Duiveland is onbekend, maar het is aannemelijk dat hij naar Nieuwerkerk is getrokken en een afdeling onder De Castilla naar het zuiden heeft gezonden om Viane te veroveren. Het Dijkwater scheidde hem nog van Schouwen en hij doorwaadde het waarschijnlijk op dezelfde plaats waar de retirerende Geuzenvendels waren overgestoken, namelijk bij de Sasdijk.

Een verslag uit Spaanse bron meldt: 'Kolonel Mondragon ging in de voorhoede en met 2000 man ging hij te water, nadat zij zich allen eerst ontkleed hadden. Met de uiterste moeite kwamen zij vooruit, het water steeg hun tot aan de borst. Aan de oever stuitten zij op 1500 soldaten der opstandelingen, die de toegang tot het eiland verdedigden. De kolonel viel hen aan en joeg hen op de vlucht. Bij de achtervolging, die duurde tot de poorten van de stad Zierikzee, achterhaalde en doodde hij velen van hen. Nadat hij zijn manschappen weer had verzameld overmeesterde hij verscheidene belangrijke punten'.

Eén van die belangrijke punten zal Brouwershaven geweest zijn. Mondragons tactiek om geen vijand in zijn rug te laten en zijn rechtervleugel een snelle aanval langs de Schouwse noordkust te laten uitvoeren (zoals de Duitse rechtervleugel langs de Noordzeekust in 1914 en 1940!) blijkt uit het volgende Spaanse bericht: 'Kapitein Francisco de Aguilar werd met 3 compagnieën afgezonden om een versterkte plaats in de buurt, een havenplaats, te nemen, doch dit gelukte hem niet omdat er een sterke bezetting was. Hij sloot zich dus weer aan bij de troepen die Renesse en Brijdorpe gingen bestormen om deze plaatsen bezet te houden'.

Ongetwijfeld is met die havenplaats Bommenee bedoeld: de eerste aanval! De rugdekking was nog niet gelukt! Wel was Brouwershaven gevallen, waarbij de bezetting vrije aftocht naar Zierikzee verkreeg. Ook het havenhoofd, nog versterkt door Arend van Dorp, met een bezetting van 100 man, gaf zich na enige dagen weerstand over zodat die haven een waardevol steunpunt in Spaanse handen was.

Brouwershaven gold echter nog als een 'open plaats' en ontbeerde de bastions, grachten en poorten die eerst in en na 1590 werden aangelegd.

Ook de Prins van Oranje zag het strategisch belang van de beide havens aan de Schouwse noordkust, getuige zijn brief van 9 september waarin hij zijn dank uitsprak voor het werk aan de versterking van deze havens (Kon. Huisarchief, Inv. A 11, XIV.1 nr. 12 f. 523 en J. H. Kluiver: Prins Willem van Oranje en het beleg van Zierikzee, in: Kroniek v.h. land v.d. zeemeermin, 1984, p. 56).

Bommenee nog in Hollands bezit

Bommenee bleef nog de dolk die de Spaanse rug bedreigde, het werd nog in oktober vanuit Holland, waartoe het immers behoorde, van levensmiddelen en bier voorzien.

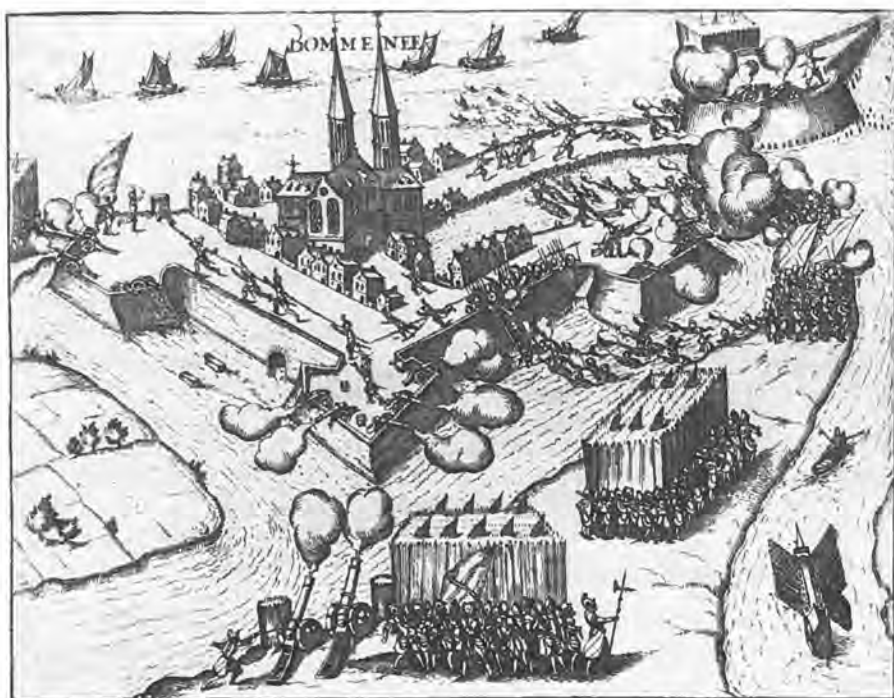
De Spaanse krijgsraad zal ongetwijfeld geweten hebben dat Hohenlohe in Ooltgensplaat 12 vendels en de vloot commandeerde en dat Bommenee voor een poging tot ontzet van het belegerde Zierikzee voor de opstandelingen onmisbaar was: het beheerste de toegang tot het Dijkwater. Na de eerste vergeefse aanval der Spanjaarden werd Willem Bloys van Treslong, admiraal van de Geuzenvloot, gelast te zorgen voor 150 pioniers, zodat de reeds aanwezige 5 vendels onder De Neuville, een oude houwdegen, werden versterkt, en op 18 oktober besloten de Staten van Holland nog bier te zenden voor het garnizoen.

Inmiddels had het Spaanse leger voor Zierikzee in zover succes dat het havenhoofd bij Borrendamme werd ingenomen, maar de dijk was door de belegerden doorgestoken ter plaatse en aan de noordkant was de Leverdijk doorgestoken door Arend van Dorp, door welke ingreep het nu nog bestaande Kaaskenswater ontstond en de stad rondom door de wateren werd omspoeld.

Eerste gevechtsdoel

Mondragon zag in dat de inundatie hem verhinderde de stad te bestormen en dat hij eerst de dijken moest dichten, hetgeen hem niet gelukte. In deze impasse vatte Mondragon het plan op om de Zelke, dat is de uitmonding van de Zierikzeese haven in de Gouwe, te veroveren om zo de stad nauwer in te sluiten en elke poging tot ontzet te verhinderen. Over dit plan ontstond in de Spaanse krijgsraad verschil van mening: admiraal D'Avila en Ulloa (die de voorhoede had geleid bij de tocht door het Zijpe) stelden de verovering van Bommenee als eerste doel om de landing van Hollandse troepen aldaar te verhinderen. Later bleek dat het beter ware geweest als het advies van Mondragon was gevolgd.

Toen een voorstel tot overgave op zeer zachte voorwaarden door de Zierikzeese burgerij was afgewezen en een Geuzenvloot onder Louis de Boisot, een broer van de bij het Zijpe gesneuvelde Charles, ondanks hevig Spaans geschutvuur Zierikzee was binnengevaren op 21 oktober, zochten de Spanjaarden toch een succes te behalen door de verovering van Bommenee, waar zij de 24ste verschenen. Zij bombardeerden de kleine vesting met 4 grote stukken en 7 kleinere. Aan alle dorpen werd een bevel gezonden de 'vivres' naar hun kamp vóór Bommenee af te leveren en daar te komen karren.

*BOMMENE quid fecit, nullus contabit IBERUS
Mitto alias pugnas, belli certamina mitto.*

*Haec sola obfido docuit nos malle perire,
Hoste fontis percantis Jugurim quam fere Tyranny.*

Spaanse aanval op Bommeneede in oktober 1575. Kopergravure Frans Hogenberg.
(Rijksarchief Middelburg.)

Aangevallen en veroverd

Op de 26ste begon de eerste stormaanval die met zware verliezen aan Spaanse zijde werd afgeslagen. Deze datering is in strijd met de berichten die wij uit Spaanse bron hebben, volgens welke de Spanjaarden op 20 oktober voor Bommeneede verschenen, de vesting drie dagen lang met 12 kanonnen bombardeerden en op de 23ste bij laag water de muren bestormden, de Spanjaarden in de voorhoede, vervolgens de Duitsers.

'Van beide zijden werd er dapper gestreden en het bloed stroomde uit de wonden. Men leed zware verliezen zonder enig gewin en daarom werd er bevel tot de aftocht gegeven. 150 soldaten waren gesneuveld, bijna 300 waren gewond en sommigen verdronken door het opkomend getij, waartegen zij zich niet tijdig hadden gewaarborgd. De 25ste ging men opnieuw tot de aanval over en om te verbergen dat er slechts zo weinig manschappen waren liet men de knechts van de soldaten en de invaliden tijdens de aanval onder tromgeroffel langs de dijk voortstormen. Er werd ook weer bij deze aanval grimmig en bloedig

gevochten; er waren veel knechts van de soldaten die dapper hun meesters te hulp kwamen en zij vochten zo dapper dat zij later als soldaat werden opgenomen en om hun moed werden beloond. Hoewel de Spanjaarden tenslotte de muren bezetten na een hardnekkige strijd, sprongen zij toch niet naar beneden aan de binnenkant. Davila verbaasde zich erover dat er van zulke soldaten niet één was die naar beneden durfde springen. Hij vroeg om een schild om het zelf te doen. Maar een musketier, Toledo genaamd, nam een schild en met getrokken zwaard sprong hij temidden van de vijanden, gevolgd door andere soldaten. Na een gevecht van zes uren waren de Spanjaarden meester van de plaats en zij doodden de tegenstanders die zij vonden tot de laatste man. Aan Spaanse zijde vielen 100 doden en er waren vele gewonden.'

Tot zover de Spaanse bron. Volgens J. Pot, Beleg van Zierikzee, diss. Leiden, p. 23, kwamen de Spanjaarden pas op 24 oktober, deden de vergeefse aanval op de 26ste en veroverden de vesting op 30 oktober.

De uitroeiing van het garnizoen betekende de dood van 700 man en van de bevelhebber De Neuville (of Nivelles) en aan Spaanse zijde vielen minstens 300 man en waren er honderden gewonden. Een trieste balans. Een enkel bericht spreekt zelfs van 2000 doden, maar dit aantal lijkt overdreven.

Zierikzee belegerd, biedt maandenlang weerstand

De Spaanse geschiedschrijver moet blijkens zijn nauwkeurige beschrijving het beleg zelf hebben meegemaakt en is ook goed op de hoogte van wat in de krijgsraad wordt beslist: zijn verhaal lijkt mij objectief. Hij vervolgt zijn verhaal aldus:

'Vervolgens trokken zij op tegen Zierikzee dat zich inmiddels had versterkt. Het land rondom stond blank. De stad bestormen leek onmogelijk en daarom besloot men haar te belegeren en uit te hongeren. Te land zou Mondragon de stad afsluiten en Sancho Davila zou van de zeezijde iedere poging tot hulp verhinderen.'

Hoe het belegerde Zierikzee het na de val van Bommenee nog acht maanden uithield valt buiten dit kader. Dat het ook de Spanjaarden duidelijk was dat het beleg lang zou duren bleek uit het vertrek van de landvoogd Luis de Requesens die zijn hoofdkwartier in Duiveland verliet en naar Antwerpen vertrok, alles overlatend aan Mondragon die zonder voldoende geldmiddelen zijn troepen in de hand moest houden.

De gevolgen zijn te voorzien: ook na de capitulatie van de totaal verarmde stad kon Mondragon geen soldij betalen. Mouterij, desertie, aanstelling van een Eletto en Spaanse furie in Vlaanderen. De rijpe vruchten van een bliksemoorlog konden de Spanjaarden niet plukken, mede door het taaie verzet van zowel Bommenee als Zierikzee. De Spaanse opzet Zeeland van Holland te scheiden mislukte jammerlijk.

Na een jaar als steunpunt voor Spaanse en Duinkerke schepen te hebben gediend, was de toestand ruïneus en lag de dijkage van Bommenee 'gebroken en desolaat' en was het herstel kostbaar en problematisch.

Baljuw Seuje probeert geld te krijgen voor de dichtung der dijken, waarmee eerst in 1579 wordt begonnen en zelfs worden van 1587 tot 1589 de fortificaties van Bommenee hersteld (de omwalling van Brouwershaven werd daarna in 1590 aangevangen).

Fortificaties Bommenee worden hersteld

Omstreeks deze tijd moet een kopergravure gedateerd worden op naam van Frans Hogenberg die in Keulen werkzaam was. De originele tekst onder de afbeelding is Duits. Er is echter ook een Latijnse versie in 4 hexameters in het Rijksarchief te Middelburg. Deze laatste is hoogdravend, propagandistisch met als thema 'liever dood dan de tirannie' (vgl. 'de tirannie verdrijven' van ons volkslied). Daartegenover is de Duitse tekst objectief en neutraal constaterend. Men oordele zelf:

Hier ist zu sehen in was gestalt / Die Spaniard mitt seher groszer gwalt
Ein sterckde Bommenee gnant / Erobern mit der sturmender hant
Mitt schwerer Muhe und groszer nodt / Da irer auch viell plieben todt.
Anno Dni MCLXXV. XXVIII Septemb.

Nu het Latijn van een onbekende dichterhand:

Bommenee quid gessit, nullus cantabit Iberus
Mitto alias pugnas, belli cartamina mitto,
Haec sola obsidio docuit nos malle perire,
Hoste simul pereunte Iugum quam ferre Tyranni.

Deze hoogdravende, weinig geslaagde poëzie vertaal ik door:

Bommenees oorlogsroem, geen Spaans soldaat zal juichen.
Terzij laat ik d'andere slagen, d'andere strijd terzij!
Dit beleg alléén leert ons, dat, mits de vijand tevens sneeft,
de dood ons liever is dan het dragen van 't tirannenhuk.

Een zelfde verschil in stijl en mentaliteit viel mij op in het onderschrift van Hogenbergs gravure van het beleg van Zierikzee; het Duitse objectief en op feiten gebaseerd, het Latijnse onderschrift het tegendeel. Bespreking hiervan voert ons te ver.

Historie prenten

Bezien wij met een kritisch oog de gravure zelf. Op de wallen van Bommenee staan 14 kanonnen opgesteld. Uit schriftelijke bron blijkt echter dat men met moeite 4 kanonnen beschikbaar had. De twee torenspitsen van de kerk staan op geen enkele andere afbeelding en zijn misschien geïnspireerd door de dom van Keulen, waar Frans Hogenberg na 1570 woonde.

Een volgend bezwaar tegen de prent betreft de teruggetrokken flanken van de bastions; deze arbeidsintensieve aanleg wordt m.i. niet gerechtvaardigd door de korte tijd die voor de vestingbouw van Bommenee beschikbaar was. Ten

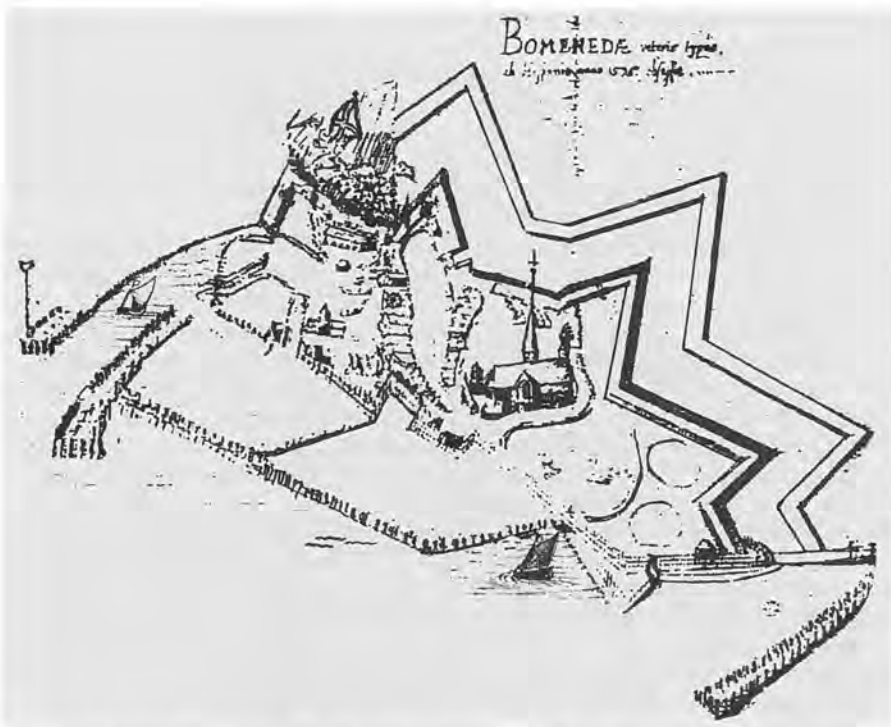
slotte wordt het tafereel gedramatiseerd door de zwemmers die naar de Geuzenvloot proberen te ontsnappen.

Voor de vlotte verkoop en propaganda voor de zaak van de opstand is het zeer geschikt. De waarheidsgetrouwheid van andere prenten van Hogenberg, o.a. van Zierikzee en Antwerpen (zie Dr. L. Voet in Frans Hogenberg, *De Tachtigjarige oorlog in prenten*, Den Haag, 1977, p. 8: 'Persoonlijk hebben wij voor Antwerpen de topografische en ikonografische juistheid van het weergegevene tot in de kleinste details met bewondering kunnen verifiëren') staan boven twijfel, maar bij sommige prenten heeft hij 'geschreven of gesproken informatie omgezet in zichtbare beelden' maar dan met fantasie zoals bij Bommenee, Loevestein en plaats en die hij niet uit eigen aanschouwing heeft gekend. Niettemin onderschrijven wij de conclusie van Dr. Voet: 'Zijn stripverhaal verrijkt ons inzicht in vele facetten van het leven en het gebeuren in de woelige tijd van de Tachtigjarige Oorlog en mag gelden als een belangrijke historische bron'.

De bekende landmeter Levinus Ruta maakte in 1571 (1583) een fraaie landkaart van de om Bommenee liggende polders. De cartouche vermeldt: 'Descriptione van de gelegentheyt van Bommeneede, Kyckuijt, Borrenbroot ende St. Jacobs groot nieuulandt met die omleggende Polderen daer aen stotend in den Jare 1571 beschreven ende nu in den Jare 1583 soe vele de dijcken aengaet die Zeewaerts gelegen sijn de selfde op hare winden ende rayen gelijk als nu streckende verandert. Levinus Ruta f(ecit) gecopieert bij Floris Jacobs Landmeeter'.

De kaart toont een getenailleerde vesting en één kerktoren. Naar het zuiden toe een spuikanaal met de naam Wambeleet. De getenailleerde vestingsvorm vinden we terug in de kaarten van J. Blaeu (1662), F. de Wit (na 1652), C. Allard (na 1692) e.a. Ook op de afbeelding van Bommenee in de *Speculum Zelandiae* (1661) van N. Visscher ontbreken bastions, maar ook de drie ravelijnen die Bommenee volgens de schriftelijke overlevering gehad moet hebben; deze heb ik op geen enkele kaart kunnen vinden, ook niet op de zeer gedetailleerde kaart van Zacharias Roman die hij ongeveer 1650 maakt voor Rochus Hoffer. Daar Rochus de heerlijkheid erfde van zijn vader Adriaan die in 1644 overleed, moet deze tekening dateren van na 1644.

De Spaanse stormaanval wordt afgebeeld van het noorden uit gezien; de hoofden en staketsels zijn nauwkeurig getekend, de kerk heeft één spits, een paar schepen liggen in de haven. De westelijke omgeving met de aanduiding: 'Landt bij die van de stadt door haer sluijs onder water geset' in de landstaal dus (hier niet weergegeven) contrasteert met de opdracht van Roman aan Hoffer in het deftige Latijn: 'Amplissimo doctissimoque viro Rocho Hofferro Iurisconsulto Domino in Bomeneda et Reipublicae Ziriceanae tredecimviro etc. D(ono) D(edit) Zacharias Roman' (Aan de zeer aanzienlijke en zeergeleerde heer Rochus Hoffer Meester in de Rechten in Bommenee en schepen van de stad Zierikzee heeft Zacharias Roman — deze kaart — ten geschenke gegeven) en met de titel 'Bomenedae veteris typus ab Hispanis anno 1575 obsessae' (Prent van het oude Bommenee door de Spanjaarden in 1575 belegerd).

Zacharias Roman's voorstelling van de Spaanse aanval. De vijand (linksboven) dromt de vesting binnen. (Bewerkt detail naar tekening in bezit U.B.-Leiden, coll. Bodel Nijenhuis.)

Het Latijn is ook met een andere hand geschreven dan het Nederlandse bij-schrift. De inundatie komt uitdrukkelijk op het debet van de stad, 'door haer sluijs onder water geset'. Is dit een verwijt van de ingelanden-boeren?

Opmerkenswaard is dat er vier kanonnen staan opgesteld (niet 14 zoals bij Hogenberg), maar het punt waar de stormaanval slaagde is op beide kaarten gelijk, namelijk de dijk vanaf de polder Nataars, uit zuidelijke richting derhalve.

Bommeneede geabandonneerd

Hoewel van een officiële verlening van stadsrechten niets bekend is, spreekt men sinds de fortificatie steeds van 'stad', bijv. een rekening van de 'Steede Middelen' door de 'tresoryer der Steede van Bommeneede' over de jaren 1643 en 1644, een interessante gedrukte aanbesteding 'Bestedinge van Dijcken ende Dijckwercken tot Bommeneede . . . op het Stadthuys'.

Die 'Steede Middelen' blijken steeds negatief, want de uitgaven voor de dijken overtreffen verre de inkomsten volgens de opgave van kosten door de rentmeester van Voorne aan zijn superieuren in 1653; men had ook een slaperdijk in de polder Kijkuit moeten aanleggen. De pecunia speelde ook bij onze voorouders zo'n belangrijke rol dat de rekenkamer van Holland op advies van de rentmeester van Voorne op 25 maart 1654 besloot 'de dijck van Bommeneede en het geheele dijckage aldaer met tgeen daarvan dependeert te abandonneren, de hant daeraff te trekken ende te laten drijven'.

Niettegenstaande dit besluit werden de gaten in de dijken nog gedicht. De zware storm van 26 januari 1682 veroorzaakt een ware ramp voor Bommenee en de polders Nataars, Bloois en Borrenbrood. Ook in Brouwershaven werden wallen weggeslagen en stroomden de grachten vol grond. Aanvankelijk besluiten de Staten van Holland tot herdijking en verleent de Rekenkamer een subsidie van f 10.000 voor een provisorische dichting. Geld voor een definitief herstel werd echter geweigerd en er komen onderhandelingen tot stand met de Zeeuwse Staten. Een interprovinciale ruzie volgt, omdat de binnendijk van Zonnemaire nu zeedijk is geworden en de inwoners van die plaats hun dijk gaan verhogen met grond uit de ondergelopen polder.

De Hollandse Staten vinden het welletjes en doen afstand van Bommenee, maar de Zeeuwse weifelen en zijn niet unaniem voor de aanvaarding van de last. Zo behoort Bommenee enige jaren noch tot Holland noch tot Zeeland, waardoor grote ontsteltenis ontstaat en ontruiming 'door onse beste en mogende ingesetene . . . om elders haar cost te gaan winnen, soo dat in plaatse van 64 huysgezinnen, maar 19 à 20 gebleeven sijn van de meeste ende grootste onvermogende en daaronder oock ondeuchende en boosaerdige menschen'.

Algehele ontruiming volgde voor de winter van 1684, daar bewoning levensgevaarlijk was. Al het waardevolle van kerk en stadhuis werd voor sloop verkocht. Dan worden eindelijk de onderhandelingen tussen beide provincies op 22 januari 1687 – vijf jaar na de stormramp – bekroond met de officiële overdracht: Bommenee, Kijkuit, Nataars, Borrenbrood en Blois komen aan Zeeland. Hoewel 'geheel geinundeert en van dijken ontbloot mitsgaders alle huysen binnen voorsz. Stede en Heerlijkheid afgebroken en niets anders resteerde als het bloote schorre' (notulen Staten van Zeeland).

Aan vier Zierikzeese regenten, onder wie Anthonij Hoffer, werd het overstromde land ter bedijking uitgegeven op bepaalde voorwaarden. Een strook van honderden meters breed (220 ha) inclusief Bommenee werd aan de zee prijs gegeven.

Omstreeks 1705 was de nieuwe dijk voltooid. Zware stormschade bleef niet uit en de polder werd in de 19de eeuw calamiteus verklaard. De ramp van 1953 veroorzaakte wel schade, maar geen landverlies.

Een laatste opmerking: de door het water in 1682 verjaagde bewoners van Bommenee hadden zich gevestigd op de binnendijk van Zonnemaire, waardoor Nieuw-Bommenee ontstond, een aparte heerlijkheid en zelfstandige gemeente, welke eerst in 1866 met Zonnemaire werd verenigd.

NOOT

¹ Zo schrijft baljuw Thienhoven aan de Staten op 22 oktober 1684.

LITERATUUR

De Bruin, M. F.: Bommenee, T.K.A.G., 1954, p. 13-17.

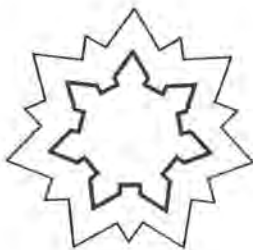
Verseput, Drs. L. M.: Enige bijzonderheden over Bommenee in de 17e eeuw, T.K.A.G., 1956, p. 172-175.

Verseput, Drs. L. M.: Bommenee, geschiedenis van een verdronken plaats, Zeeuws Tijdschrift, 3, 1963, p. 69-77.

Wildermom, M. H.: Tussen Afsluitdammen en Deltadijken, 2, 1964, p. 89-97.

ETYMOLOGISCHE AANTEKENINGEN

1. Bommenee. A. A. Beekman in *Nomina Geographica Neerl.* IX, 1934, p. 16 vermeldt als oudste spelling 'insula Bomne' (7.2.1165), later op 5.12.1212 'Bomene' en in een charter van Floris V van 26.3.1283 'Bommene' en 'Bomna' zonder de naam te verklaren. Het wapen heeft een *bom* van goud in de middelste verticale balk van keel, de buitenste balken zijn zilver. Wel duidelijk is dat *ee* water betekent.
2. De polder Nataars, ook Nataers en Natters heeft een duidelijke naam: aars = gat, vgl. Wijdaers, het latere Zijpe.
3. De naam van de polder Borrenbrood of Bornebrood is afgeleid van *borne* of *borre* = bron, water. In Middelnederlands is een bornekanne een waterkan; bornewech of Borrewech een watergang, zie *Mnl. Wb.* van E. Verwijs en J. Verdam; te borne ende te brode leggen = op water en brood zetten. Van dezelfde stam *bhren-* komt het *Mnl.* bernen, barnen, bornen = branden, bornhout = brandhout, Duits brennen, Eng. to burn. Nagtglas, *Zelandia Illustrata* II, 278 vermeldt 't gors van de borrende man', nu Verbrandeman polder. M. Stoke, *Rijkroniek*, beschrijft de zeeslag op het Dijkwater tussen de Hollands-Franse vloot onder Grimaldi tegen de Vlaamse in 1364. VIII, 1283 'Men bernde al Scouwen dure --- te Bordendamme bornde men mede'. Het verdronken dorp bij Zierikzee Bordendamme (zie *Zel.* III. II, p. 193) is genoemd naar de dam waartegen het water kookt en de branding bruist. De naam Bruinisse kan verklaard worden door de nes of nisse (landtong) waartegen het water brandt en bruist. Op een kaart van A. A. Beekman, *Zeeland in 1300*, komt de naam Borremoer en Borrewoudsmoer voor.

AARDENBURG - RODANBURG - BURG AAN DE RUDANNÂ*

door Ir. J. A. Trimpe Burger

Romeinse oorsprong

Sinds in 1955 bij de restauratie van de uit de 10de eeuw daterende St.-Baafskerk de eerste opgravingen in het Zeeuws-Vlaamse Aardenburg, ten Z.O. van Sluis aanvingen, zijn er opvallend veel overblijfselen uit de Romeinse tijd – voornamelijk uit de periode tussen ca. 150 en 275 n. Chr. – te voorschijn gekomen¹.

De vondsten komen voor over een oppervlakte van naar schatting een vierkante kilometer. Door de bekende Belgische naamkundige dr. M. Gysseling, en met hem veel anderen, is dikwijls de vraag gesteld: heeft in Aardenburg vroeger een van vestingmuren en grachten voorziene Romeinse versterking gelegen – te vergelijken met het Belgische Oudenburg ten Z.O. van Oostende – of is er 'zo maar' sprake van een omvangrijke nederzetting, al of niet met een stedelijk karakter²? De gedachten aan een Romeinse versterking, een castellum, waren niet ongegrond gezien het burg-toponiem van Aardenburg en het rechthoekige stratenplan in de oude stadskern. Dit laatste in tegenstelling tot de meeste andere burg-plaatsen in Zeeland en Vlaanderen die een uitgesproken ronde oude kern bezitten zoals Burgh, Middelburg, Souburg, Oostburg en Veurne. De middeleeuwse stadsplattegrond van Aardenburg vertoont een treffende overeenkomst met het straten- en grachtenpatroon van het tot de Romeinse tijd teruggaande Oudenburg. Vooral op de bekende kaarten van Jacob van Deventer uit omstreeks 1550 zijn de gelijkenissen groot³. Hoewel we in deze publikatie beogen een status quaestionis over Aardenburg te geven, is het niet alleen nuttig, maar voor bepaalde conclusies zelfs noodzakelijk daarbij Oudenburg te betrekken.

Plaatsnaamkundige aspecten

Burg-toponiemen van voor de feodale tijd wijzen in het Vlaamse en Nederlandse kustgebied vrijwel altijd op Romeinse versterkingen of op ringwalburgen uit de Wikingtijd⁴. In oorsprong Romeins zijn in ieder geval Oudenburg en Aardenburg. De naam Aldenburg voor Oudenburg (bij Oostende) wordt genoemd in 866⁵. Ruim voor dat jaar – dat is vóór de periode waarin de uit de tweede helft van de 9de eeuw daterende reeks ringwalburgen (tegen de Noormannen?) werd aangelegd – moet er dus al een versterking hebben gelegen waarop de burg-naam betrekking had. Het vroegmiddeleeuwse, Germaanse 'burg' slaat

* Met toestemming van de auteur verkort overgenomen uit zijn bijdrage aan de 'Feestbundel Gysseling'.

De Belgische Dr. M. Gysseling is een van de belangrijkste naamkundigen in West-Europa. Talloze publicaties; o.a. samensteller van het Toponymisch Woordenboek België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West Duitsland.

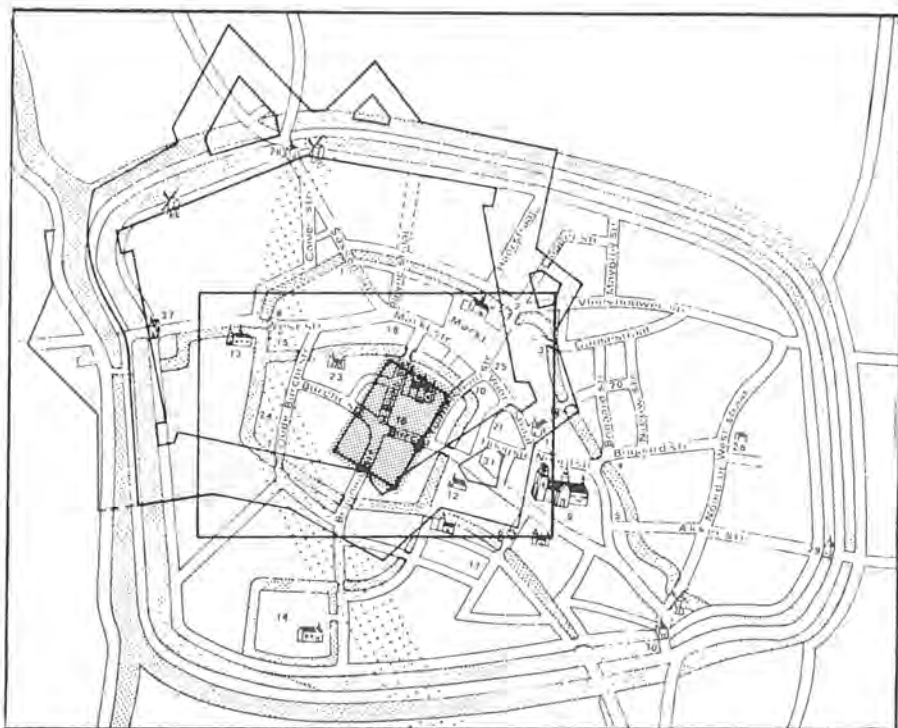
wat Oudenburg aangaat dan ook zonder twijfel op de overblijfselen van het Romeinse castellum waarvan in 1956 en latere jaren de funderingsresten zijn opgegraven en onderzocht door Prof. J. Mertens van de Nationale Dienst voor Opgravingen te Brussel⁶. Zware omheiningmuren van het castellum waren tot in het laatste kwart van de 11de eeuw nog aanwezig. Dit blijkt uit een beschrijving van een ooggetuige in een geschrift over de St.-Pieterskerk. Gesloopt Romeins bouwmateriaal (natuursteen) werd o.a. gebruikt voor een nieuwe kerk waarvan de bouw in 1056 was begonnen⁷.

Gecomplieerder is de naamsafleiding van Aardenburg. Deze naam is door een soort van metathesis (omzetting van klanken, Red.) ontstaan uit Rodanburg. Gysseling⁸ noemt als oudste hem bekende vermelding: 'in pago Rodaninse' (707, copie 941). Vervolgens in 966 Rodenburgh, 1069 Rodanburg, 1089 Rodanburg, Rodanburg, 1173 Redenborg, 1177 Eerdenburg en in 1251 Ardenborch. Prof. A. Verhulst denkt mogelijk een nog vroegere, uit 810/811 daterende vermelding van Aardenburg te hebben gevonden in de inventaris van de eigendommen van de St.-Bavoabdij te Gent: 'apud Rudburg ... bercarias'⁹. Dat zou een belangrijke aanwijzing kunnen zijn dat er ook te Rodanburg een burg heeft gelegen die evenals die te Oudenburg (en Brugge?) ouder is dan de andere, uit de Noormannentijd daterende burgen in de Vlaamse en Zeeuwse kustvlakte.

Rodenburg is naar de mening van Gysseling¹⁰ te interpreteren als 'burg aan de waterloop Rudannâ of Ridannâ'. Aan het 'Belgische' Rudannâ (Rodana, Rodanos) danken de pagus (gouw, Red.) Rodanensis en Aardenburg hun naam. De poging van Gysseling de naam Rodanburg aldus te verklaren, wordt wat het eerste lid betreft, niet zonder meer gevolgd door M. Schönfeld. Deze naamkundige wijst op het Zuidhollandse Rodenburg, de Duitse Rothenburgs en het Engelse Rodborough (8ste eeuw Roddanbeorg!)¹¹.

Het 'magische vierkant'; Oudheidkundig bodemonderzoek

Vanaf 1961 is het oudheidkundig bodemonderzoek in Aardenburg veel grootschaliger opgezet. Gehele toekomstige bouwterreinen binnen de stad werden sindsdien systematisch onderzocht. Ten zuiden van de St.-Bavokerk bleek de Romeinse cultuurlaag bijna een halve meter dik te zijn. In deze op ca. 2 m diepte gelegen laag waren grote hoeveelheden Doornikse steen en in mindere mate Rijnlandse tufsteen en Franse kalksteen aanwezig. Voorts werden er de uitgebroken funderingen van een groot Romeins gebouw aangetroffen. Deze gegevens in combinatie met in de buurt gevonden, in dezelfde richting geïntendeerde barakachtige behuizingen van hout en leem waren vrij sterke argumenten om te gaan geloven in een versterkte Romeinse nederzetting¹². Immers, aan de aanvoer van scheeps(?)ladingen met zwaar bouwmateriaal naar een vrijwel onbevolkt en afgelegen gebied moet destijds veel organisatie en macht ten grondslag hebben gelegen. Overtuigende bewijzen voor het militaire karakter van Romeins Aardenburg bleven echter vooralsnog uit. Het probleem rond Rodanburg zou al heel wat jaren zijn opgelost als er eerder mogelijkheden zouden zijn

Tekening naar de kaart van Jacob van Deventer (1550) waarop geprojecteerd het Romeinse castellum en de stervormige vestingwerken uit de 17de eeuw. Bij 16 de St.-Bavokerk, bij 9 de Mariakerk (in de 17de eeuw afgebroken); als basistekening is gebruikt gemaakt van fig. 4A uit D. de Vries/The Early History of Aardenburg to 1200, in: Ber. R.O.B. 18 (1968).

geweest om enkele zoekseleuven te graven dwars over het zo de aandacht trekkende 'magische vierkant' op de kaart van Jacob van Deventer. Bestaande bebouwing en bepaalde eigendomsrechten lieten dit onderzoek vooralsnog niet toe.

Ronde toren – vestingmuur

Met grote spanning werd door de Nederlandse Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek dan ook uitgekeken naar een noodopgraving die in 1975 zou moeten worden verricht in een bouwterrein dat meer naar de periferie van de rechthoekige kern van de stad was gelegen. Het terrein sloot bovendien aan op in 1961-1963 en 1966-1967 gedane opgravingen. Spoedig na de aanvang van het onderzoek op 12-2-1975 werd het succes geboekt dat Romeins Aardenburg heel wat meer inzicht zou geven.

In 1975 tekende zich in de eerste de beste opgravingsput – op nog geen 10 meter buiten het terrein van onderzoek uit 1966-1967! – op 2 meter diepte de uitgebroke fundering af van een ronde toren. Het was een tussentoren met een diameter van 8 meter, waarop in no-zw-richting (uitgebroke) recht muurwerk aansloot (zie foto). Gerekend vanaf de buitenkant van de ca. 1,20 meter dikke vestingmuur werd op een afstand van 7 meter een spitsgracht aangesneden die vrijwel parallel liep met een ca. 30 meter brede kreek of misschien wel gekanaliseerd riviertje¹³. Dit water – de Rudannâ? – moet er in de Romeinse tijd reeds hebben gestroomd. De oevers waren echter in de vroege middeleeuwen,

Uitgebroke fundering van de tussentoren en aansluitend muurwerk van het Romeinse castellum te Aardenburg. (foto R.O.B.)

tijdens de Duinkerke II-transgressie, ondermijnd en afgeschoven waardoor de oorspronkelijke afstand tussen gracht en riviertje niet goed is vast te stellen (ca. 5 meter?). In de Karolingische tijd was het water, dat een 2 meter diepe bedding (t.o.v. het Romeinse niveau) dwars door de Pleistocene dekzandrug waarop Aardenburg ligt had uitgeschuurd, volledig verland. Een oud oppervlak (1,60 meter boven N.A.P.), waarin o.a. scherven van 9de eeuws reliëfbandaardewerk voorkomen, strekt zich er over uit. Het volslibben van de kreek is in twee fasen gebeurd, een langzame, weinig agressieve, gevolgd door een lange (?) periode waarin grotere stroomsnelheden zowel voor afbraak als sterke mariene sedimentatie zorgden.

Uitgaande van de ontdekte tussentoren werd het onderzoek in zuidelijke richting voortgezet met haaks op de vestingmuur staande opgravingsputten. Juist op de grens van het terrein dat voor de opgravingen beschikbaar was, werd op 57 meter afstand van de tussentoren een hoektoren aangetroffen. Na deze belangrijke vondst werd een eerste poging tot reconstructie van de gehele 'vesting' gedaan.

Funderingen van Romeins gebouw - Castellum(?)

In 1961-1962 waren, niet te vergeten, reeds de funderingen van een groot, stenen Romeins gebouw in kaart gebracht. Het gebouw had een in het midden van de achterkant uitstekende, halfronde absis. Op grond van zijn vorm, degelijkheid en afmetingen (45 meter breed) zou het goed kunnen doorgaan voor de principia van een castellum. De afstand van de as van dit gebouw tot de omheiningmuur bedraagt 75 meter, waardoor de breedte van de vesting op 150 meter gesteld zou mogen worden. De juistheid van deze afmeting is nog niet door een controleopgraving bevestigd. Sommier onderzoek met een grondboor geeft echter goede hoop dat de veronderstelde maat ongeveer juist is.

Evenals in Oudenburg is het verre van eenvoudig op goed gekozen punten controleopgravingen te doen. Het trof dan ook bijzonder gelukkig dat in 1976 een boerderij aan de tegenwoordige Burchtstraat werd afgebroken. De schuur lag op de plaats waar in theorie een poortgebouw in de westelijke vestingmuur verwacht zou kunnen worden. In mei 1976 werd inderdaad op de berekende plaats een toegangspoort opgegraven, bestaande uit twee ronde torens met daar tussenin een vierkante afsluiting of doorgang. Ook het muurwerk van de poort was grondig uitgebroken. Uit het achtergebleven puin viel op te maken dat de torens (diameter 8 meter) in Doornikse steen opgetrokken waren geweest en de doorgang in tufsteen. De weg die via een brug over de spitsgracht door de poort naar binnen voerde (de via principalis van het castellum?) zal waarschijnlijk langs het (nog niet opgegraven) voorfront van de principia hebben gelopen, zodat nu ook de afmetingen van dit hoofdgebouw ongeveer bekend zijn, 50 bij 45 meter. Ter hoogte van het voorfront van de principia, maar wel op een minstens twee meter hoger niveau, lag het plein 'Plein van den Ouden Burcht', althans zo wordt een daar liggend plein in 1774 (nog) genoemd¹⁴. Het plein ligt in het verlengde van de tegenwoordige Burchtstraat. Deze straat is, t.o.v. de 'via principalis' in het Romeinse niveau, een meter of tien opgeschoven.

Romeinse vesting samenvalt met de Tuimelsteenstraat (1459 Tuimelaarsteen), een oude straat die mogelijk toponymisch een goed aanknopingspunt biedt¹⁷.

Door een in 1979 uitgevoerde proefopgraving in de tuin van ds. S. A. Vis, ten westen van de St.-Bavotoren, weten we inmiddels zeker dat de westelijke vestingmuur een lengte moet hebben gehad van minimaal 200 meter en dat de in de 10de eeuw gebouwde St.-Bavokerk binnen het voormalige castellumterrein ligt. Deze lengte van minstens 200 meter, gecombineerd met de ligging van de oude stadsgracht en de oude perceelsgrens van het St.-Bavokerkhof, zijn factoren die een totale lengte van ca. 240 meter waarschijnlijk maken. De omtrek van de versterking komt dan op ca. 780 meter. Nemen we een muurhoogte van 4 à 5 meter dan betekent dit dat er zo'n 40.000 kubieke meter natuursteen naar Aardenburg is aangevoerd. En dat over een vrij grote afstand! voor de bouw van de 'Rodanburg' moet destijds dan ook wel een geponde reden aanwezig zijn geweest¹⁸.

De opgraving in de tuin van ds. Vis heeft het onderzoek naar de vorm en de ligging van het Romeinse castellum er op één punt niet gemakkelijker op gemaakt. Een 'berekende' tussentoren werd niet gevonden¹⁹. Het is overigens niet het enige probleem dat zich voordoet in onze, misschien wat al te optimistische voorstelling van zaken. Ronde torens schijnen voor castella in de 2de of 3de eeuw uitzonderlijk te zijn. In vestingmuren rond steden komen zij wel voor, bijv. in Tongeren. Het castellum Oudenburg (periode III, steenbouw) heeft ronde torens. De stenen vesting dateert volgens de voorlopige conclusies van prof. Mertens uit de 4de eeuw. De ronde torens van Oudenburg zijn daarmee niet in strijd.

Verval

Wat is er met de Romeinse nederzetting te Aardenburg gebeurd nadat ze omstreeks 275 n. Chr., evenals zoveel andere plaatsen in het kustgebied, werd verlaten? We hebben reeds terloops vermeld dat de verlanding van de kreek of het riviertje ten westen van het castellum zich in twee fasen heeft voltrokken. Tussen de zeer zware kleilaag uit de eerste fase en de fijnzandige, zavelig-zandige kreekafzetting van de tweede fase ligt een puinlaag, bestaande uit grote en kleine stenen, vermengd met klei en mortel. De puinlaag is aan de westflank alleen aan de buitenzijde aanwezig. Het is de vraag of hij is ontstaan door verwerking of door gedeeltelijke ontmanteling van de vestingmuren. Voor het laatste zou pleiten dat de puinstrook, waarin zware stenen voorkomen, zich over een vrij grote breedte uitstrekt. De afzettingen van de beide opslibingsfasen zijn duidelijk te volgen tot aan de voet van de (uitgebroken) vestingmuur. Aan de binnenzijde, dus op het terrein van het castellum, zijn zij niet waargenomen, hoogstens kan in enkele lagere gedeelten gesproken worden van een modderig laagje. Het voormalige castellum lag zo hoog dat met versperde of gesloten toegangspoorten alleen bij langdurige hoge waterstanden door insijpelend water wat overlast zou zijn veroorzaakt. In theorie is het burchtterrein voor kleine groepen mensen altijd bewoonbaar gebleven. Het is daarom niet verwonderlijk

dat vrijwel iedere eeuw door vondsten is vertegenwoordigd, zij het de 5de en 6de eeuw weinig of niet. Mogelijk heeft in die 5de en 6de eeuw de zee het kustgebied zeer onveilig gemaakt en is het in die periode geweest dat de kreek bij het castellum met een meters dikke mariene afzetting is gevuld. Een nadere bestudering van de sedimentatieverschijnselen in de opgravingsprofielen moet nog worden uitgevoerd. In ieder geval heeft het opslibbingsproces zich voltrokken tussen het laatste kwart van de 3de en het begin van de 9de eeuw.

In de Vikingtijd heeft de Romeinse vestingmuur waarschijnlijk nog grotendeels overeind gestaan. Hoewel binnen en vlak buiten het castellum bewoningssporen uit de 9de eeuw vrij veel voorkomen, zijn er geen aanwijzingen dat de Romeinse vesting is hersteld en gebruikt tegen de invallen van Noormannen. Merkwaardig (?) genoeg ontbreken 9de- en 10de-eeuwse vondsten tot nu toe geheel in de wijde omgeving van de Mariakerk, de tweede oude kern van Aardenburg. De Mariakerk zou volgens de opvattingen van verscheidene geschiedkundigen juist eerder gesticht zijn dan de St.-Bavokerk²⁰. Het tegendeel lijkt waar.

Sloop in de 11e/12e eeuw

Voor zover viel na te gaan zijn alle vestingmuren en stenen gebouwen uit de Romeinse tijd, op enkele resten na, tot op de onderkant van de funderingen uitgebroken. In de uitbraaksleuven zijn behalve veel mortel, en onbruikbare stukken natuursteen ook scherven van 11de/12de-eeuws aardewerk (Pingsdorf e.d.), maar geen later materiaal, gevonden, waaruit is af te leiden dat de definitieve sloop van de vesting in de 11de/12de eeuw moet hebben plaatsgevonden. Een en ander blijkt tevens uit de profielen in de putten van onderzoek. Of het gesloopte materiaal – natuursteen – in de buurt werd gebruikt, bijv. voor de bouw of uitbreiding van de Mariakerk, of naar Brugge is getransporteerd, is moeilijk te achterhalen. Het aanzien van Aardenburg is in de 11de/12de eeuw ongetwijfeld ingrijpend veranderd. Ongeveer gelijktijdig met het uitbreken van de Romeinse muren is over een groot gedeelte van de oude kern van Aardenburg – zowel binnen als buiten het voormalige castellumterrein – een gemiddeld 40 centimeter dikke laag grond aangebracht, alsof aan moderne stadsuitbreiding werd gedaan waarvoor nieuwe bouwterreinen moesten worden aangelegd. De reden van deze ophoging met over het algemeen vrij schone grond, bestaande uit verwerkte klei en zavel, maar ook uit Pleistoceen dekzand, is zeer waarschijnlijk geweest dat men een grote hoeveelheid (ergens) uitgegraven grond op praktische wijze kwijt moest. Vermoedelijk is de opgevoerde grond vrij gekomen bij het graven van stadsgrachten binnen de kern van de toekomstige stad, maar ook valt te denken aan het kanaliseren van het riviertje de Ee (de middeleeuwse versie van de Rudannâ?) en de aanleg van een haventje. Opgemerkt moet worden dat tijdens het oudheidkundig bodemonderzoek is vastgesteld dat enkele laatmiddeleeuwse (stads?)grachten of waterlopen in de tijd van Jacob van Deventer al niet meer bestonden en ook op zijn kaart uit ca. 1550 niet voorkomen.

Stenen castellum Oudenburg opvolger van het in 275 verlaten Aardenburg?

Het opgravingsmateriaal van zowel castellum Oudenburg als Aardenburg is nog niet grondig bestudeerd. Zodra het stadium van een voorlopige bewerking is bereikt, zou het van veel belang zijn de gegevens van beide opgravingen op overeenkomsten en verschillen kritisch door te nemen. Door Mertens en de schrijver is wel eens verondersteld dat het stenen castellum Oudenburg de opvolger van het in 275 verlaten Aardenburg zou zijn. Dat Oudenburg tot in de 4de eeuw als vesting intensief in gebruik was en Aardenburg hoogstens tot in het vierde kwart van de 3de eeuw, is blijkens de datering van talloze vondsten, vooral munten, aardewerk en sieraden, wel zeker. Mertens merkt over Oudenburg echter op: 'Zo de relatieve chronologie duidelijk blijkt uit het stratigrafisch onderzoek, dan stelt de absolute datering toch nog veel problemen, waarvoor een oplossing slechts kan gevonden worden in de systematische opgraving van het centrale deel van de vesting'²¹. Dit voorbehoud is terecht gemaakt. In Aardenburg was het gelukkig wél mogelijk een flink oppervlak van het centrale deel te onderzoeken en op deze wijze de datering van de omringende, in de middeleeuwen geheel uitgebroken vestingmuren wat meer grondslag te geven. Toch blijft ook wat Aardenburg betreft voorzichtigheid in onze conclusies geboden zolang niet eerst op belangrijke punten controleopgravingen zijn verricht. Dan pas kan op effectieve wijze naar aanknopingspunten in de historie worden gezocht. Om met Aldenburg en Rodenburg gezamenlijk te eindigen: het lijkt nog helemaal niet uitgesloten dat de castella van Oudenburg en Aardenburg omstreeks 170 n. Chr. min of meer gelijktijdig zijn ontstaan, de ronde torens ten spijt!

NOTEN

- ¹ J. A. Trimpe Burger, *The Islands of Zeeland and South-Holland in Roman Times*. Ber. R.O.B. 23 (1973) 135-148; *Encyclopedie van Zeeland* dl. I, (1982) 21-25: Aardenburg; idem dl. II (1982) 580-582: Romeinse tijd.
- ² J. Mertens, Oudenburg en de Vlaamse Kustvlakte tijdens de Romeinse periode, *Archaeologia Belgica* 39 (1958) 5-22; J. E. Bogaers, Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de Limes van Germania Inferior (Germania Secunda) Ber. R.O.B. 17 (1976) 101.
- ³ D. de Vries, *The Early History of Aardenburg to 1200*, Ber. R.O.B. 18 (1968) 227-260, fig. 4A en 4B; J. Mertens, Oudenburg, Romeinse legerbasis aan de Noordzeekust, *Archaeologicum Belgii Speculum* IV (1972).
- ⁴ M. Schönfeld, Nagelaten opstellen, studies op naamkundig gebied (verzorgd door D. P. Blok), *Bijdragen en Meded. der Naamkunde-Commissie v.d. Kon. Ned. Akad. v. Wet. te A'dam* XVI (1959), Directe en indirecte Wikingerinvloeden op onze naamgeving, I Burg-namen, 17-24; H. van Werveke, 'Burgus': versterking of nederzetting?, *Verh. Kon. Vlaamse Acad. v. België, Klasse der Letteren* 27, nr. 59 (1965); idem, De oudste burchten aan de Vlaamse en Zeeuwse kust, *Meded. v.d. Kon. Vlaamse Acad. v. Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren* 27 (1965), nr. 1; A. Verhulst, Die gräfliche Burgenverfassung in Flandern im Hochmittelalter, in: *Die Burgen im deutschen Sprachraum, Vorträge und Forschungen* 19 (1976) 267-282; idem, An Aspect of Continuity between Antiquity and Middle Ages; the origin of Flemish cities, in: *Journal of Medieval History* vol. 3 (1977) 175-206 (= *Studia Historica*

Gandensia 217). J. A. Trimpe Burger, Oost-Souburg, voorlopig verslag over de opgravingen in het terrein van de Oude Burg, Jaarboek 1977 Stichting Menno van Coehoorn blz. 17 e.v.

⁵ M. Gysseling, Toponymie van Oudenburg (1950).

⁶ Zie noot 2.

⁷ L. Devliegher, Oudheidkundig onderzoek van de St. Pieterskerk te Oudenburg, *Archaeologia Belgica* 43 (1959) = *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge XCV* (1958) 137-162.

⁸ M. Gysseling, Overzicht over de toponymie van Zeeuws-Vlaanderen, Jaarboek 1953/1954 Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' Hulst, 23-35.

⁹ A. Verhulst, An aspect of Continuity between Antiquity and Middle Ages: the origin of Flemish cities, in: *Journal of Medieval History* vol. 3 (1977) 195 (= *Studia Historica Gandensia* 217).

¹⁰ Zie noot 8.

¹¹ Zie noot 4, M. Schönfeld, Nagelaten opstellen, I Burg-namen, 20.

¹² Zie noot 1. Het is ook vooral de heer J. van Hinte († 1983) uit St.-Kruis geweest die door eigen onderzoek steeds op het grote belang van Romeins Aardenburg heeft gewezen.

¹³ Aan de overzijde van de kreek komt in het Romeinse niveau opgevoerde, schone grond voor, die van graafwerkzaamheden in het riviertje afkomstig kan zijn. Ook is aan de mogelijkheid van een aanvankelijk gegraven, brede gracht gedacht.

¹⁴ Kaart van Johan Bybau, in: *Kaartboek van Landen Competeerende aan den Disch en St.-Jans; Gemeentearchief Aardenburg*.

¹⁵ Op de kaart van Jacob van Deventer is de bedoelde knik niet te zien, wel op de veel nauwkeurigere opgemaakte kaart van Johan Bybau (zie noot 14). Vergelijk de bijgevoegde kaartjes waarop de ligging van het Romeinse castellum en de middeleeuwse stadsgracht zo nauwkeurig mogelijk zijn ingepast (tek. B. Oele); met afwijkingen van een paar meter moet rekening gehouden worden.

¹⁶ Deze barrière betreft niet alleen de vestingmuur zelf – voor zover deze nog intact was – maar ook de brede puinlaag die waarschijnlijk aan de buitenzijde van de muur lag.

¹⁷ Omloper van de stad Aardenburg (1459), omloper no. 7 van het Oudarchief van de gemeente Aardenburg (inventaris G. P. Roos); M. Schönfeld, *Wegnamen, Meded. Ver. v. Naamkunde te Leuven en de Comm. v. Naamkunde te Amsterdam* 33 (1957) 2-3, 61: Steenstraat.

¹⁸ Aardenburg lag evenals Oudenburg geografisch zeer gunstig op een rug van Pleistoceen dekzand, niet ver van de kust, met een verbinding naar open water en een redelijk goede weg over land. Voor Aardenburg betekende dit tegen het midden van de 2de eeuw, maar vooral omstreeks 170 n. Chr. een geheel nieuwe vestiging. Oudenburg was daarentegen een eeuw eerder al een belangrijke nederzetting, waarbij in later tijd een versterking werd gebouwd op een plek die in vergelijking met Aardenburg nog iets gunstiger lag. Dat laatste zou goed blijken toen in de late 3de en de 4de eeuw het kustgebied te lijden kreeg van overstromingen en verzilting.

¹⁹ De vestingmuur was ter plaatse aanzienlijk dikker en misschien daar vroeger ook wel hoger; ook de afstand tot de spitsgracht was iets groter.

²⁰ Zie o.a. D. de Vries, *The Early History of Aardenburg to 1200*, *Ber. R.O.B.* 18 (1968) 237 e.v.

²¹ J. Mertens en L. van Impe, *Het Laat-Romeins grafveld van Oudenburg*, *Archaeologia Belgica* 135 (1971) 18. Vgl. ook J. Mertens, *Quelques considérations sur le Limes Belgicus*, *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses, Budapest 1978*, 63-71 en idem, *Het Laat-Romeins castellum te Oudenburg*, *Archaeologia Belgica* 206, *Conspectus MCMLXXVII*, (1978) 73-76.

- ① Båhus - Kongelv
- ② Marstrand
- ③ Frederiksstad
- ④ Akershus - Kristiania
- ⑤ Kristiansø - Frederiksholm
- ⑥ Bergen

**ISAÄC VAN GEELKERCKEN:
VESTINGBOUWKUNDIGE EN KARTOGRAAF IN NOORWEGEN
1644-1657**

door Drs. Juliette Roding

In de publikatie *Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland*¹ toonde ik enkele jaren geleden enige plannen van de Nederlandse kaarttekenaar en ingenieur Isaäc van Geelkercken. In Nederland is er nog weinig onderzoek naar zijn werk gedaan. Zo kunnen we in de catalogus *Nicolaes van Geelkercken, een Gelders kartograaf uit de zeventiende eeuw (1972)*² lezen:

‘Veel is er over de drie zonen van Nicolaes van Geelkercken niet bekend. Alle drie hebben zich met landmeetkunde beziggehouden. De oudste, Isaäc volgde zijn vader na diens dood als officieel landmeter van Gelderland op (blijkens een aanstellingsacte in 's Hoven Commissieboeken, deel I, 1652-1681, fol. 76, 29 januari 1657). Zijn echtgenote was van Noorse geboorte. Van 1644-1657 zou hij in Noorwegen als kaarttekenaar en vestingbouwer werkzaam geweest zijn. Nadere gegevens ontbreken hierover.

In het Rijksarchief te Arnhem zijn talrijke kaarten van zijn hand bewaard gebleven, waaronder vele belangwekkende rivierkaarten. Hij overleed in 1672.’

Isaäc van Geelkercken is tussen 1644 en 1657 inderdaad in Noorwegen werkzaam geweest. Zijn activiteiten daar zijn al in 1924 uitvoerig beschreven en commentarieerd door C. S. Widerberg aan de hand van bronnenmateriaal dat zich in Scandinavische archieven en bibliotheken bevindt.³ Dit bronnenmateriaal is bijzonder omvangrijk en bestaat uit vestingbouwkundige plannen, waaronder vele detailtekeningen en schetsjes, schriftelijke rapporten en enkele landkaarten.

Widerberg wist destijds niets over de Nederlandse jaren van Isaäc van Geelkercken. Ook was het hem onduidelijk hoe deze in dienst van de Deense koning Christiaan IV was gekomen. In dit artikel wil ik in Nederland bekende gegevens over Isaäc van Geelkercken aanvullen met een summier overzicht van de gegevens die Widerberg over hem aan het licht heeft gebracht.

Om een idee te geven van Van Geelkercken's activiteiten als vestingbouwkundige zal ik één van zijn projecten, de verbetering van de vesting Båhus, iets uitvoeriger behandelen. Het zou overigens de moeite waard zijn als de belangrijke gegevens van Widerberg, die de omvang van een klein boek beslaan – 124 blz – integraal in het Nederlands zouden kunnen worden vertaald en van commentaar en aanvullingen voorzien.*

* Voor de vertaling van Widerberg's gegevens namen wij contact op met de schrijfster.

Dit wordt des te wenselijker nu de Stichting Menno van Coehoorn het initiatief heeft genomen tot het verzamelen van beeldmateriaal betreffende deze kartograaf uit Scandinavische collecties.

Isaïc van Geelkercken was de oudste zoon van de rond 1585 te Scherpenzeel geboren Nicolaes van Geelkercken en Abigaël de Vaerne. Uit dit huwelijk sproten nog drie kinderen voort, te weten Marijtje, Jacob en Arnold.⁴ Nicolaes woonde van 1616-1628 in Leiden. Daarna vinden we hem in Arnhem als officieel kaartmaker voor de Gelderse geschied- en landbeschrijving, de *Historia Gelrica*, die in 1639 voltooid werd. Vanaf 1630 was Nicolaes tevens landmeter van het 'Vorstendom Gelre ende Graeffschap Zutphen'.

Zowel Isaïc, Jacob en Arnold zijn al op jonge leeftijd in het voetspoor van hun vader getreden. Jacob is op zeker moment van beroep veranderd en apotheker in Zutphen geworden. Van Arnold is tot op heden vrijwel niets bekend, maar uit de studie van Widerberg blijkt, dat ook hij naar Noorwegen is gegaan, waar hij in ieder geval vanaf 1650 vermeld wordt. Hij maakte als ingenieur carrière in het leger en is vermoedelijk in Noorwegen gebleven.⁵

De zonen van Nicolaes hebben hun vak 'in het veld' geleerd. In een proces, waarin in verband met de toekenning van een vicarie het ter schole gaan van Jacob in twijfel getrokken wordt, verdedigt zijn vader hem door te zeggen dat *'t selve studium is vereyschende sodane meysters in arithmeticis, geometricis, teyckenen van figuren ende conterfeitzen, mitzgers sodane dagelixe exercitien als dewelcke men aen die scholen daer die jeucht geïnstrueert wordt ordinairlich niet vindt.*⁶

De kartografie kan Nicolaes zelf voor zijn rekening hebben genomen. Op een kaart uit 1631 van de tiendvrije en tiendbare landerijen onder Hiemd staat te lezen: *Gekaertiert door Isaac Geelkerck ende overseen ende gecorigiert door mij Nicolaes Geelkercken.*⁷ Wat de versterkingskunst betreft, zal Isaïc wel net als zijn broer Jacob aan veldtochten hebben deelgenomen om de nodige ervaring op te doen.

Ik vermoed dat Isaïc in dienst van de Deense koning is gekomen via een aanbeveling van de schrijver van de *Historia Gelrica*, Johannes Isacius Pontanus, hoogleraar te Harderwijk. Op diens speciale verzoek was Nicolaes destijds als kaartmaker voor dit werk aangetrokken.⁸ Pontanus was de zoon van de Nederlandse gezant te Helsingør, een post die later door zijn broer, de schilder Pieter Isaäcz was bezet.

De familie Isaäcz heeft een niet te onderschatten rol gespeeld in het werven van Nederlandse vaklieden, kunstenaars, architecten en ingenieurs voor de Deense koning. Het ligt voor de hand dat Pontanus (destijds zelf belast met de Deense geschiedschrijving) een goed woordje heeft gedaan voor de zoon of zonen van zijn vriend en medewerker Nicolaas van Geelkercken.

Op 24 augustus 1644 werd Isaïc aangesteld als ingenieur in dienst van de stadhouder van de Deense koning in Noorwegen, Hannibal Sehested.⁹

Denemarken was op dat moment in oorlog met Zweden en de eerste maanden trok hij als veldingenieur met het leger mee. Na het sluiten van de vrede in Brömsebro op 13 september 1645 bleef hij in dienst van de koning.

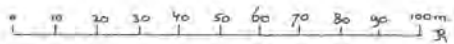
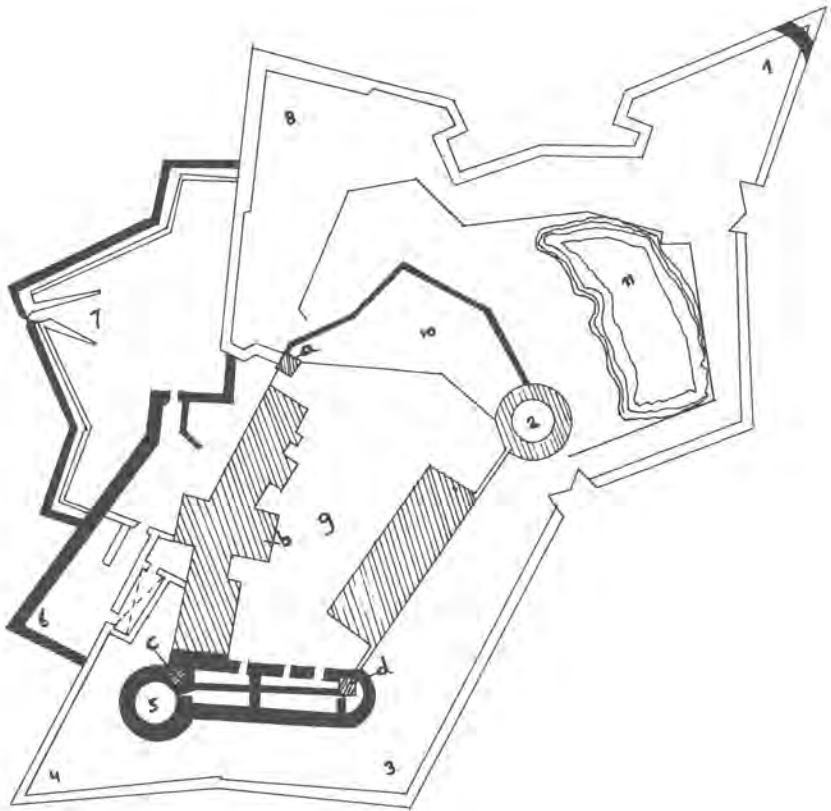
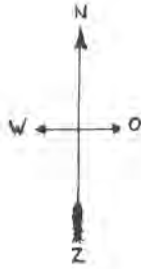
De toestand van de Noorse vestingen zoals Van Geelkercken die aantrof was zorgwekkend. De koning was, toen het hem financieel nog voor de wind ging, wel aan verscheidene grote projecten begonnen, maar deze hadden nooit lang zijn interesse kunnen vasthouden. Ze waren nooit voltooid en in staat van verval. Dat Isaac van Geelkercken ingezet werd om verandering in deze situatie te brengen, was vooral het werk van de stadhouder, die steeds eigenmachtiger optrad.

Van Geelkercken heeft zich gedurende de dertien jaar dat hij in Noorwegen was met de volgende projecten beziggehouden:

- verbetering van de vesting Båhus op de grens met Zweden;
- verbetering van de vesting Akershus en de stad Kristiania (Oslo);
- de aanleg van vestingwerken op Marstrand;
- voorstellen om Frederiksstad tot een permanente vesting te maken;
- verbetering van de vesting Bergen;
- verbetering van de vesting Kristiansø, hetgeen in 1652 zal leiden tot de bouw van de nieuwe vesting Frederiksholm (in samenwerking met ingenieur Johan Schiørt).

In veel gevallen heeft geldgebrek ertoe geleid dat Van Geelkercken's plannen slechts gedeeltelijk of in sterk gewijzigde vorm werden uitgevoerd.

Tekening Juliette Roding

Båhus

Båhus, dat ten noorden van Göteborg op een eiland in de rivier de Göta lag, was destijds een belangrijke grenspost. De vesting bestond uit een oude burcht met een onregelmatige vorm om een binnenplaats. Aan de oost- en westkant was deze binnenplaats afgesloten door gebouwen. (zie tekening) In de noordwesthoek lag een vierkante en in het noordoosten een grote ronde toren. Deze noordkant werd afgesloten door een muur die deel uitmaakte van een groot rondeel. Aan de zuidkant verbond een muur twee vierkante hoektorens met elkaar. Het middelste gebouw aan de westzijde waar de ingang tot de burcht lag, sprong enigszins naar voren, zodat hier een vijfde toren gevormd werd.

De hier beschreven situatie dateerde van \pm 1560. De buitenwerken rond de op een plateau liggende burcht dateerden van 1593-1604. Zij waren aangelegd door architect Hans van Steenwinckel de Oudere en voltooid door diens meesterknecht Lenaert Verpoorten. Aan de noordkant lag het spitse hoekbastion Scharpenorth, aan de westkant Hatten, aan de zuidkant Munken, in het zuidoosten Våghals. De courtine tussen Scharpenorth en Hatten was gebroken volgens een systeem dat Hans van Steenwinckel vermoedelijk ontleend heeft aan Daniel Speckle's *Architectura von Vestungen*.¹⁰

Båhus was vanaf het begin van de 17de eeuw sterk verwaarloosd. Pas wanneer reparaties dringend nodig waren, werden deze uitgevoerd. Die werden dan op de bevolking verhaald via extra belastingen en/of dwangarbeid. Het bastion Scharpenorth werd op die manier in 1621 voltooid.

Een eerste schriftelijk rapport van Van Geelkercken dateert van 24 augustus 1644 en is getiteld: *Onderrichtinghe om in den haeste wat noodich is aen het Konincklijke Slott Bahus te verbeteren*.¹¹ Hij somt hierin de zwakheden van de vesting op. Met name Scharpenorth vormt volgens hem een probleem. Het bastion is veel te laag en wordt gedomineerd door de omringende heuvels. De toren heeft een houten platform, dat geen zware stukken geschut kan dragen en een borstwering die onvoldoende beschutting biedt. Hij stelt voor om zoveel mogelijk houten borstweringen, plankiers etc. in de vesting te vervangen door degelijke exemplaren van aarde of steen. Hij krijgt toestemming om de voorgestelde verbeteringen tot uitvoer te brengen.

Dit ging echter niet zonder problemen. Van Geelkercken had de grootste moeite om het materiaal bij elkaar te krijgen. Ook de lonen waarmee hij de onwillige arbeiders en de soldaten, hem ter beschikking gesteld door generaal-majoor Achim van Breda, tevreden moest stellen, kwamen maar niet binnen. Tenslotte betaalde hij ze maar uit eigen zak. Bovendien werd hij zelf ernstig ziek.

Omdat het al begon te winteren mocht het werk niet stil komen te liggen en gaf hij zijn ondergeschikten de opdracht het werk in zijn afwezigheid voort te zetten. Deze bleken hem op een aantal punten niet begrepen te hebben en toen Van Geelkercken weer op de bouwplaats verscheen was het te laat om de fouten nog te herstellen. Al deze problemen heeft Van Geelkercken op schrift gesteld in een memoriaal dat gedateerd is 22 november 1644.¹²

Een belegering door de Zweden, die steeds in de lucht hing, liet ook in 1645 nog even op zich wachten. Van Geelkercken repareerde in deze periode de daken der gebouwen, zodat de voorzieningen droog konden blijven. Ook werden er corps de garde aangelegd voor de bezetting.

Tijdens de belegering van de burcht was Isaac op Båhus aanwezig. Hij benutte de tijd om schetsjes te maken van de situatie die hij in 1647-48 zou gebruiken als basis voor verschillende voorstellen tot verbetering van de vesting. Vanaf 1648 werd er met deze verbeteringen werkelijk een aanvang gemaakt. De twee vierkante torens aan de zuidzijde van de burcht werden opgenomen in een prachtig arsenaalgebouw met kruittoren, dat in 1651 vrijwel gereed was. Op verzoek van de opdrachtgever, maar zeer tegen de zin van Van Geelkercken, kwam er een monumentaal dak op, dat zoals de ingenieur voorspeld had, een te gemakkelijk doelwit voor de vijand bleek. Bij de belegering in 1678 werd het totaal vernield.

De grote ronde toren werd op verschillende punten verbeterd. Er kwam een dak op en beneden werd een paardemolen geïnstalleerd. Het platvorm tussen deze toren en de toren in de noordwestelijke hoek kreeg een borstwering.

Wat de benedenvesting betreft lag de nadruk op de beveiliging van de toegang tot de burcht door middel van een nieuw buitenwerk tussen Munken en Hatten. In 1658-61 kwam er bovendien een halvemaaan tussen dit nieuwe buitenwerk en Hatten. Het bastion Scharpenorth werd afgerond.

Een groot probleem, waar Van Geelkercken herhaaldelijk op heeft gewezen, was de aanwezigheid van het stadje Kongelv onder de burcht, dat bij aanvallen in de klem kwam te liggen. Dit was geen historisch gegroeide situatie. Nadat het stadje door de Zweden in de Kalmar oorlog (1611-1613) verwoest was, werd het op last van Christiaan IV weer opgebouwd, waarbij het tegelijkertijd 'verplaatst' werd tot onder de vesting. Een door de koning gevormd comité bepaalde de hoofdindeling van de straten en de positie van kerk, raadhuis en andere belangrijke gebouwen.¹³

Wat de reden precies geweest is voor een dergelijke ingreep is onduidelijk. Christiaan IV die in 1616 zelf op Båhus verbleef om de situatie in ogenschouw te nemen moet de wens gekoesterd hebben om vanuit zijn koninklijk slot een uitzicht te hebben over een goed aangelegde stad met degelijk gebouwde huizen, een renaissance-ideaal, dat in dit geval botste met de strategische doelmatigheid.

Eenzelfde lot onderging Kristiania. Nadat Kongelv in 1676 geheel vernietigd was, werd een nieuwe stad opgebouwd op het vaste land. Van Geelkercken's dromen om de oude vesting Båhus te vervangen door een nieuwe ideaal geplande vesting in de vorm van een gebastioneerd vierkant zijn echter papier gebleven.¹⁴

Van Geelkercken had naast opdrachten van vestingbouwkundige aard ook de taak om een landkaart van Noorwegen te vervaardigen, waarop alle passen en grensovergangen met Zweden nauwkeurig zouden zijn aangegeven. Hiervan is echter (nog) niet veel bekend.

Isaïc trouwde in Noorwegen met Christina Morjans, dochter van het hoofd van de posterijen in dit land. Na de dood van zijn schoonmoeder in 1653, die het werk van haar man overgenomen had, heeft Van Geelkercken gepoogd om in aanmerking te komen voor deze positie. Hij was op dat moment al een jaar lang de gemachtigde van zijn schoonmoeder geweest en in die tijd had hij een aantal verbeteringen doorgevoerd, waardoor de post sneller werkte. Hij moest het echter afleggen tegen leden van de machtige, eveneens uit Nederland afkomstige, familie Marselis, die deze positie voor zich opeisten. Van Geelkercken heeft toen enige tijd onder Marselis gewerkt, maar werd zo slecht behandeld dat hij naar Nederland vertrok, waar hij zoals wij zagen, zijn vader als landmeter in de provincie Gelderland opvolgde.

NOTEN

- ¹ Juliette Roding, 'De invloed van de Nederlandse vestingbouw in Scandinavië 1600-1650', in: J. Snee, H. A. Treu en M. Tydeman (red.), *Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland*. 's Gravenhage 1982, 31-35.
- ² *Tent.cat. Zutphen, Stedelijk Museum 1972*: 'Nicolaes van Geelkercken, een Gelders kartograaf uit de zeventiende eeuw', Zutphen 1972, 10.
- ³ C. S. Widerberg, 'Norges første militæringenør Isaac van Geelkerck og hans virke 1644-1656. Et bidrag til de norske befestningers historie', *Videnskapselskapets Skrifter* II, Hist. Filos. Klasse 1923, 2, Kristiania 1924, 1-124.
- ⁴ *Tent.cat. Zutphen*, o.c. noot 2, 7, voor verdere gegevens betreffende zijn leven en loopbaan.
- ⁵ Widerberg, o.c. noot 3, 4. Er is ook nog sprake van een Arent en een Gerhard van Geelkercken, de laatste eveneens ingenieur. In welke relatie deze tot Isaïc staan is niet duidelijk.
- ⁶ *Tent.cat. Zutphen*, o.c. noot 2, 12.
- ⁷ *Idem*, 23.
- ⁸ Zie over Johannes Isacius Pontanus: H. D. J. van Schevichaven, 'De wording der Historia Gelrica (Merula, Luntius, Pontanus) 1597-1636', *Bijdragen en mededelingen Gelre* XII, 1909, en P. N. van Doorninck en P. C. Molhuysen, *Brieven van en aan Jo. Is. Pontanus*, z.p. 1909.
- ⁹ Widerberg, o.c. noot 3, 3.
- ¹⁰ *Idem*, 10.
- ¹¹ *Idem*, 11.
- ¹² *Idem*, 12.
- ¹³ Zie Harald Hals II, 'Kongeriget Norge', in: V. Lorenzen, *Christiaan IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, København 1937, 234.
- ¹⁴ Widerberg, o.c. noot 3, figuur 24.

FORT NASSAU OP DE BERG

door Dr. J. Hartog

De Sint Annabaai met rechts het Fort Nassau

Inleiding

Feitelijk komen alleen nog toeristen per boot aan op Curaçao. Zij hebben het uitzicht, die eerste blik, welke vroeger iedereen had die het eiland bezocht, of men nu met een schip van de KNSM of welke andere maatschappij ook de St.-Annabaai bij Willemstad, toegang gevende tot het Schottegat, binnenvoer, dan wel zoals de auteur het in jeugdige zin voor avontuur deed, aan boord van een schoener: rechts het Paleis van de gouverneur, het Waterfort en het Fort Amsterdam, links het Riffort met het Molenplein, het St.-Martinusgesticht, het Paleis van de bisschop en Hotel Americano, gebouwen die bij de brand van 1969 verdwenen.

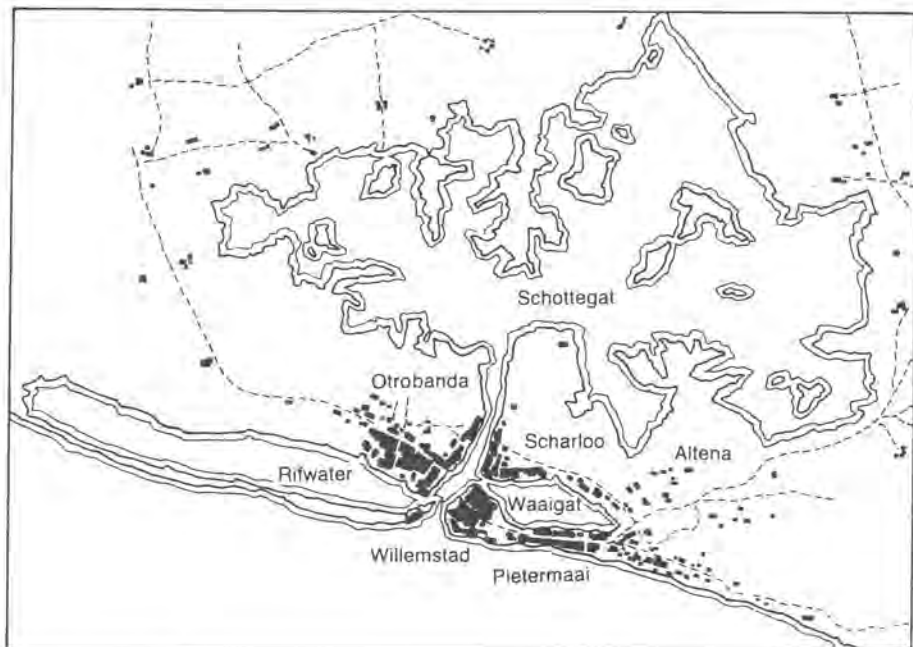
Met recht vooruit, hoog in de lucht: Fort Nassau, met vlaggen en schijven in top, de seininrichting van de Havendienst. Een fantastisch panorama, dat in het tijdperk van de aankomst op Hato plaats maakte voor de blik op de schuimende Noordkust.

In ons essay over Fort Zoutman op Aruba in het Jaarboek 1984/85, hebben wij Fort Nassau al eens genoemd als een van de drie forten, welke het Comité

Militaire in 1796 liet oprichten voor de defensie van de kolonie. Na wat wij vorig jaar over het fort op Aruba hebben geschreven, ligt het voor de hand dat wij nu het fort op Curaçao, Fort Nassau, willen bezien.

Wanneer Nederlanders zich overzee ergens vestigden, werd meestal begonnen met militaire beveiliging. Johan van Walbeeck liet in 1634 het (eerste) Waterfort aan de havenmond aanleggen, het jaar erop versterkt door Fort Amsterdam. In de loop van de 17e en vooral de 18e eeuw verrezen er grotere en kleinere forten en vestingwerken langs de kust, maar toen tegen het eind der eeuw oorlogsgevaaren dreigden, bleek een moderner fort nodig. Dat werd Fort Nassau van 1796/97.

Het dankt zijn ontstaan aan de staatkundige situatie op het eind van de 18de eeuw in Nederland, waar de Franse tijd aanbrak, welke erop uitliep dat Nederland in 1796 onder de naam Bataafse Republiek een satellietstaat van Frankrijk werd. Het lag voor de hand, dat de Fransen in het Caribisch gebied nu ook pogingen zouden doen van Curaçao een soort satellietkolonie van Guadeloupe te maken. Door geheime agenten, infiltraties en rechtstreekse invasies hebben de Fransen dat ook inderdaad beproefd. Maar er was een kenmerkend verschil met Nederland: daar haalde men de Fransen met gejuich binnen om zich onder

Willemstad ca. 1840

hun bestuur te stellen; op Curaçao was men in toonaangevende kringen wel tegen de oligarchische regentenregering die tot dan toe het koloniale bewind door middel van de Westindische Compagnie had uitgemaakt, maar ook al noemde men zich, evenals in Nederland Patriottisch of Republikeinsgezind, het doel was eerder het streven om zelf het heft in handen te nemen, dan om het Compagniesbestuur te vervangen door de Fransen.

Het was een vroeg symptoom van verlangen naar zelfbestuur.

Belaagden Fransen de kusten van dit eiland, Nederland was sinds 1795 in oorlog met Engeland, zodat de Engelsen het eveneens op Curaçao begrepen hadden en invasies pleegden. Wat de Franse acties betreft werd het hoogtepunt bereikt in 1800, toen Otrobanda door Fransen werd leeggeplunderd, en wat aangaat de Engelsen, zijn twee langdurige bezettingen door de Engelsen er het gevolg van geweest.

In oktober 1796 werd op Curaçao opgericht het Comité Militaire, waarvan Johan Rudolf Lauffer, een Zwitser die al vele jaren op het eiland woonde en een van de leidende figuren van de revolutionaire beweging was, de leiding kreeg. Dit Comité Militaire besloot met het oog op de acties van Fransen en Engelsen de havens van de drie Benedenwindse eilanden – de Bovenwindse eilanden behoorden toen niet tot de kolonie Curaçao – te versterken door de bouw van forten. Dit werden, met de thans gangbare namen, Fort Nassau op Curaçao, Fort Zoutman op Aruba en Fort Oranje op Bonaire.

Wat Curaçao aangaat besloot men tot de bouw van een 'behoorlijke forteresse', bestand tegen aanvallen van buiten, geschikt gelegen om andere op de heuvelrug van Scharloo aan te leggen vestingwerken te dekken en, als het een vijand al zou gelukken zich op die heuvelrug te nestelen, te beletten dat men van daaruit de stad plat zou schieten.

Voor havenbeveiliging behoefde het fort niet te dienen: op Fort Amsterdam en de toen nog bestaande stadsmuur lagen de bastions die de haven bestreken; de afstand van het nieuwe fort tot de haven was voor die tijd te groot, ongeveer 1700 meter, om er zeker van te kunnen zijn dat de kogels niet ook de eigen in de haven liggende schepen zouden treffen.

In de twee eeuwen van zijn bestaan is Fort Nassau maar eens in actie geweest. Het garnizoen heeft bestaan uit Nederlanders, Engelsen, zelfs een keer uit Amerikanen, maar veel hebben deze soldaten nimmer kunnen doen, omdat aanvallers van Curaçao ervoor zorgden buiten het bereik van de kanonnen op de top van de Ceru Sablica (zie verder) te blijven.

Toen omstreeks het midden van de vorige eeuw de militaire bezetting werd opgeheven, is Fort Nassau een seinpost geworden. Lange tijd bleef er een kanon bewaard voor het geven van het dagelijks tijdsein.

Zoals het fort in 1797 tot stand kwam, is het in grote lijnen thans nog te zien. De grote batterij, een massaal ruim 6 meter hoog bouwwerk, waarop een platform van 37 bij 8 meter, voorzien van een borstwering waarachter eertijds de kanonnen stonden; en de kleine batterij, nu de galerij naar de eetruimte van

Fort Nassau op de berg. (Foto Fischer, Curaçao)

het restaurant, welke zo was gelegen dat men de muur van de grote batterij kon flankeren en de toegangspoort in deze muur dekken. Aan de kant van het Schottegat ligt de oprit om de stukken geschut naar boven te brengen; aansluitend aan deze oprit ligt een zware muur met schietgaten.

Binnen het fort staan een officierswoning, een onderofficierswoning en voorts een soldatenkwartier, een keuken en een magazijn.

De seinpost, thans de blikvanger van Fort Nassau, is uiteraard van latere tijd, toen het Fort had opgehouden defensiemiddel te zijn.

De ligging op de top van een berg maakte het zinloos op de gebruikelijke manier een vluchtpoort aan te brengen. Men heeft een geheime gang aangelegd voor geval het te heet zou worden en men het fort zou moeten verlaten. In de kruitkamer bevond zich een deurtje, waarachter een lange trap naar beneden leidde, gevolgd door een nauwe gang, met nogmaals een trapje en dan een van buiten onzichtbare deur, waardoor men buiten de fortmuren kon komen.

De *bouwgeschiedenis* is een fraai staaltje van de manier, waarop revolutionaire regeringen te werk gaan. Als plaats voor het nieuwe fort koos het Comité Militaire de 68 meter hoge Ceru Sablica, zo genoemd naar een oude vrouw die hier vroeger had gewoond. De Ceru Sablica maakte deel uit van de toenmalige plan-

tage De Klip, welke zich uitstreckte van de wateren van het Schottegat en de St.-Annabaai in het noorden en westen, tot aan de plantage Berg Carmel in het oosten en een sloopstimmerwerf in het zuiden. Plantage de Klip, later de Wilde genaamd, was eigendom van Mr. Hubertus Coerman, de fiscaal, die haar in 1775 voor 3324 pesos had gekocht.

Mr. Coerman zelf verbleef om gezondheidsredenen sinds 1783 in Nederland, waar hij lid was van het Comité tot de Zaken der Coloniën en Bezittingen op de kust van Guinee en in America, het orgaan dat namens de Staat de koloniën bestuurde. Mevrouw Coerman-Florentia Ribbius, op Curaçao geboren uit een Europees-Nederlandse vader en een Curaçaose moeder – en de kinderen waren op Curaçao gebleven en woonden in hun huis op de plantage.

De Ceru Sablica, waar besloten werd het fort te bouwen, was dus particulier terrein.

De bouw begon in oktober 1796

Op 28 oktober 1796 wordt een bekendmaking aangeplakt, waarbij de burgerij wordt opgeroepen op 31 oktober een slaaf, voorzien van het benodigde gereedschap, naar de plantage De Klip te sturen. Ook vaardigt het Comité Militaire een deputatie af naar mevrouw Coerman, welke haar, zoals zij diezelfde dag aan haar man schreef, het plan tot de bouw van het fort op hun terrein kwam 'annonceren'. Zij voegt eraan toe, dat men inderdaad de dag erna begonnen is en dat zij wegens inbreuk op hun eigendomsrechten protest zal aantekenen bij gouverneur Jan J. Beaujon.

Of zij dit nog gedaan heeft, is niet bekend, maar zo ja, dan was het in elk geval een overbodige zaak, want enkele weken nadien heeft de Raad gouverneur Beaujon, die Oranjegezind was, eenvoudig afgezet, een unieke gebeurtenis in de geschiedenis van Curaçao.

Lauffer is zelf op de gouverneursstoel gaan zitten. Dat hij geen slecht bestuurder bleek te zijn, verandert niets aan de onrechtmatigheid van wat de Raad, het Comité Militaire en hijzelf deden, het bouwen van een fort op andermans grond.

Het plan van de bouw van het fort, dat 30.000 pesos zou kosten, viel overigens ook bij de burgerij niet in goede aarde. De ingezetenen waren traag in het beschikbaar stellen van slaven en moesten herhaaldelijk worden aangemaand. Bovendien besloot het Comité Militaire, dat de burgerij de kosten van het fort, 30.000 pesos, zou moeten opbrengen.

Op 10 april 1797 komt het tot een uitbarsting, als het publiek – wat eigenlijk meer iets is van de 20ste dan van de 18de eeuw – een protestmeeting houdt tegen de geldverkwisting van het naar haar mening veel te dure fort, waarvan men bovendien het nut in twijfel trok. Dertigduizend pesos was voor die tijd inderdaad een enorm bedrag. De latere geschiedenis van het fort zou uitwijzen, dat het publiek het juist had gezien.

Doch, zoals het onder revolutionaire regeringen gaat, niets mocht baten en in de tweede helft van 1797 is het fort klaar gekomen.

Lauffer, de patriot, gaf het nieuwe fort de tijdgebonden naam *Fort Republiek*. In de volksmond werd dit verbasterd tot *rekoblie*, de naam waaronder het fort bij de oudere generatie bekend stond. De mensen, die deze naam in de praktijk hebben gekend, zijn inmiddels overleden, maar Van Meeteren heeft deze typerende naam voor ons bewaard.

Vergeefse strijd tegen de Overheid

Coerman, in Nederland, legt na ontvangst van de brief van zijn vrouw de zaak voor aan het Comité, waarvan hij, zoals gezegd, zelf lid was. Hij oppert het plan dat de Staat de hele plantage van hem koopt. Maar zijn voorstel wordt afgewezen: ook in Nederland hadden de Patriotten het voor het zeggen.

Wat er nu volgt is een eindeloze reeks rekesten, brieven en andere pogingen van Coerman om schadeloos te worden gesteld. Hij voert aan wat hij in de jaren vóór zijn vertrek uit Curaçao allemaal heeft gedaan om zijn plantage bedrijfsklaar te maken. Uit deze stukken zien wij niet alleen wat er in de omgeving van het voormalige fort, thans restaurant, gebeurd is, maar zij geven ons ook een goed idee wat men vroeger wel met een plantage deed. Coerman gebruikte haar niet voor landbouw, veeteelt of een culture, maar had aan zijn terrein allereerst een industriële bestemming gegeven, want hij zegt scheepstimmerwerven, zeilmakerijen, loodsen en magazijnen te hebben laten bouwen, in totaal een investering van 30.000 pesos.

Het eerste jaar van de exploitatie, zo zegt hij, had zijn plantage hem 8000 pesos opgebracht. De bouw van het fort, recht boven zijn woning en andere gebouwen, heeft alles onbruikbaar gemaakt, aldus Coerman, omdat het de vrijheid van beweging op zijn plantage belemmert, het schieten van de kanonnen huizen en gebouwen 'doet schudden', en zijn bezittingen bij een eventuele aanval het doelwit van de vijand worden.

Coerman heeft in 1802 in zoverre enig succes geboekt, dat het Comité tot de Zaken der Coloniën – dus het bestuursorgaan in Nederland – besloot Coerman f 2000 te accorderen als voorschot op een eventuele schadevergoeding, met de bepaling dat het bedrag geheel of gedeeltelijk moest worden terugbetaald, als geen of minder schadevergoeding zou worden toegekend.

Coerman nam met zijn 2 mille natuurlijk geen genoegen maar al zijn latere verzoeken en pogingen tot rechtsherstel zijn afgewezen.

Hij is in 1815 overleden en zijn vrouw heeft een jaar later de plantage verkocht.

Vast garnizoen en bewapening

In Fort Republiek werd, toen het gereed was, een bezetting gelegd van 24 man. De bewapening bestond uit 8 18-ponders, 6 8-ponders en 9 mortieren, tezamen dus 23 stuks geschut, een zware bewapening derhalve. Honderden kogels lagen keurig opgetast op de daarvoor bestemde plaatsen.

Vermoedelijk is al vrij spoedig na het gereedkomen van Fort Republiek het afvuren van de tijdschoten, wat voordien door een oorlogsschip werd gedaan, opgedragen aan het fort, waardoor het geluid verder zou dragen en de schoten dus ook buiten de stad te horen zouden zijn.

Aanvankelijk werden twee tijdschoten per dag gegeven; om zuinigheidsredenen is er later een afgeschaft. Het vaste tijdschot werd evenwel nog tot in onze eeuw gegeven.

Ofschoon het fort, zoals gezegd, maar eenmaal in actie is geweest, heeft het een avontuurlijke geschiedenis gehad.

Toen na juni 1798 de greep van de Fransen op de staatsinstellingen in Nederland sterker werd, voorzag Lauffer, die inmiddels eind 1796 zelf gouverneur was geworden, wél republikein was maar niet genegen het eenmaal verworven heft in Franse handen te geven, moeilijkheden van de kant van de Fransen uit Guadeloupe.

In 1798 had het weinig of niet geregend en in 1799 gaf hij daarom order niet langer het water uit de regenbakken van het fort te gebruiken, maar dit met het oog op eventualiteiten te reserveren. Hij zou zelf water naar boven laten brengen.

Op 27 juli 1800 zond hij oorlogsproviand naar Fort Republiek. Anderhalve week later, op 7 augustus, breidde hij de fortbezetting uit tot 60 man en 10 artilleristen. Tweemaal per week reed Lauffer naar boven voor inspectie.

Franse invasie van 1800

Lauffer had goed gezien. In september 1800 landden de Fransen bij St.-Michielsbaai, maakten zich meester van het fortje aldaar en trokken rovend en plunderend naar de stad. Fort Republiek, wel paraat, kon niets doen, omdat de Fransen zich nestelden tussen de huizen van Otrobanda en daar huis hielden.

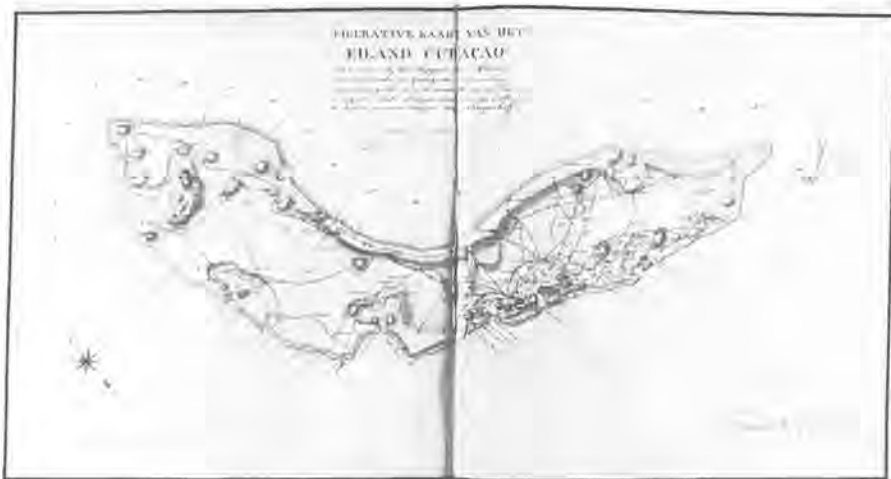
US om hulp gevraagd

De situatie werd zo hachelijk, dat Lauffer de Amerikaanse marine te hulp riep. Toen kort hierop een schip binnenvoer met de Amerikaanse vlag in top, dacht men natuurlijk, dat dit de gevraagde hulp was. Het bleek evenwel camouflage te zijn: het was de *Nereide*, een Engels oorlogsschip – met andere woorden een vijandelijk schip – onder bevel van Frederick Watkins.

Officieel waren de Fransen bondgenoten en was Nederland in oorlog met Engeland. Lauffer en de Raad overwogen evenwel, dat het in de gegeven omstandigheden beter was de hulp van de vijand te aanvaarden tegen een bondgenoot, die zich gedroeg als 'een woedende roofbende'. Zij stelden Curaçao onder Engelse bescherming.

De Fransen vluchtten en op Curaçao ving het *Eerste Engelse Tussenbestuur* aan: 13 september 1800, dat tot januari 1803 voortduurde.

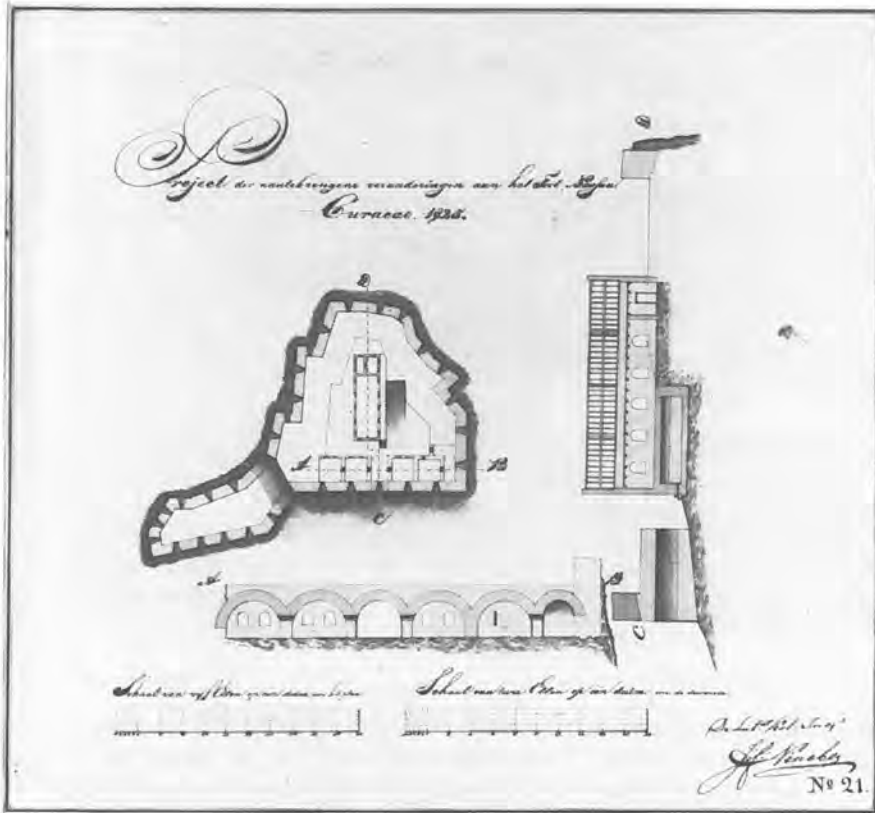
Korte tijd later bleek evenwel, dat de Fransen weliswaar hadden gedaan alsof zij vluchtten, maar dat zij zich ten noorden van wat nu de Habaiweg is hadden

'Figurative kaart van het Eiland Curaçao, Behoorende bij het Rapport voor Militaire Topographische en Geologische verkenning; opgemaakt ingevolge de, in de maand Mei 1825 aan boord van het Fregat den Amstel, ontworpen Instructie van Zijne Excellentie den Inspecteur Generaal der Fortificatiën Baron Kraijenhoff'. Curaçao den 12e Augustus 1825. (Algemeen Rijksarchief, Den Haag)

verschanst en aanstalten maakten om het Schottegat heen te trekken. Juist in die dagen, zondag 21 september, liepen de twee gevraagde Amerikaanse oorlogsschepen binnen, de Patapsco en de Merrimac. Een detachement van het laatste schip, 17 man, werd onder leiding van luitenant Stone, op Fort Republiek gelegerd; mariniers van de Patapsco op Fort Amsterdam. De aanwezigheid van de Amerikaanse mariniers was voldoende om de Fransen tot vertrek te bewegen. Nu definitief. Na enkele dagen zijn de Amerikanen vertrokken. In actie zijn ze niet geweest.

In januari 1803 kwam er een eind aan de Engelse bezetting, maar dit betekende niet dat de Engelse bemoeienissen met onze eilanden ophielden. In mei 1803 bezocht een Engels oorlogsschip onder bevel van Robert Tucker Curaçao. Tucker had enkele dagen eerder in de Paardenbaai van Aruba een schip buitgemaakt en op Curaçao bemerkte men dat hij 'geheimzinnige besprekingen' voerde met een andere Engelse officier, een zekere Forest, die 'toevallig' ook het eiland bezocht. Het gerucht deed de ronde, dat Tucker een aanslag op Fort Republiek beraamde. Hem werd gelast met zijn schip voor het Waaigat, dus binnen het bereik van de kanonnen van Fort Republiek, te gaan liggen. Tucker weigerde dit en werd derhalve onder arrest gesteld. Tot verdere actie is het niet gekomen. Tucker zat vast en is later met enkele andere Engelsen uitgewisseld tegen Nederlanders.

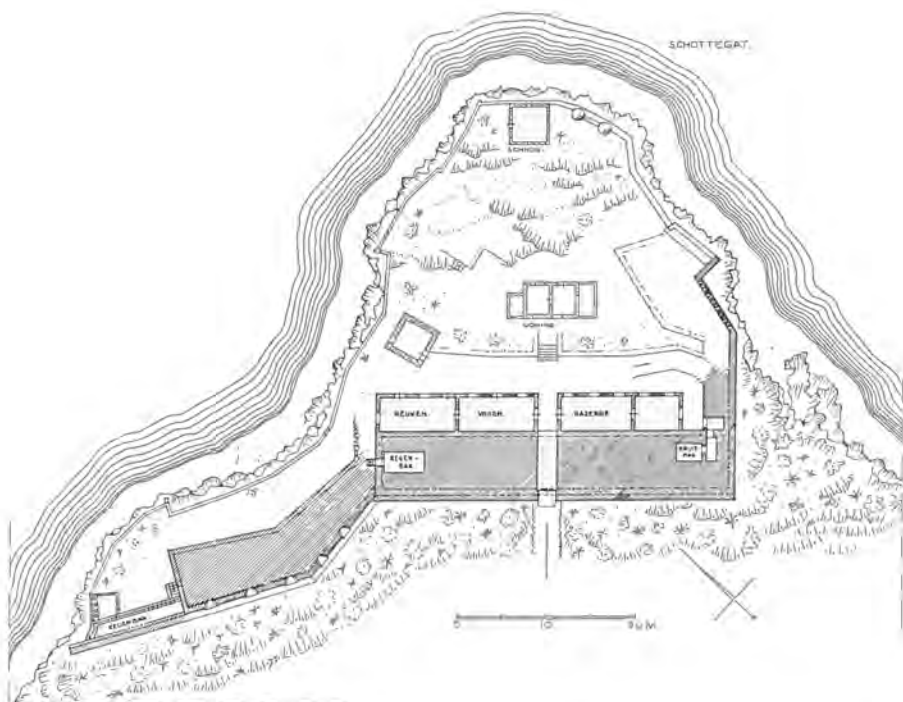

'Project der aantebrengen veranderingen aan het Fort Nassau. Curaçao 1825'
(Niet uitgevoerd). (Algemeen Rijksarchief, Den Haag)

In 1804 invadeerden Engelsen het eiland, maar toen zij doende waren om het Schottegat heen te trekken en aldus Willemstad van de oostzijde aan te vallen, waardoor Fort Republiek in actie had moeten komen, werden ze tegengehouden bij Dein door een troep van de Nationale Garde onder Manuel Carel Piar. Fort Republiek bleef weer in ruste.

Enkele maanden later aanvaardde de nieuwe gouverneur, Mr. Pierre Jean Changuion, het bestuur. Changuion was rechter, maar had blijkbaar een goed oog voor defensie, want een van de eerste dingen die hij deed, was de verbetering van de forten ter hand nemen. Hij begon met Fort Republiek, waarvoor 2200 pesos beschikbaar werd gesteld.

Veel heeft het niet gebaat, want het is bekend dat enkele jaren later, op 1 januari 1807, de Engelsen het eiland zonder veel moeite hebben ingenomen. Ofschoon er aanwijzingen genoeg waren, dat de Engelsen iets in het schild voer-

Plattegrond van het Fort Nassau. Uit: Ozinga, *De Monumenten van Curaçao in woord en beeld*, 1959.

den, ging de gouverneur voor oud-en-nieuw naar het landhuis Blenheim; ook de officieren deden alsof er niets aan de hand was. Niemand was dus op zijn post, al was er dan ook alarmsignaal afgesproken: Fort Amsterdam zou één schot afvuren, beantwoord door twee schoten van Fort Republiek, waar bovendien de vlag ondersteboven zou worden gehesen. Op Blenheim kon de gouverneur dus horen en zien, dat er alarm was. Hij zou dan terugkeren. Zo gebeurde het ook.

Commandant van Fort Republiek van de 2e luitenant Louis Engeler, een Belg, die later heeft verklaard dat hij van zijn post uit had kunnen zien dat de gouverneur vertrok.

Terwijl de gouverneur naar de stad werd geroeid, hoorde hij nogmaals schoten van Fort Republiek. Inderdaad liet Engeler op binnenvarende Engelse schepen schieten (er viel zelfs een dode), maar wat hij natuurlijk niet kon weten, was dat de Engelsen Fort Amsterdam al hadden weten te nemen en dat de garnizoenscommandant kapitein Frederik Hendrik Pfeiffer, geboortig uit Maastricht, krijgsgevangen was gemaakt, en dat de Engelse commandant Charles Brisbane onmiddellijke overgave van de kolonie eiste. Inziende dat wanneer

Fort Republiek bleef schieten, Brisbane de Engelse schepen, die al in de St.-Annabaai lagen, het vuur op de stad zou laten openen, stuurde Pfeiffer (ofschoon krijgsgevangen) zijn tweede man, de kapitein der artillerie, William Schmidt, een Duitser, naar Fort Republiek. Deze, daar aangekomen, nam het bevel van Engeler over en gaf Fort Republiek vervolgens over aan de Engelsen. Het garnizoen mocht met slaande trommel het fort verlaten, maar moest buiten de poort de wapens neerleggen.

Engels bewind 1807/1816

De Engelse vlag werd gehesen en is pas in 1816 neergehaald. Er werd een bezetting van 129 Engelse mariniers in het fort gelegd, meer dan het dubbele aantal van wat het fort onder Lauffer had gehad. Bij proclamatie van 4 maart 1807 werd de naam veranderd in Fort George, naar George III, koning van Engeland.

Het nieuws, dat de Engelsen Curaçao hadden bezet, heeft Nederland natuurlijk pas veel later bereikt, zodat er in januari 1807 een nieuwe gouverneur voor Curaçao werd benoemd, een zekere David de Guericke, die evenwel hier nimmer is aangekomen, omdat nog voor hij zou vertrekken, bekend werd dat de Engelsen op Curaçao zaten.

Van Meeteren heeft echter de ontdekking gedaan, dat in de reeds opgestelde instructie voor De Guericke speciale aandacht werd besteed aan Fort Republiek. In art. 14 werd bepaald, dat 'le gouverneur général s'appliquera spécialement à conserver en bon état la forteresse sur la montagne Scharloo'.

Ook tijdens het tweede Engelse tussenbestuur was er dreigend gevaar van Franse invasies. Met het oog hierop is in 1814 een alarmsysteem ingesteld: een rode vlag op Fort George betekende, dat men op de bastions van de stadswallen en Fort Amsterdam op zijn hoede moest zijn.

Curaçao weer onder Nederlands gezag

Op 28 januari 1816 vertrokken de Engelsen van Curaçao. Bij het wisselen van de vlaggen voor het Gouvernementshuis salueerde het Waterfort (de voorganger van het tegenwoordige dat van 1829 dateert) bij het strijken van de Engelse vlag, waarna het in de haven liggend Nederlandse oorlogsschip en Fort Oranje-Nassau, zoals de nieuwe naam van Fort George luidde, het saluut afvuurde voor de Nederlandse vlag. Al spoedig is de nieuwe naam in het spraakgebruik verkort tot Fort Nassau.

Baron Krayenhoff, die in 1825 Curaçao bezocht in verband met de reorganisatie van de defensiemiddelen – hij liet het Waterfort en het Riffort bouwen – schreef alle forten af, behalve de forten Beekenburg en Nassau. Op Fort Nassau werd een bezetting van 28 man gelegd.

Toen Teenstra in 1830 het eiland bezocht, stonden er, zo schrijft hij in zijn boek

Hunne Koninklijke Hoogheden Prinses Beatrix en Prins Claus tijdens een lunch op Fort Nassau, 1965.

'De Nederlanders op de Westindische eilanden', op de grote batterij 2 30-ponders – men ziet dat het kaliber in de 19de eeuw zwaarder werd – op de hoeken en daar tussen 9 18-ponders. De kleine batterij was bewapend met 4 6-ponders en een kleine 3-ponder voor het nachtschot. Op de schutsmuur aan de oostzijde stonden drie draaibussen, ook draaibussen genaamd, een licht kanon, dat in een soort vork hing en daardoor verticaal gericht kon worden, nodig als men schepen 68 meter lager op het water wilde raken.

In 1823 is er per abuis een alarmschot afgevuurd. Korte tijd ervoor hadden Colombiaanse kapers bij Fort Beekenburg twee schepen weggehaald, die daar zo dicht onder de kust lagen, dat het fort er niets tegen had kunnen doen. Toen nu op een late avond de commandant van Fort Nassau, S. L. Plats, zag dat enkele Franse schepen die in de St.-Annabaai lagen, een paar sloepen uitzetten, kwam hem dit verdacht voor en schoot hij dus alarm. Grote consternatie: gouverneur Cantz'laar had aan boord van een van de Franse schepen gedineerd en keerde huiswaarts!

Het eerste stoomschip, dat de Atlantische Oceaan is overgestoken, was een houten raderschip, de Curaçao geheten, die er in 1827 – via Madeira en Para-

maribo waar men enkele dagen rustte – 28 dagen over had gedaan. Twee jaar eerder deed Krayenhoff er 41 dagen over in een zeilschip. Fort Nassau begroette de Curaçao met 13 saluutschoten.

In de Tweede Wereldoorlog

Het ligt voor de hand, dat gedurende de Tweede Wereldoorlog Fort Nassau een belangrijke uitkijkpost was, een schakel in de defensieketen van Curaçao.

Prinses op het Fort

Prinses Beatrix, die in augustus 1958 Curaçao bezocht, heeft bij deze gelegenheid ook een bezoek gebracht aan Fort Nassau.

Monumentenzorg en Restaurant

In 1958 heeft de firma Van Wilpen, tezamen met de Stichting Monumentenzorg, het fort gerestaureerd (f 100.000), waarbij het fort werd verbouwd tot restaurant. Op 5 februari 1959 is het geopend.

LITERATUUR

Dankmeijer, E.: Persoonlijke mededelingen.

Gaay Fortman, B. de: Nieuwe gegevens over de inbezitneming van Curaçao, Westind. Gids, jrg. 25 (1943), no. 7-8, blz. 193 e.v.

Goslinga, C.: Een strijd om Fort Nassau, Westind. Gids, jrg. 39 (1959), blz. 113 e.v.

Hartog, J.: Geschiedenis van Curaçao, 2 dln., 1961, passim.

Kooyman, J.: Hubertus Coerman en zijn Sero Sablica, Westind. Gids, jrg. 39 (1959), blz. 126 e.v.

Meeteren, N. van: Noodlotsdagen, 1944.

Meeteren, N. van: De oude vestingwerken, forten en batterijen van Curaçao, 1951.

Ozinga, M.D.: Monumenten van Curaçao, 1959. Uitg. Stichting Monumentenzorg Curaçao.

Visman, M.A.: Persoonlijke mededelingen uit het nog niet gepubliceerde boekwerk over de geschiedenis van het plantagewezen op Curaçao.

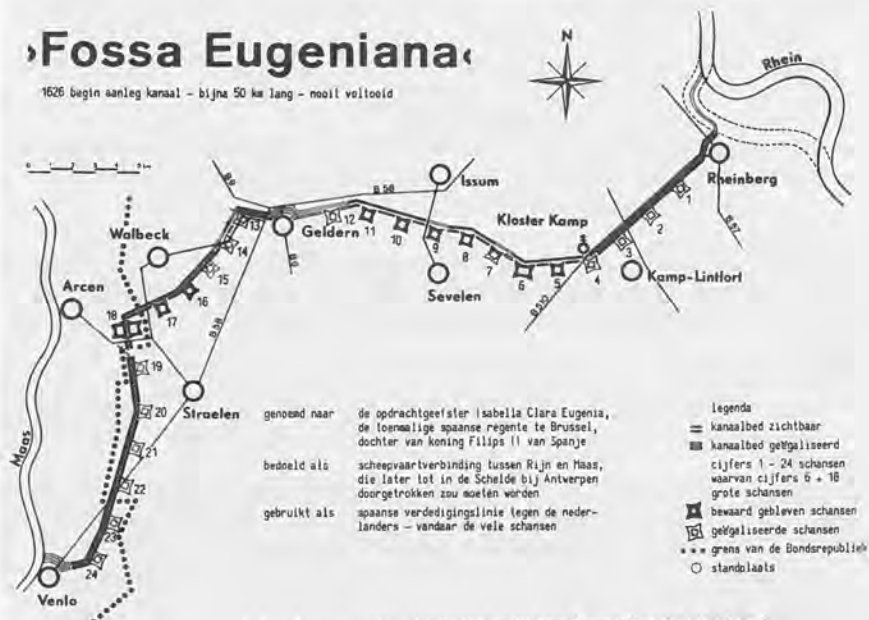
FOSSA EUGENIANA

Een in 1626 aangelegd kanaal – bijna 50 km lang – nooit voltooid.¹

door Rolf-Günter Pistor

Fossa Eugeniāna

1626 begin aanleg kanaal – bijna 50 km lang – nooit voltooid

Spaans plan voor de aanleg van een kanaal tussen Rijn en Maas. Aan de Nederrijn tussen Rheinberg en Venlo, vinden we hedentendage gedeeltelijk goed bewaard gebleven overblijfselen van een gedurfd plan voor de aanleg van een kanaal, waarvoor geen succesvolle voltooiing was weggelegd. Dit kanaal met meerdere sluisen, zou de Rijn met de Maas moeten verbinden. Een kaart als deze, in het Duits, voorzien van verklarende tekst, is vervaardigd in opdracht van de 'Historischer Verein für Geldern und Umgegend' in samenwerking met de 'Siedlungsverband Ruhrkohlenbezirk'. Ten behoeve van de wandelaar zijn talrijke van deze informatieve borden in het landschap langs de Fossa Eugeniāna geplaatst.

Na afloop van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) trad de Tachtigjarige Oorlog in zijn laatste stadium.

In het kader van een omvangrijk geheel, wilden de Spanjaarden proberen een einde te maken aan de buitenlandse handel van de Republiek, die als hoofdbron van haar inkomsten gold.²

Het plan was onder meer de uit financieel oogpunt zeer winstgevende handel op de Rijn naar het zuiden af te buigen, door middel van een kunstmatige waterweg.

Met de eerste fase van dit indrukwekkend projekt tussen Rijn en Maas werd in 1626 begonnen, toen Isabella Clara Eugenia, dochter van Filips II, stadhouder was in de Spaanse Nederlanden.

Naar haar werd het bijna 50 km lange kanaal genoemd – Fossa Eugeniana – dat tussen Venlo en Rheinberg ligt.

Dit Spaanse plan om te komen tot de aanleg van een kanaal is te beschouwen als een korte, maar historisch belangrijke gebeurtenis uit de Nederlandse geschiedenis, op huidig Duits grondgebied.

Voor het geplande Rijn-Maas-kanaal zijn diverse tracés overwogen. De 'im Gelderland' wonende ingenieur Gerhard Haesenvoet had reeds in 1618 een plan ontvouwd om de stad Geldern door middel van een kanaal met de Maas te verbinden.

Hij breidde dit plan naderhand uit tot naar Rheinberg dat destijds nog direkt aan de Rijn lag. Bijgevolg zou het kanaal zijn aanvang nemen bij Rheinberg, voorbij klooster Kamp en Geldern lopen en ten noorden van Arcen in de Maas monden.

Naast het plan het kanaal met het verval mee, van Neuss naar Venlo te leiden, lag er nog het voorstel van de keurvorst en aartsbisschop van Keulen, om de Rijn-Maas-verbinding te projekteren van Büderich (bij Wesel), langs Geldern naar Venlo.

Alle plannen om te geraken tot een bevaarbaar kanaal tussen Rijn en Maas impliceerden vanaf het begin de oprichting van een verdedigingslinie om het achterliggende land te vrijwaren van Staatse strooptochten.

Fossa Eugeniana

Voordat een aanvang werd gemaakt met de Spaanse plannen tot het graven van een kanaal, moesten er nog vele, elkaar tegenstrijdige belangen worden afgewogen van kleine en grotere territoriale heren. Verder vonden er intensieve onderhandelingen plaats met de steden.

Zeer langdurig en moeizaam verliepen de onderhandelingen met de aartsbisschop van Keulen.

Nadat het definitieve beloop was vastgelegd, vormden de vestingsteden Rheinberg en Venlo begin- en eindpunt. In het centrum van het tracé bood bovenal de sterke vesting Geldern bescherming. Halverwege tussen deze drie steden lag telkens een grote aarden schans met vier bolwerken. Bovendien bevonden zich tussen de zojuist genoemde vaste punten, op regelmatige afstand van elkaar verspreid, in totaal 22 kleinere aarden schansen met halve bastions.

Met uitzondering van een helft van de grote schans te Lingsfort (Arcen) lagen alle schansen op de zuidelijke kant van het kanaal zodat de waterweg bescherming bood tegen Staatse militaire acties.

*Isabella Clara Eugenia,
stadhouder van de Spaanse
Kroon in de Nederlanden.
(Krefeld, Museumszentrum Burg
Linn)*

Een onderneming waarbij zoveel grond moest worden verzet was voor de toenmalige verhoudingen een gigantische klus die vanwege zijn omvang enorme bedragen aan geld verslond. De totale kosten van het kanaal van de Rijn naar de Maas en van daar tot in de Schelde werd geschat op circa zes miljoen gulden.³

Men veronderstelde de Fossa Eugenia voor bijna 600.000 gulden³ te kunnen realiseren als 4000 arbeiders enige maanden zonder onderbreking zouden worden ingezet. Het was de bedoeling bij de werkzaamheden ook van soldaten gebruik te maken om ledigheid te voorkomen. Verder hoopte men door het extra loon voor het verzette werk, de karige en onregelmatige soldij van de soldaten iets te verbeteren.

De planning en uitvoering van het project werd toegewezen aan vele bekende en kundige mannen. Het algemeen toezicht hierop had graaf Hendrick vanden Bergh, gouverneur van Gelderland en kapitein-generaal van de artillerie. Hoofd van de technische staf werd Giovanni de Medici, markies van St. Angel. Hem stonden vijf kundige ingenieurs ter beschikking. Het waren Jakob Jansen, Jan Heimans Coeck, Jan van Straatsburg, Sebastiaan Scroterrius en Michael Floris van Langeren. Aan laatstgenoemde danken we de wellicht

mooiste kopergravure van de Fossa Eugéniana. Voor wat de financiën betreft, waren de 'reëkenmeesters' Van der Rhijt en mombler Arnoldt de Haen, een hoge justitiële ambtenaar aan het hof van Gelder, verantwoordelijk.

Speculaties: wordt de Rijn in de Maas geleid?

Op zijn laatst tijdens de opmetingen door de ingenieurs zal men zich bewust zijn geworden dat de Fossa Eugéniana alleen met behulp van sluizen bevaarbaar gemaakt zou kunnen worden. De waterscheiding tussen Rijn en Maas lag destijds ten zuiden van klooster Kamp.

Voordat men met de aanleg begon, was vaak de mening verkondigd dat men de hoger gelegen Rijn uit zijn bed in de Maas zou kunnen leiden. In een brief van nuntius Bagno naar Rome wordt gewezen op mogelijke gevolgen voor de Nederlanders: ... 'De streken bij Friesland gelegen, zullen niet langer beschermd worden door de IJssel en de andere armen van de Rijn; bovendien zal de Maas, door dit water aangezwollen, Dordrecht en omstreken onder water zetten'.⁴ Vele tijdgenoten waren ook nog lange tijd na het begin van de werkzaamheden de mening toegedaan dat het hierbij ging om een afleiding van de Rijn in de Maas.

Zelfs Peter Paul Rubens, die zeer veel belangstelling koesterde voor het project, heeft pas in februari 1627 – toen hij inzage kreeg in de bouwtekeningen – persoonlijk van de markies van St. Angel vernomen dat het een kanaal met sluizen betrof.

Vanaf het voorjaar van 1626 visiteerden de markies van St. Angel en enige ingenieurs herhaaldelijk het betreffende gebied. Op 1 augustus van dat jaar werd in Geldern overleg gepleegd met de magistraat over het meest gunstige tracé nabij de stad. Reeds in het begin van september werden 1000 kruiwagens beschikbaar gehouden.

Op dat tijdstip waren ook al gelden tot een hoogte van 90.000 gulden voor de onderneming vrijgemaakt.

Op 19 september 1626, twee dagen voor het officiële begin van het werk, trok het koninklijk-Spaanse veldleger uit zijn kwartier te Hüls, ging door de voogdij van Geldern naar Issum en in de richting Hoerstgen.

Onder bescherming van deze strijdmacht zou de arbeid aan het kanaal ongestoord voortgang kunnen vinden en gevrijwaard zijn voor een eventuele aanval door Staatse troepen.

Vanwege de betekenis van deze onderneming voor de Rijnhandel, namen de Staten-Generaal meteen tegenmaatregelen op militair gebied.

Onder bevel van prins Frederik Hendrik trokken op 20 september Staatse troepen van Isselburg komend, middels een schipbrug, bij Rees over de Rijn naar de linker oever. De infanterie verschanste zich in een versterkt kwartier tussen Vynen, Marienbaum en Xanten. De cavallerie ten noorden hiervan tussen Kalkar en Grieth.

*Graaf Hendrick vanden Bergh, gouverneur van 'Gelderland', was belast met het toezicht op de aanleg van de Fossa Eugeniana.
(Krefeld, Museumszentrum Burg Linn)*

Feestelijk begin te Rheinberg

Op 21 september 1626 begon men buiten de Xantener poort bij Rheinberg officieel met het graven van de Fossa Eugeniana.

In naam van de Spaanse koning, van de stadhouder Isabella Clara Eugenia en van de markies van Spinola opende graaf Hendrik vanden Bergh de feestelijke ceremonie door tot drie keer de schop in de grond te steken.

Vervolgens kwamen de graaf van Isenburg en de officieren. Hierna werd het werk in aanvang genomen.

Om een eventuele verrassingsaanval van de Staatse troepen te voorkomen, verraste graaf Hendrick vanden Bergh op 2 oktober 1626 de Staatse cavallerie in haar kwartier te Kalkar, nadat hij de Staatse infanterie had weten te omgaan. Hij nam de commandeur Herman Otto, graaf van Limburg-Styrum, meerdere officieren en ongeveer 100 manschappen gevangen.

Er werden vier vaandels en 250 paarden buitgemaakt.

De Staatse troepen retireerden later over de Rijn in noordelijke richting.

In de daarna volgende tijd garandeerde de aanwezigheid van de Spaanse troepen in het gebied van het kanaal een ongestoorde voortgang van de werkzaamheden aan de Fossa Eugeniana.

Als delen van het kanaal, schansen of timmerwerken werden aanbesteed, dan werd door de aannemers ingeschreven. Ook moesten ze een borg stellen. De

Zicht op het kanaal ten zuiden van klooster Kamp, grotendeels nog in 'ongerepte' toestand. (Foto: E. Burzynski)

laagste inschrijver kreeg een zogenaamd wijngeld. De laagste inschrijving werd vervolgens en publiek geveild. Als de andere aannemers van mening waren dat een deelproject niet meer kostendekkend was dan moest de laagste inschrijver het betreffende werk uitvoeren.

Bij vele gunningen werd een opleveringsdatum vastgesteld. Bij overschrijding moest een van tevoren overeengekomen boete worden betaald, tenzij men door slechte weersomstandigheden niet had kunnen werken.

Voorgescreven was dat de bij de uitgraving vrijgekomen aarde uitsluitend op de zuidelijke oever van het kanaal opgebracht mocht worden. Op deze wijze bood de noordoever geen bescherming voor aanvallende troepen. Het dagloon van een arbeider (12 stuivers) stond gelijk aan de waarde van een schop.

Voor een dergelijk gering bedrag moest in de uitgestrekte, moerassige gebieden vaak onder moeilijke omstandigheden gewerkt worden, waarbij de arbeiders ten dele tot aan hun middel in het water stonden.

De uitbetaling van de geldbedragen aan de aannemers volgde in termijnen, waarvan de laatste betaalbaar werd gesteld als het werk tot tevredenheid van een ingenieur was uitgevoerd.

De bedding van het kanaal werd volgens bestek ten dele in drie fasen uitgegraven. Bij een, gemiddeld gelijk blijvende diepte van 1,38 meter bedroeg aanvankelijk in enkele gedeelten de breedte slechts 3,11 meter. Deze werd naderhand

Overblijfselen van de 'Maelenschans', een kleine versterking met halve bastions, gelegen aan de weg van Issum naar Sevelen. (Foto: E. Burzynski)

verbreed tot 9,63 meter en later nog eens tot 24,75 meter. Sommige gedeelten van het kanaal werden zelfs nog meer verbreed.

De grondwerken aan de schansen omvatten ook de aanleg van borstweringen en natte grachten. In de forten werden barakken voor de manschappen geplaatst (8,27 × 5,52 meter), uitkijkposten, trappen naar de walgang, toegangspoorten en sanitaire voorzieningen.

Buiten de grondwerken moesten hindernissen van palissaden gebouwd worden en werden klapbruggen vervaardigd.

In de omgeving van drie schansen werden ook klapbruggen over het kanaal gelegd. In de tijd van 22 september 1626 tot 10 januari 1627 werkte men aan 70 deelprojecten. Enige aannemers voerden tegelijkertijd meerdere opdrachten uit. Tot 28 februari 1627 werden door de directie van de kanaalwerken bijna 90.000 gulden uitgekeerd.

8000 arbeiders, 4400 kruiwagens

Naast de betalingen in het kader van de aannemingssommen, werd een aanzienlijke hoeveelheid geld besteed aan de levering van materiaal. In een slechts onvolledig bewaard gebleven archiefstuk vinden we aantekeningen over de ontvangst en de uitgifte van gereedschappen die voor de aanleg van de Fossa Eugenia werden gekocht en aan de aannemers ter beschikking gesteld werden.

De aantekeningen over de levering van materialen ten behoeve van het te graven kanaal bestrijken het tijdvak van 30 september 1626 tot 31 december 1630. In deze tijd werd de ontvangst van de volgende werktuigen opgetekend: 4994 schoppen, 1651 spaden, 2162 pikken, 308 houwelen, 4400 kruiwagens, 3793 ijzeren reserve-assen en 7543 planken van dennehout.

Volgens berichten uit Brussel zouden begin november 1626 bijna 8000 arbeiders aan het kanaal werkzaam zijn geweest, waaronder 2000 soldaten uit de Pfalz.

Veel mannen kwamen uit Vlaanderen, Henegouwen en Artois. Op 14 november zond Bagno, nuntius van de paus in Brussel, een handgetekende kaart met een totaalbeeld van de Fossa Eugenia naar Rome.

De kaart is voorzien van een handgeschreven tekst. Uit het gedeelte tussen Rheinberg en Geldern vernemen we dat het 9,65 meter brede en 1,38 meter diepe kanaal, bijna geheel gereed is en met water gevuld.

Het zou daarmee de helft van de geplande breedte hebben bereikt.

'De 12 forten ter verdediging tussen Rheinberg en Geldern zijn grotendeels reeds voltooid, aan de andere ontbreekt weinig, zodat het leger uit het kwartier van Issum zeer spoedig zal kunnen worden teruggetrokken, zonder aan de verdediging van het kanaal afbreuk te doen.'⁵

In het gedeelte van Geldern tot Venlo was volgens deze tekst slechts één schans gemaakt.

Vanwege de naderende winter vonden er weinig aanbestedingen voor grondwerkzaamheden plaats. Het accent lag nu op de timmerwerken.

Eind december 1626 trok het beschermende Spaanse veldleger in zijn winterkwartier (o.a. in de steden Wesel en Geldern).

Begin januari 1627 voelden een aantal aannemers zich bedrogen bij de bouw van drie schansen en beklaagden zich over het onvoorziene meerwerk. Op 10 januari lezen we over de laatste bewaard gebleven gunning van een gedeelte van de Fossa, in moeilijk terrein ten zuiden van Walbeck.

Vanaf dat tijdstip worden de berichten over de werkzaamheden schaars en zijn zeer onvolledig.

Uit diverse brieven van de Infante aan de Spaanse koning vernemen we hoe slecht de financiële positie van het Hof te Brussel is en in welke kommervolle omstandigheden de troepen verkeren door het nijpende geldgebrek. Desondanks werd na afloop van de vorstperiode het werk aan het kanaal weer hervat. In een brief uit de Belgische metropool lezen we onder andere: 'Er is niets waarover men te Brussel meer spreekt dan van het kanaal van Rijnberk naar Venlo. Dit kanaal zal stilzwijgend, zonder geweld van wapenen, een wreder oorlog tegen de Hollanders voeren en hun meer kwaad doen dan vele gewapende legers in het veld'.⁶

In een brief van 9 juni 1627 bericht de stadscommandant van Gennep dat in Mechelen 3000 man in schepen zijn aangekomen. Ze zullen in Walbeck gelegd worden, waar een versterking is opgeworpen om een paar duizend manschappen in onder te brengen.

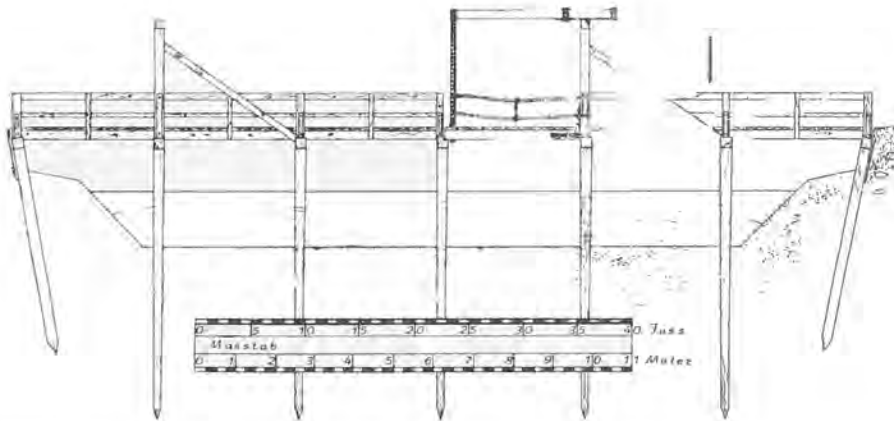
De Hollanders vallen aan

De hoge verwachtingen die voor het begin van de werkzaamheden gewekt waren met betrekking tot het tijdstip van ingebruikname, konden niet worden vervuld. Nadat de Infante in juni 1627 een bedevaartstocht naar Scherpenheuvel had gemaakt, bezocht ze onverwacht het nog steeds niet voltooide kanaal.

Om Isabella Clara Eugenia met haar grote gevolg te beschermen tegen een mogelijke Staatse overval, verliet graaf Hendrick vanden Bergh met zijn cavalerie het kanaalgebied.

Van de verregaande militaire ontbloting maakten Staatse troepeneenheden gebruik, om onder commando van Thomas Stakenbroek, luitenant-generaal der cavallerie, een aanval uit te voeren op dit gebied.

Er werden meerdere kleine schansen veroverd alsmede een Fort Royal. Voorraden en timmerwerk werden verbrand; verdedigingswerken zoveel mogelijk met de grond gelijk gemaakt. Met ongeveer 100 gevangenen keerde men naar Nijmegen terug. Het kan haast niet anders of de Infante moet de sporen van deze overval hebben gezien.

Zijaanzicht op de brug over de watervoerende gracht bij het Fort Royal te Kamp-Lintfort met een blakpoort (links) en een klapbrug (rechts). (Tekening: H. H. Koch)

Isabella Clara Eugenia werd overal in het Overkwartier met de grootste eer ontvangen. In Roermond, Venlo en Geldern vonden ter ere van het hoge bezoek talrijke feesten plaats. Op 20 juni 1627 werd de reis te paard voortgezet. Langs het kanaal reed men van Geldern naar Rheinberg en weer terug. Bij het afscheid van de vertegenwoordigers van het Overkwartier beloofde de Infante dat de erfgenamen van de door het kanaal benadeelde mensen, schadeloos gesteld zouden worden.⁷

Na de terugkeer van Isabella in haar residentie te Brussel, werd het werk aan de Fossa Eugenia hervat.

Toen graaf Hendrick vanden Bergh de opdracht kreeg de belegerde vesting Grol (Groenlo) te ontzetten, nam op 13 augustus 1627 kapitein Wolph met soldaten uit de garnizoenen van Rees, Emmerich en Schenkenschans het Fort Royal in, tussen Geldern en Rheinberg. Hij nam 40 vijandelijke soldaten gevangen en maakte twee stukken geschut buit.

Van daar tot Geldern werd het timmerwerk, het materiaal en al het verdere dat van hout was, verbrand. Ook de hutten van de arbeiders gingen in vlammen op. Omdat Spaanse troepen te hulp snelden, trokken de Staatsen zich al snel weer terug.

Tegen het einde van december 1627 betrokken de bewakingstroepen weer hun winterkwartieren in de gefortificeerde steden.

Op 28 januari 1628 werd het werk aan de Fossa Eugenia weer hervat. In maart volgde een nieuwe overval door de Staatse troepen, waarbij een schans geslecht werd.

Terwijl graaf Hendrick vanden Bergh in mei 1628 de stad Lingën van nieuwe voorraden voorzag, veroverde de Staatse ruitërij voor korte tijd weer een schans aan de Fossa Eugenia.

Er volgden nog een aantal kleine overvallen in dit gebied.

Op 25 september 1628 bezocht een aantal raadsheren uit Geldern de buurstad Rheinberg om 't Nijhe 't Sass' (de nieuwe sluis) te bezichtigen.⁸

Honger en geldgebrek

'Anno 1629 in den Vaste is het Graven aengegaen, en die Werck Lieden sijn verlopen van groote Honger en Mangel van Gelt.'⁹

Vanaf dit tijdstip schijnt er niet meer gewerkt te zijn. Omdat we niet over officiële berichten beschikken, kan over de oorzaak die tot stopzetting van de werkzaamheden leidde, slechts een vermoeden worden geuit.

Hoogstwaarschijnlijk zijn er meerdere redenen geweest die samen hebben bijgedragen tot het mislukken van de met zo grote hoop begonnen Rijn-Maas-verbinding: ontoereikende geldelijke middelen, moeilijkheden bij het op peil houden van de waterstand, technische problemen bij de aanleg van sluizen

waar het middenterras overgaat in het Maasdal ten noordwesten van Straelen, en verwoestingen door diverse overvallen van Staatse troepen.

In de eerste plaats zullen echter verdere militaire successen door de Republiek in 1629 tot stopzetting van de werkzaamheden hebben geleid. De sterke vesting 's-Hertogenbosch werd na een lange belegering teruggewonnen. Wesel, de belangrijkste Spaanse bevoorradingsbasis aan de Nederrijn en Büderich (bij Wesel) vielen in Staatse handen. Nu werd het gebied waar aan het kanaal werd gewerkt, van zeer nabij bedreigd.

Hoe ver was op dat tijdstip het projekt gerealiseerd? Zonder twijfel zijn alle geplande schansen gereedgekomen. De kanaalbedding is in gedeeltelijk verschillende breedten tussen Rheinberg en Venlo¹⁰ uitgegraven en heeft ook water bevat, zij het in waarschijnlijk onvoldoende mate om voor schepen bevaarbaar te zijn.

Voor de bevolking in het onderhavige gebied betekende de aanleg van de Fossa Eugeniana nog meer nood en kwelling dan voorheen.

Het kerspel Issum had in bijzondere mate te lijden door de aanwezigheid van het kamp der Spaanse cavallerie, even ten noordwesten van het dorp.

'... damals sind wiederum die Häuser und Gezimmern abgebrochen, die Obss- und alle andere Baumen abgehauen und verdorben, haben auch nich können saeen, . . . (nur) noch ein mann lebet (hier), Als die Guarisoun Wesell, Büderich, Rheinberk und Orschauen noch Hispanisch waren, continuirte das Convoiren dermassen von einem Guarnison auf das andere, dass man allhie neulich ein Blat Muss in dem Garten konnte behalten, geschweigen Brod im Kasten.'¹¹

De bevolking in het drostambt Geldern werd zwaar getroffen door het grote aantal gedwongen inkwartierungen van soldaten die deels vergezeld waren van familieleden, bedienden en paarden. Naast extra hand- en spandiensten moesten de inwoners voor de Spaanse troepen ook een zeer grote belasting in natura opbrengen. Uit de stad Geldern wordt in juni 1627 bericht dat voor de aanstaande winter geen brandhout ter beschikking zou staan, omdat in de hele omgeving 'alles verhauen en verwüstet worden ist'.¹²

Ook de abdij Kamp leed grote schade. 'Mehrere Höfe und Wohnhäuser sowie das verlassene Beguinenkloster bei Camp wurden zerstört, die Äcker und Wiesen verwüstet, die in der Nähe liegenden Abteiwaldungen . . . verhauen, so dasz sich der Schaden auf 100.000 Reichstaler belief.'¹³

Stopzetting van de werkzaamheden

Ofschoon het geplande Rijn-Maas-kanaal niet tot een succesvol einde gebracht kon worden, was het toch zo dat de Fossa Eugeniana voorlopig als strategische verdedigingslinie aan haar doel beantwoordde.

Kopergravure van de Fossa Eugenia, gepubliceerd in de *Mercure François* in Parijs (1626/27). (Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage)

In december 1629 werden reparaties uitgevoerd aan de barakken in de schansen. Tot 12 maart 1631 werden kolen geleverd aan de soldaten in de forten. Vanaf 19 maart van datzelfde jaar wordt in toenemende mate van in het dorp Sevelen gedoopte kinderen gesproken, waarvan de ouders in de diverse schansen woonden. Kennelijk werden deze fortificaties op dat tijdstip ook door burgers bewoond.

In 1632 veroverden de Staatsen onder andere Orsoy, Straelen en Venlo. Op 2 juni 1633 werd ook Rheinberg na een beleg van drie weken door prins Frederik Hendrik ingenomen. Hiermee bevonden zich begin- en eindpunt van het geplande Rijn-Maas-kanaal in handen van de Republiek.

In 1648 kwam met de vrede van Munster een einde aan de Tachtigjarige Oorlog. De Republiek beschermde haar handelsbelangen door ervoor te zorgen dat een dergelijk kanaal niet meer opnieuw aangelegd zou kunnen worden.

In artikel 58 van het vredesverdrag lezen we: 'Men sal gheen nieuwe forten vermogen te maecten in de Nederlanden, noch aen d'eene, noch aen d'andere zijde, oock gheene nieuwe vaerten ofte graften graven daerdoor men d'eene of d'andere partye souden kunnen steuyten ofte weeren'.¹⁴

Napoleon blies het plan van een Rijn-Maas-verbinding weer nieuw leven in. Persoonlijk bezichtigde hij in 1804 het kanaalbed van de Fossa Eugenia. Later besloot hij echter zijn Grand Canal du Nord aan te leggen van Neuss naar Venlo.

Na opname van de Republiek in het Franse keizerrijk (1810) werden de werkzaamheden aan dit kanaal, nog voordat het voltooid was, stopgezet.

In 1828 lazen we in het 'Geldernschen Wochenblatt' (Nr. 18) dat op het gedeelte tussen Kamp en Rheinberg schepen gevaren hebben.

Drie zakenlieden uit Kleef kochten destijds de houthak in de koninklijke bossen van Kamp. Om het hout over de waterweg van Kamp naar Rheinberg te kunnen vervoeren, moesten ze op eigen kosten de vier bruggen verhogen en alle overige hindernissen uit de weg ruimen.

Nadat ze schuiten hadden laten vervaardigen die aangepast waren aan de breedte en diepte van het water, brachten ze op 3 mei – onder koninklijke Pruisische vlag – de eerste lading voorspoedig naar Rheinberg.

Naast de talrijke overblijfselen van de Fossa Eugenia in het Nederrijnse landschap, herinneren nog vele verschillende en deels zeer fantasievolle gravures aan de Fossa Eugenia.

(Uit het Duits vertaald door H. Smeets, Swalmen)

NOTEN

¹ Oorspronkelijk gepubliceerd in de Heimatkalender, Kreis Wesel 1981, blz. 33-44. Tekst inhoudelijk marginaal gewijzigd respectievelijk aangevuld met instemming van de auteur.

² Naast de aanleg van de Fossa Eugenia beoogde men de volgende maatregelen. Blokkade van de handel op het Midden-Oosten door oorlogsschepen in de Straat van Gibraltar, sluiting van de Oostzee en blokkade van de handel op de Weser en Elbe met steun van de Duitse keizer, schepen van de V.O.C. zouden worden opgebracht, beletten van de walvisvangst, uitbreiding en verbetering van de vestingwerken van Duinkerken als thuisbasis voor kaapvaarten, de oprichting van een Compagnie van Commerce voor de coördinatie van de handel op de Noord- en Oostzeelanden en tot slot een verbod van briefverkeer en koophandel met de opstandige gewesten. Terugblikkend kan worden vastgesteld dat de weldoordacht schijnende economische maatregelen niet zijn uitgevoerd of met een beperkt succes.

Als er al sprake was van een frontlinie, dan liep deze in 1626 iets ten noorden van de steden Antwerpen (blokkade van de haven door de Republiek), Breda (1625 door de Spanjaarden veroverd) en 's-Hertogenbosch tot iets ten zuiden van Gennep.

Het Graafschap Moers, destijds in het bezit van het huis van Oranje, bleef ten tijde van de aanleg van het kanaal (door een neutraliteitsverdrag met de Spanjaarden) en ook later, van de onregeligheden ten gevolge van de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog verschoond. De Kleefse vestingen Emmerich en Rees bevonden zich in Staatse handen, terwijl Wesel Spaans was. Meer naar het noorden waren onder andere ook nog Grol (Groenlo) en Lingen door de Spanjaarden bezet.

- ³ Hier heeft een omrekening plaats gevonden van 'gouden schilden' in brabantse guldens.
- ⁴ B. de Meester, *Correspondence du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621-1627)*, deuxième partie (1625-1627), *Analecta Vaticano-Belgica*, 2e série: Nonciature de Flandre, IV, Bruxelles-Rome 1938, blz. 766-767, Brief van 22 augustus 1626.
- ⁵ W. Hendriks, *Die Fossa Eugeniana, Rhein-Maas-Verbindungen einst und heute*, in: *Heimatkalender Kreis Moers 1965*, blz. 88-89. Deze publikatie verscheen ook in de *Geldrischer Heimatkalender 1965*, blz. 124-135.
Vergelijkt men de inhoud van de handgeschreven tekst op de naar Rome gestuurde kaart met de data van de aanbestedingen der schansen dan kan op zijn minst van onkundige berichtgeving worden gesproken.
- ⁶ B. de Meester, blz. 832, Brief van 2 april 1627.
- ⁷ H. Schroers, *Die Fossa Eugeniana und deren Besichtigung durch die Statthalterin Isabella Clara Eugenia*, in: *Niederrheinischer Geschichtsfreund*, Kempen 1879, Nr. 9 van 31 mei, blz. 35.
- ⁸ Stadtarchiv Geldern, Abteilung A, G Stadtrechnungen 13, 1628/29, Bl. 299v en 300r.
- ⁹ R. Pick, Nachtrag, in: *Mitteilungen des Vereins von Geschichtsfreunden zu Rheinberg*, 1. Heft, Trier 1880, blz. 70.
- ¹⁰ Zoals uit bijna alle kaarten blijkt zou het kanaal net als bij Rheinberg, ook aan de noordzijde van de steden Geldern en Venlo worden uitgegraven, en dus niet uitkomen in de stadsgrachten. Hiertoe schijnt men evenwel niet meer te zijn gekomen. Daarom liet men waarschijnlijk voorlopig de Fossa Eugeniana met de stadsgrachten van Venlo en Geldern in verbinding staan.
- ¹¹ R. Pick, *Zur Geschichte des Dorfes Issum*, in: *Mitteilungen des Vereins von Geschichtsfreunden zu Rheinberg*, i. Heft, Trier 1880, blz. 92-99.
- ¹² Stadtarchiv Geldern, Abteilung A, F Korrespondenz-Journale 1, Bl. 54.
- ¹³ M. Dicks, *Die Abtei Camp am Niederrhein, Geschichte des ersten Cistercienserklosters in Deutschland (1123-1803)*, Kempen 1913, Nadruk Moers 1978, blz. 469.
- ¹⁴ Groot Placaetboek I, 95-96.

Naschrift redactie:

Verdere informatie, bronvermelding en literatuuropgave bij Rolf-Günter Pistor en Henri Smeets (deze laatste Postbus 9011, 6070 AA Swalmen).

R. G. Pistor en H. Smeets: 'Die Fossa Eugeniana, eine unvollendete Kanalverbindung zwischen Rhein und Maas', 1626.

Arbeitsheft 32, Uitg. Landeskonservator Rheinland, Rheinland Verlag, Keulen 1979, 94 blz met 83 afb. Door bemiddeling van een der auteurs is van dit uitverkochte boek weer een zeer beperkt aantal in voorraad. Zie ook prijslijst publicaties.

ONDERGRONDS BOUWEN-WAT HOUDT DAT IN?

door E. J. von Meijenfeldt en H. J. B. Z. Trimbos

Inleiding

Niets is gemakkelijker, dan zo te schrijven dat geen mens het begrijpt; niets is moeilijker, dan belangrijke gedachten zo uit te drukken, dat ieder mens ze begrijpen moet (Arthur Schopenhauer, 1788-1860).

Deze gedachte van Schopenhauer kan illustratief worden genoemd voor een groot deel van de activiteiten van de Stichting Nova Terra. De Stichting Nationaal Onderzoekscentrum voor Vernieuwend Aardgebruik werd ongeveer een jaar geleden gestart en zal de komende jaren een groot gedeelte van de verworven kennis naar buiten dragen.

Toen de oprichters van de stichting een jaar geleden begonnen met het verzamelen van gegevens in Nederland op het gebied van 'ondergronds bouwen' bleek het resultaat erg tegen te vallen. Om de gewenste gegevens te verzamelen werd begonnen met:

- het opzetten van een contactenlijst met universiteiten, instituten en particulieren in het buitenland en
- het benaderen van andere disciplines in Nederland om na te gaan of er gelijktijdig door verschillende organisaties, overeenkomstige problemen werden bestudeerd op het gebied van het gebruik van de ondergrond.

Aldus ontstond een zeer uitgebreid adressen-bestand van gelijkgezinde buitenlandse organisaties, wat heeft geleid tot een versnelde ontwikkeling en tot het vormen van de Stichting Nova Terra.

Nova Terra

Het bestuur van de Stichting Nova Terra wordt gevormd door (alfabetisch): Prof. Ir. H. P. S. van Lohuizen, E. J. von Meijenfeldt, P. G. Smits en H. J. B. Z. Trimbos.

Het Comité van aanbeveling bestaat uit (alfabetisch): de heeren H. van Dijk, Prof. S. J. Doorman, Prof. Dr. A. E. van Eyck, B. J. H. Haitink, J. J. M. Henneman, Drs. J. Kroes, Ir. P. J. Lardinois, Dr. Ir. W. J. Okkels, Prof. W. G. Quist, Drs. F. Swarttouw, Prof. Ir. B. P. Th. Veltman, Mr. E. L. F. de Wilde en Prof. Dr. H. J. Witteveen.

Stichting Nova Terra, correspondentieadres Pootstraat 108, 2613 PN Delft; telefoonadres 's-Gravenhage 070-949412.

Het ligt in de bedoeling om eind 1986 door middel van een aantal grote exposities, een lezingen-cyclus en diverse publicaties onze bedoelingen aan een breder publiek kenbaar te maken. De stichting Nova Terra ontwikkelt momenteel een

plan om haar bereikbaarheid in de toekomst te optimaliseren.
(Hiervoor zoekt zij nog naar een perfecte locatie om het centrum definitief te vestigen.)

Ondergronds bouwen in Nederland

Uit de tot dusverre verzamelde gegevens is wel gebleken dat in Nederland op dit gebied een forse technische achterstand bestaat.

Een der gebieden waarnaar ons onderzoek zich zal moeten uitstrekken is dat van *de militaire architectuur* en dit moge verklaren waarom contact werd gezocht met de Stichting Menno van Coehoorn. In deze sector heeft het 'ondergronds bouwen' op vrij uitgebreide schaal toepassing gevonden. Na kennisname van onze uiteenzetting zal dat de lezer wel duidelijk worden. Wij hebben het oog op *vestingen, forten, bunkers e.d.* De Stichting Nova Terra deed daarom een beroep op de Stichting Menno van Coehoorn haar medewerking te verlenen bij het verzamelen van de gewenste gegevens. Het eerste telefonische contact met de Stichting Menno van Coehoorn dateert van vóór onze studiereis naar China, waar het ondergronds bouwen op grote schaal plaats vond en vindt.

Na terugkeer uit dat verre land kregen wij gelegenheid bij een bezoek aan Catsheuvel een uiteenzetting over ons werk te geven. Wij kregen de toezegging dat het bestuur van de Stichting Menno van Coehoorn in principe bereid is mede te werken aan het verzamelen van gegevens over vestingwerken.

Zoals vóór onze China-expeditie al in het vooruitzicht was gesteld, kregen wij bij ons eerste bezoek het aanbod om in het Jaarboek 1985/86 het begrip 'ondergronds bouwen' toe te lichten en van onze ervaringen in China te vertellen. Welnu dan, als 'exclusieve verslaggevers' kwijten wij ons gaarne van deze opdracht, in de hoop de lezers er een wijle mee te boeien.

Maar eerst dient nog iets te worden gezegd over een ander begrip dat vaak wordt verward met ondergronds gebruik van de grond. Wij doelen op het begrip '*bouwen met aarde*'. Het lijkt daarom dienstig te beginnen duidelijk te maken wat 'bouwen met aarde' inhoudt, om vervolgens het begrip 'ondergronds bouwen' uiteen te zetten.

Het 'met aarde bouwen' kent twee toepassingsvormen: de 'adobevorm' en 'gestampte aarde'.

Beide vormen hebben niet alleen in China een belangrijk historisch verleden. Deze bouwtechnieken werden en worden ook toegepast buiten het land van de Gouden Draak.

In Australië (Rammed Earth) is een projectontwikkelaar bezig om met dit gestampte aarde-systeem een aantal winkelcentra en boerderijen te bouwen. Na een experimenteel project blijkt de daar gekozen formule een groot succes te zijn.

De toepassingsmogelijkheden met adobe (modder baksteen) is de afgelopen periode o.a. weer intensief bestudeerd en toegepast in Frankrijk.

Drie vormen van ondergronds bouwen

Een binnenkort van onze hand verschijnend rapport zal, op uitvoeriger wijze dan hier mogelijk is, dit thema tot onderwerp hebben.

De meest duidelijke begripsvorm ontstaat door een onderscheid te maken in de drie hoofdvormen. Deze hoofdvormen ontstaan door de criteria 'daglicht' en 'maaiveld'.

Het eerste type is het 'echt ondergrondse type'. Hier is een ruimte volledig ondergronds zonder (of met nauwelijks) daglicht-toetreding. De ventilatie geschiedt meestal mechanisch. De toegang van zo'n ruimte doet zich voor als een tunnel, een trap of een lift, die het contact met de buitenwereld tot stand brengt (figuur 1).

Het tweede type hebben wij het 'verzonken type' genoemd (figuur 2). Hier is wél contact met de buitenwereld; voor daglicht-toetreding en ventilatie kunnen een of meer verzonken atriums worden ingebouwd. De toegang tot een verzonken bouwwerk kan op verschillende manieren, zowel via de grond als via het atrium worden gerealiseerd.

Het verzonken type tast het landschap nauwelijks aan en maakt een efficiënt bodemgebruik goed mogelijk.

Het derde type kan worden gezien als een mengvorm met het tweede type (figuur 3). Wij duiden dit aan als het 'door aarde bedekte type', dat toepassing zou kunnen vinden wanneer men – uitgaande van type twee – tegemoet dient te komen aan een eventuele wens tot (méér) uitzicht en zodoende bouwen boven het maaiveld.

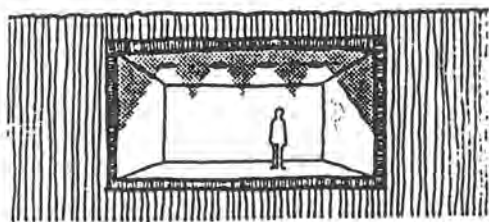
Bij het derde type gaat men totaal anders te werk. Hier wordt het landschappelijk karakter enigszins gewijzigd, omdat er op de gewone bovengrondse manier wordt gebouwd, waarna het bouwwerk door aarde wordt bedekt. ('met gronddekking')

De drie hierboven beschreven hoofdtypen komen zowel voor in een vlak als in een hellend landschap. Tussen de drie typen bestaan vele combinatie-mogelijkheden, waardoor de voordelen van elk der typen kunnen worden benut en nadelen afgezwakt of geëlimineerd.

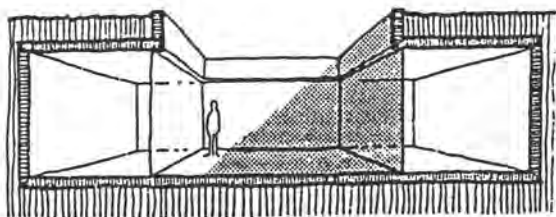
Van het tweede type (verzonken) zijn zonder twijfel de meeste voorbeelden te vinden: de Yao-dong, waarop wij aanstonds zullen terugkomen.

China

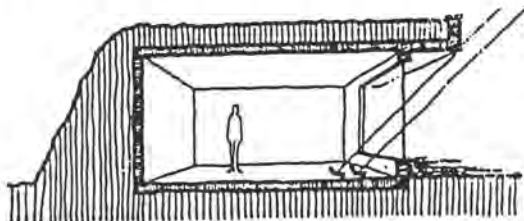
Zoals ons is gebleken, spelen overal de grondgesteldheid en de klimatologische omstandigheden een fundamentele rol bij de toepassingsvorm van het ondergronds bouwen. In China is dat de lössgordel door o.a. de provincies Kansu, Shansi, Shensi en Henan (figuur 4)

Figuur 1

Figuur 2

Figuur 3

Figuur 4

Toen in 1981 in de laatste dagen van de Culturele Revolutie een einde werd gemaakt aan een anarchistisch schrikbewind betekende dit een belangrijke omwenteling in de geschiedenis van het Chinese volk. De diverse leiders, onder aanvoering van Deng Xiaoping verklaren de Culturele Revolutie officieel tot een ramp en kiezen voor een pragmatischer beleid om de landbouwopbrengst en de productie van consumptiegoederen te vergroten.

De boeren werken hard en mede vanwege de verrichte prestaties wil de overheid de kwalitatief slechte huisvestingssituatie in de agrarische sector verbeteren. Daar 80 % van het Chinese volk op het platteland woont kan gesproken worden van een ingrijpende situatie. Van deze boerenstand wonen zo'n 40.000.000 mensen in diverse ondergrondse woningtypen. Voor velen een ongelooflijk aantal en voor ons was het een reden om daar eens een kijkje te gaan nemen.

In de vroegste geschiedenis van China werden dorpen door een aarden wal omringd. De eerste woningen die zijn gevonden (Shang-dynastie 1766-1401 v.C.) werden uit hout opgetrokken.

Door archeologische vondsten is men in staat geweest reconstructies van deze bouwwerken te maken. De huizen werden in een vierkant of rechthoek gebouwd met een centrale binnenplaats, waar de deuren en ramen op uit kwamen. Vanaf de straat kon men alleen via de op het zuiden gelegen ingangspoort het huis betreden. Ramen en deuren ontbraken aan de straatzijde. In Dnyang is zo'n woning te bezichtigen. Het gebruik van hout door de eeuwen heen wil niet zeggen dat de Chinezen het gebruik van steen als bouw materiaal niet goed kenden. Het tegendeel bewijzen de vele bruggen en de Grote Muur en een van de oudste boogbruggen ter wereld, de Zhaozhangbrug (605 n.C.), die 39 meter lang is.

Yao-dong

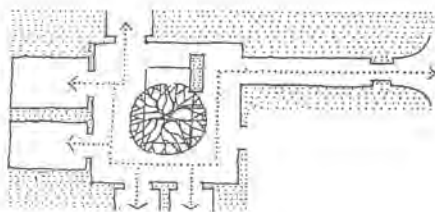
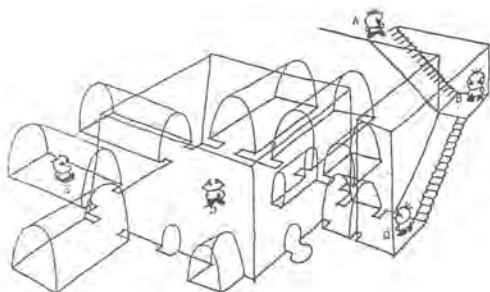
Thans zijn wij toegekomen aan het eigenlijke doel van onze reis naar China: een bezoek aan de Yao-dong, de verzonken woning, waarvan er zo'n tien miljoen aanwezig zijn in China.

De bodem in de Yao-dong-gebieden kenmerkt zich door de aanwezigheid van 'löss-grond'. Deze grond is buitengewoon geschikt om door uitgraving ruimte te scheppen. Met zeer eenvoudige middelen is de aarde weg te nemen en zo ontstaan vierkante gaten van waaruit men weer vertrekken in alle vier de ontstane wanden graaft: de Yao-dong is gereed (figuur 5).

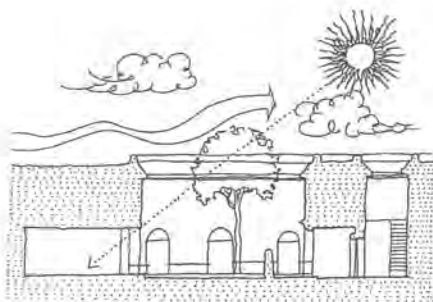
De ontsluitingswijze van de Yao-dong is afhankelijk van de omstandigheden van de omgeving en dus van de streek. De ontsluiting geschiedt door middel van een universele trap waardoor men via een gang in de binnenplaats komt. Een andere methode is de ontsluiting vanuit een natuurlijke gracht, waarbij door beide zijwanden, via een gang, de Yao-dong kan worden betreden (figuur 6).

Dit laatste type is qua profiel zeer goed vergelijkbaar met het Utrechtse werfkelder-profiel, waarbij de uitgegraven ruimten vanuit een centrale as ontsloten worden.

Figuur 5

Figuur 6

Figuur 7

In het midden van het atrium is over het algemeen een groenvoorziening aangebracht die 's zomers door middel van haar bladerdak voldoende schaduw geeft en in de winter de nodige zonnewarmte door laat dringen door het ontbreken van het gebladerte. Tevens levert deze natuurlijke hulpbron een markeringspunt op, zodat op grote afstand al de eigen woning herkend kan worden (figuur 7)

De grootte van de Yao-dong, hoewel in maat en in vorm variërend, is vaak 6 meter diep en \pm 8 à 10 meter in het vierkant. De verschillende vertrekken zijn meestal 3,5 meter breed en 8 à 10 meter diep.

In sommige gevallen worden de vertrekken onderling verbonden. De indeling van de diverse verblijven variëert van slaapkamer, stal en huiskamer tot opslagruimte en logeerplek. De keuken staat meestal in een aanbouw op de binnenplaats, mede vanwege de genoemde ventilatie-problemen.

In de centraal gelegen provincies vinden we, aansluitend op de Chinese bouwtraditie, de genoemde Yao-dong. Deze 'verzonken vorm' van ondergronds bouwen heeft hetzelfde introverte karakter als de bovengrondse woningtypes elders in China. De hechte familie-traditie en de daarbij behorende onderlinge afhankelijkheid zijn dan ook zeker mede debet aan deze bouwvorm.

De Chinese overheid streeft naar verbetering op grote schaal

China is erg geïnteresseerd in de diverse technieken en toepassingen uit het buitenland en onlangs is een samenwerkingsprogramma gestart met de Verenigde Staten van Amerika en Japan.

Door een uitgebreid onderzoek van o.a. Dr. G. S. Golany van de Universiteit van Pennsylvanië en collega's van de Universiteit van Tokyo is men al veel te weten gekomen over de vochtuishouding en warmtetransporten in de specifieke ondergrondse woningtypen (Yao-dong).

Tijdens onze reis door de diverse provincies, die gedeeltelijk officieel nog niet opengesteld waren, bleek des te meer de behoefte aan technische verbeteringen. Het onderzoek dat gestart is zal zonder twijfel in de toekomst grote gevolgen hebben voor de leefomstandigheden van de moderne Chinese burger.

Nederland

In Nederland bestaat er historisch gesproken een vrij kleine ondergrondse bouwtraditie. In Zuid-Limburg komen echter enkele ondergrondse woonhuizen voor, die tot in het begin van deze eeuw bewoond waren.

Daarnaast werden er over het gehele land vele fortificaties gebouwd met gronddekking, maar wellicht ook ondergronds. Deze gegevens zouden wij dus gaarne verzamelen met steun van de Stichting Menno van Coehoorn.

Een meer hedendaagse toepassing is slechts sporadisch te vinden, terwijl in andere westerse landen juist een grote opleving van ondergronds bouwen is ontstaan sinds de jaren '50.

Naar onze mening is het belangrijk om door het nationale onderzoeks- en voorlichtingscentrum te kunnen bijdragen tot het inlopen van de technische achterstand in Nederland. Door goede architectonische ontwerpen moet het mogelijk zijn nadelen, verbonden aan het ondergronds bouwen, te elimineren of tenminste af te zwakken. Wij denken dat daarbij vooral van ervaringen van architecten, gebruikers en onderhouds instanties van militaire bouwwerken, waarvoor wij ons interesseren, een goed gebruik zou kunnen worden gemaakt.

Van onze bevindingen zullen wij de Stichting als 'free-lance correspondenten' gaarne op de hoogte houden alsook van de toekomstige ontwikkelingen.

Zoals Schopenhauer al zei is, wat betreft de begrijpelijkheid en de mogelijkheden die moeten worden vertolkt ten aanzien van het 'ondergronds bouwen', meer nodig dan een forse dosis 'tir d'enfilade' . . .

Nu nog iets over de indrukken die wij opdeden aan de Grote Muur.

De Grote Muur

Tijdens ons bezoek aan de Grote Muur, die op ongeveer 75 kilometer van Beijing (voormalig Peking) ligt, viel direct op dat dit inderdaad wel eens het enige

bouwwerk op aarde zou kunnen zijn, dat vanuit de ruimte zichtbaar is. Er is een gedeelte van ca. 5 kilometer gerestaureerd.

De Grote Muur strekt zich uit van de Bohai baai tot in de provincie Gansu en werd gebouwd tijdens de Han-dynastie (206 v.C. - 221 n.C.).

Vroeger diende hij als bescherming tegen barbaren uit het noorden.

Over de totale lengte van de Grote Muur wordt nog regelmatig gediscussieerd. 3000 Kilometer staat nog overeind en 2800 kilometer bestaat uit restanten (samen zo'n 6300 kilometer).

Na de 6e eeuw raakte de Grote Muur in verval. Later, tijdens de Ming-dynastie werden grote delen gerestaureerd (1368). Omstreeks 1500 was de totale reconstructie gereed en strekte de muur zich uit tot over de 12.700 kilometer. Wat betreft de hoogteverschillen valt op te merken, dat een paar goede schoenen tijdens het bezoek geen kwaad kan. Het hoogste punt ligt 3000 meter boven de zeespiegel en het laagste punt ongeveer 3 meter eronder.

De hoogte van de muur is ongeveer 7 à 8 meter en hij is samengesteld uit een dijk van aarde, klei en stenen, die aan weerskanten is bedekt met keien.

Hij is afgewerkt met een borstwering van ongeveer 1½ meter hoogte. Tijdens de Ming-dynastie (1368-1644) waren er ongeveer 20.000 poorten en torens die ieder zo'n 4 meter boven de muur uitstaken.

Op strategische punten werden zelfs meerdere muren achter elkaar gebouwd. De geweldige indruk die dit legendarische bouwwerk nalaat roept de vraag op hoeveel arbeidsuren daaraan wel zullen zijn besteed, maar vooral hoeveel mensen, welke mensen en onder welke omstandigheden ze dit hebben volbracht. Men kan er zich nauwelijks een voorstelling van maken.

De auteurs met op de achtergrond de Grote Muur in berglandschap. Links Von Meijefeldt, rechts Trimbos. (Foto's van de auteurs)

DE VOORMALIGE BIJLHOUSERSTOREN TE UTRECHT

De middeleeuwse waaktoren die aan het einde der 17e eeuw
tot molen werd omgebouwd en in 1872 werd gesloopt

studie van Th. Haakma Wagenaar, architect (1985)

Wanneer een auteur een bijdrage levert aan een feestbundel ter ere van een hoogleraar, in dit geval Prof. Ir. J. J. Terwen, mag men er wel van uitgaan dat het onderwerp niet alledaags is. Feestbundels blijven echter vaak buiten het bereik van een groter publiek. Wij waarderen daarom dat de auteur ons een overdruk toezond waaruit wij – in kort bestek – het volgende aan onze lezers voorleggen.

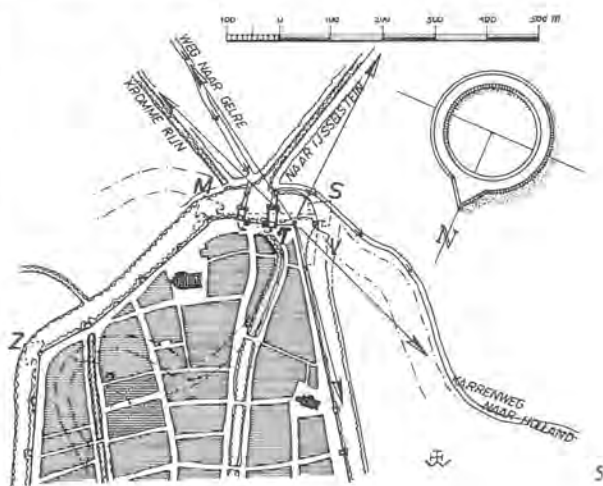
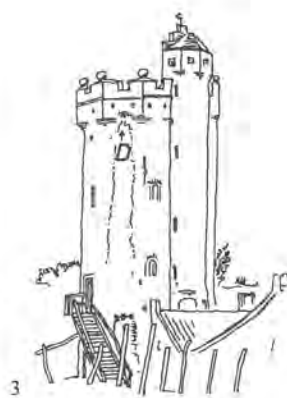
De vm. Bijlhouwerstoren, een bij benadering 20 m hoog bouwwerk, stond op het einde van de westelijke stadsmuur. Talrijke malen werd hij afgebeeld (1, 2, 3) door kunstenaars wier namen niet in alle gevallen bekend zijn. Het artikel bevat tientallen afbeeldingen maar ook in dit opzicht moeten wij ons beperken. De toren stond nabij de tussen 1551 en 1557 gebouwde stenen bastions Sterrenburg en Manenburg. Zelf had hij ook een functie in de stadsverdediging als verdedigbare waaktoren die, volgens de auteur, overeenkomst vertoonde met een zgn. Nesletoren te Parijs (4). De toren bood een voortreffelijk uitzicht op de Kromme Rijn, de wegen naar Gelre en IJsselstein en op de Karreweg naar Holland (5). De tekeningen van de toren (Gem. archief Utrecht) vertonen onderling geen grote verschillen maar roepen wel vragen op. Haakma Wagenaar stelt de eerste steenlegging niet voor 1250.

Merkwaardig was een polygonale bovenkant (waarschijnlijk achthoekig) op een cilindrische torenromp (6 en 7). Haakma Wagenaar denkt aan een gemetselde aanzet voor een achtkantig tentdak, dat zich gemakkelijker laat construeren dan een kap met kegelvorm. Deze bovenkant had het karakter van een 'koerhuis' of waakhuis met rondgaande werpgang (7).

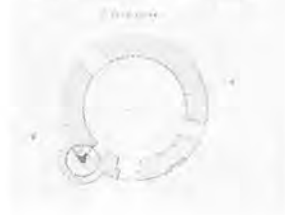
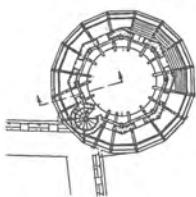
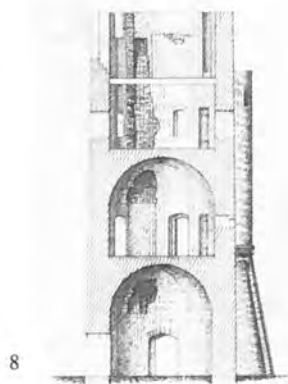
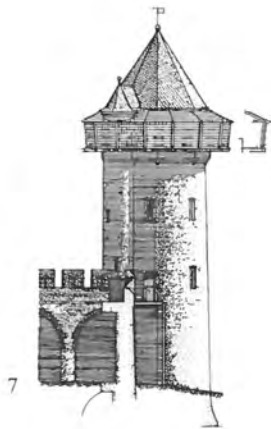
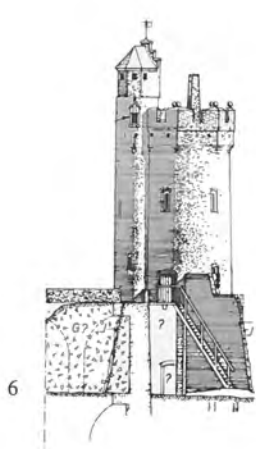
De opmetingen vlak voor de sloop in 1872 leveren een tekening op als in figuur 8 is aangegeven. Maar toen was het bouwwerk waarvan de sloop is vastgelegd op de foto (9) sedert 1 ¾ eeuw al geen waaktoren meer maar was het omgebouwd tot pelmolen, waarvan de kap zich 35 meter boven straatniveau verhief. Wie zou in de fraaie tekening van die molen een vroegere wachttoren hebben kunnen herkennen? (10). Van een muurschildering in de Jacobikerk in Utrecht van ca. 1461 (in 1884 verwijderd) is een doortrek gemaakt. De derde toren v.l.n.r. is een ronde muurtoren met werpgang (11).

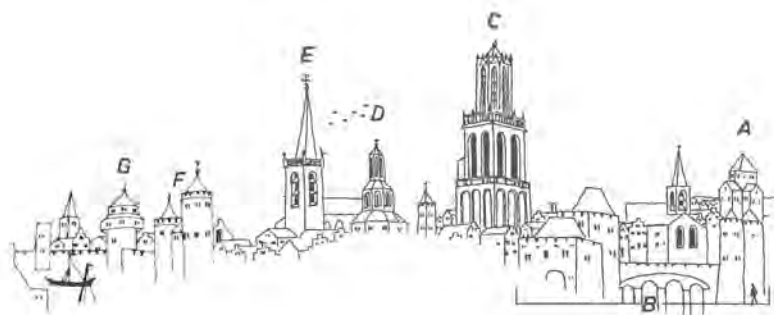
Reeds eerder publiceerden wij uit een studieverlag van de heer Haakma Wagenaar over onze 'égglise fortifiée in het centrum des lands', de Domtoren (Jb 1975/33). Voor menigeen was ook dat een verrassing.

H. A. Treu

1. Tekening uit de 16de eeuw; deze oudste afbeelding vertoont ten zuidwesten van de Bijlhouwerstoren een voorwerk in de vorm van een lage, hoefijzervormige toren. De afbeeldingen uit het westen laten een hoge trap zien, lopend van de singelberm tot de eerste verdieping, die beschermd wordt door een reeds ten dele afgebroken zware muur.
2. De Bijlhouwerstoren uit het westen. Tekening uit de 17de eeuw.
3. Idem uit tegenovergestelde richting.
4. Fragment van een plattegrond van Parijs uit 1615 door Merlan, met links en rechts van de rivier een observatietoren van een klassiek Frans type.
5. Het zuidelijk stadsdeel ca. 1500 met de beide Tolsteegpoorten en -bruggen. In gebroken lijn de enkele Tolsteegbrug en de tussen 1551 en 1558 gebouwde stenen bastions. Z = Zonnenburg; M = Manenburg; S = Sterrenburg. De lange pijlen verduidelijken de plaats van de Bijlhouwerstoren (T) als militaire observatiepost. V = Voorwerk (ca. 1482?). De in de weg naar Gelre en Holland aangegeven kleine pijlen geven de gedwongen passages via de beide Tolsteegpoorten aan, waarmee de aanwezigheid van de twee poorten en bruggen vlak naast elkaar is verklaard (hypothese Labouchere). De vroegere rivierbeddingen zijn in twee varianten als streep-stippellijnen aangegeven.

6. Reconstructie van de toren in de toestand van ca. 1650.
7. Reconstructie van de oorspronkelijke vorm met kap en rondgaande werpgang (variant).
8. Opmeting van de Bijlhouwerstoren na afbraak van de molen en voor de verdere sloop; opgemeten en getekend door D. van der Werf in 1872.
9. De Bijlhouwerstoren tijdens de sloop in 1872, foto van E. F. Georges.
10. De toren verhoogd en verbouwd tot pelmolen. (Einde 17de eeuw)
11. Doortrek van een, in 1884 verwijderde, muurschildering uit ca. 1461 in de Jacobikerk te Utrecht (in 1975 zonder kleur opnieuw ter plaatse aangebracht). A = vieringtoren van de Mariakerk; B = Catharijnepoort met brug en voorpoort; C = Domtoren (met de uitbouw van ca. 1450 op de noord-oosthoek); D = Buurtoren; E = Jacobitoren en -kerk; F = Weerdtoren; G = ronde muurtoren met werpgang.

Chronologisch overzicht van de bouwgeschiedenis van de Bijlhouwerstoren en de aangrenzende vestingwerken (uittreksel)

- 1366 Muurwerk in de bijlhouwersslag gereed.
- 1391 Verhoging van de toren.
- 1482 Eerste aanleg van verdedigingswerken buiten de stadsmuur.
- 1503 Na dit jaar worden de schietgaten geschikt gemaakt voor verdediging met haakbussen.
- 1512 Vanaf dit jaar begin van de aanleg van de wallen tegen de binnenkant van de walmuur.
- 1522 Het houten waakhuisje op de toren, het zogenaamde 'Koerhuys' wordt met geteerde zeilen bekleed.
- 1525 Het houten koerhuis wordt vervangen door een stenen opbouw.
- 1527 Een 'koerre' (= wachter) wordt aangenomen op de Bijlhouwerstoren.
- 1537 Memorie van de Graaf van Hoochstraten in opdracht van Karel V voor de modernisering van de stedelijke verdedigingswerken, o.a. door de aanleg van vier stenen bastions. De Bijlhouwerstoren zou worden verlaagd tot de hoogte van de overige muurtorens, hetgeen echter niet gebeurde.
- 1554 Begin van de aanleg van het vierde en laatste stenen bastion, Sterrenburg — eerder Stoutenburg of Sterkenburg genaamd — dat in 1558 werd voltooid. De tegen de toren aansluitende stadsmuren zijn na voltooiing van het bastion geslecht, zodat deze geheel geïsoleerd tot volle hoogte behouden bleef.
- 1694 Aan Cornelis Coy wordt toegestaan op de Bijlhouwerstoren een pelmolen op te richten. De kap van die molen bevond zich op ongeveer 35 m boven het straatpeil.
- 1872 Sloop van de molen en de toren.

KAZEMATTEN LANGS HET VALLEIKANAAAL BOEKEN SUCCES ALS VLEERMUISVERBLIJFPLAATS

door Drs. Ad Littel

Herhaaldelijk is in Jaarboeken van onze Stichting aandacht besteed aan vleermuizen en aan het belang dat bunkers en aanverwante bouwwerken kunnen hebben als verblijfplaats voor vleermuizen, en in het bijzonder als overwinteringsplaats. Op steeds meer plaatsen wordt het initiatief genomen om goede overwinteringsvoorzieningen voor vleermuizen te creëren. Het nog immer sterk bedreigde voortbestaan van deze groep merkwaardige zoogdieren vormt hiervoor een geldige en drijvende reden. Nieuwe voorzieningen zijn echter te duur.

Een uitzonderlijk geval waarbij wel een nieuwe voorziening is gecreëerd is een in 1983 in Houten aangelegde geluidswal, waarin vleermuisruimten zijn uitgespaard. Meestal echter gaat het om het meer geschikt maken van bestaande, niet meer in gebruik zijnde ruimten. Soms worden daar reeds vleermuizen aangetroffen, zoals in bomvrije kazernes op forten. Wanneer deze gebouwen verder niet worden gebruikt, kan men door het op een bepaalde manier afschermen van toegangen en ramen met traliewerk of deuren de geschiktheid als overwinteringsplaats sterk verbeteren. Op enkele forten en bepaalde, ten noorden van 's-Gravenhage gelegen bunkers heeft men met deze methode goede resultaten geboekt.

Op grond van deze wetenschap heeft Provinciale Waterstaat van Utrecht in de winter van 1983-'84 besloten om 15 kazematten die tussen Leusden en Woudenberg langs het Valleikanaal liggen zodanig af te sluiten dat ze alleen voor vleermuizen toegankelijk zijn. Afsluiting, in welke vorm dan ook, was hier geboden omdat de kazematten op openbaar terrein staan en steeds meer als vuilnisstortplaats werden gebruikt. Ook aan bepaald, deels vandalistisch gedrag van jongeren wilde men aldus een einde maken. Henk Boom van de afdeling Ecologie van Provinciale Waterstaat heeft bijval gekregen voor zijn voorstel om de kazematten tenminste nog één functie te geven: tegen meerkosten van slechts enkele honderden guldens werden vliegopeningen voor vleermuizen in de toegangsdeuren uitgespaard. 14 kazematten werden definitief afgesloten; bij 1 zeer grote kazemat is de toegangsdeur met een slot afgesloten, zodat men elke winter kan controleren of er vleermuizen overwinteren. In de afgelopen winter 1985-'86 is het eerste succes geboekt. Van de heer Boom vernam ik dat in de grote kazemat twee overwinterende Grootoorvleermuizen werden aangetroffen. Hoewel dit nog geen groot aantal is, mag worden verwacht dat het nog zal stijgen in volgende winters. Bovendien: alle beetjes helpen. Het succes van de kleine kazematten kon niet worden vastgesteld.

Ondanks deze relativeringen mag toch wel van succes worden gesproken. Vleermuizen zijn namelijk voor wat betreft de keuze van hun overwinteringsplaats uitgesproken plaatstrouw en conservatief. Dit verschijnsel ziet men ook veel bij vogels, die ondanks de vaak verre reis naar een overwinteringsland,

jaarlijks op dezelfde plaats terugkeren om te broeden. Plaatstrouw is een methode om risico's te verkleinen. Vleermuizen zijn tijdens hun winterslaap zo kwetsbaar dat ze hebben aangeleerd om trouw te zijn aan de winterslaapplaats die bewezen heeft geschikt te zijn. Deze wetenschap in aanmerking nemend hebben deskundigen het opmerkelijk durven noemen dat de grote kazemat aan het Valleikanaal reeds overwinterende vleermuizen herbergde in de tweede winter na de geschiktmaking. Het is nog extra opmerkelijk, omdat bleek dat de jongeren die de grote kazemat vroeger gebruikten het deurslot in de voorafgaande zomer hadden geforceerd en hun gebruik hadden hervat. Daardoor konden in het zomerseizoen geen vleermuizen de kazemat als overdagingsplek gaan gebruiken en aldus een plaatstrouw ontwikkelen. Ik zou als afsluiting van dit bericht graag concluderen, dat bij de kazematten langs het Valleikanaal sprake is van hoopgevende ervaringen en een zinvolle functie.

Grootoorvleermuis

DUITSE BUNKERS BIJ DISHOEK, GEMEENTE VALKENISSE, WALCHEREN

Inleiding (redactie)

Zoals ieder jaar vindt de lezer voor in het jaarboek de tekst weergegeven van artikel 2 onzer statuten zijnde onze doelstelling. . . de instandhouding te bevorderen van oude buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland. . . als gedenktekenen van geschiedenis. . . en als natuurmonumenten.

Een vraag zou kunnen zijn: in hoeverre is dat toepasbaar op de Duitse bunkers langs onze kusten, elementen van de gigantische Atlantikwall?

Wij geloven dat niet kan worden ontkend, dat hier wel degelijk sprake is van stille getuigen der geschiedenis, want ook in onze nationale geschiedenis heeft de Atlantikwall een rol gespeeld, zij het een trieste.

Het is dan ook volstrekt begrijpelijk dat, op de eerste plaats zij die de ellende van WO II bewust hebben beleefd en ondergaan, wier huizen werden afgebroken, wier broodwinning verloren ging, en die moesten evacueren, met een zekere afkeer kijken naar de vaak ontsierende blokken beton, soms zwaar gehavend en in verval.

De meeste daarvan zijn intussen wel verdwenen. Wij menen, dat met wat nog is gebleven, bedachtzaam moet worden omgegaan, opdat ook zij die na ons komen zich een beeld kunnen vormen van wat hier in de jaren van WO II heeft plaats gevonden.

Het heeft ons getroffen dat een jongere, na-oorlogse generatie thans bijzondere belangstelling aan de dag legt voor de technische en historische aspecten van wat er nog rest van de Atlantikwall, op ons grondgebied en elders.

Een van hen is de kunsthistoricus Dr. R. Rolf, die in 1985 promoveerde op het onderwerp 'Het Duitse Fortificatie-ontwerp 1935-1945'. Als geen ander in ons land is hij thuis in de materie. De dissertatie vindt men besproken op blz. 183 e.v. Wij geloven dat ook voor onze stichting in deze een taak is weggelegd. Vanzelfsprekend staan wij tegenover een verdedigingswerk als Kornwerderzand (zie blz. 188) gevoelsmatig anders dan tegenover de Duitse bouwwerken, maar dat neemt niet weg dat deze laatste 'gedenktekenen van geschiedenis' zijn, zoals ook vestingwerken uit de Napoleontische tijd, zoals ook resten van Romeinse legerplaatsen en vestingen.

Wij zijn dan ook voor selectief behoud van sommige dezer Duitse werken opdat ook het nageslacht ze nog in ogeschouw zal kunnen nemen.

In het behoud van de bunkers te Dishoek, waar de tekenen van geleverde strijd nog zichtbaar zijn, is onze Stichting dan ook sterk geïnteresseerd.

Thans laten wij onze medewerker-bioloog, werkzaam in de planologische sector, aan het woord.

OPRUIMING VAN DE BUNKERS BIJ DISHOEK SCHADELIJK EN ONNODIG

door Drs. Ad Littel

Munitions Ausfüllraum, type M145, gelegen op het voormalige marine-terrein in de duinen te Dishoek.

Ons bereikte het bericht dat de instantie die verantwoordelijk is voor het beheer van de zeewering aan de westkust van Walcheren, voornemens was om bij Dishoek (gem. Valkenisse) een aantal bunkers te verwijderen die daar verscholen liggen in de duinen.

De voornaamste reden voor het voornemen tot verwijderen van bunkers langs de kust is de algemeen heersende opvatting, dat bij een zeer zware duinafslag tengevolge van een stormvloed, de aanwezigheid van bunkers deze afslag nog aanzienlijk kan vergroten.

Wij menen goede gronden te hebben om te weerspreken dat het opruimen van deze bunkers nodig zou zijn voor het behoud van de duinen als waterkering. Een andere veelgehoorde klacht is dat bunkers maar al te zeer een attractiepunt voor recreanten vormen, hetgeen leidt tot vertrapping van vegetatie met als gevolg een extra zandverstuiving. Een beheerder van een zeewering poogt elke extra zandverstuiving tegen te gaan. Dit is vaak een reden om bunkers te verwijderen.

In de eerste plaats is er uit het oogpunt van de bescherming van de zeewering onvoldoende reden aanwezig om bunkers te verwijderen. Uit een recent modelonderzoek van het Waterloopkundig Laboratorium te Delft, gebaseerd op de situatie van enkele bunkers op de zee-eepduinen van Cadzand, is gebleken dat bunkers niet aantoonbaar leiden tot een vergrote kustafslag bij een stormvloed (zie elders in dit Jaarboek voor een recensie van een rapport over dit onderzoek).

Voorts is het mogelijk om met enkele beheersmaatregelen de vertrapping van de omgeving van bunkers door 'recreanten' sterk te beperken. Deze maatregelen zijn: een goede omheining aanbrengen, een afscherpende beplanting aanbrengen, of – als het echt niet anders kan – volledige overaarding met zand. Op deze wijze is het mogelijk bunkers, waarvan de monumentale betekenis – ook binnen onze Stichting – steeds meer wordt erkend, te behouden. Rolf, die een groot aandeel heeft gehad in de erkenning die bunkers hebben gekregen als militair- en cultuurmonument, heeft altijd gewezen op het belang van het behoud van bunkers in hun onderlinge samenhang, dus in hun groepsgewijze opstelling. Helaas is die samenhang en volledigheid in Dishoek reeds sterk aangetast door vorige opruiming. Niettemin zijn de resterende bunkers het waard om bewaard te blijven.

Een andere bunker van hetzelfde type M145 met littekens van de gevoerde strijd.

Het prachtige duinlandschap waarin deze bunkers zijn gelegen.

Een tweede reden om groot bezwaar te hebben tegen de opruiming van bunkers bij Dishoek is, dat een aantal hiervan ligt in een deel van de duinen dat uit een oogpunt van natuurbehoud zeer waardevol is. Het opruimen van bunkers zal onvermijdelijk schade aan de natuurwaarde toebrengen. Het betreft de lagere delen van de landzijde van de duinen. Hier komt over een groot deel van de Walcherse kust een typische zonerings in de vegetatie voor. Deze zonerings is enige jaren geleden (1979) in kaart gebracht door onderzoekers van de Provinciale Planologische Dienst van Zeeland.

De hoogste delen van de duinen zijn beplant met Helm en van minder betekenis voor het natuurbehoud. Op de lagere delen en aan de duinvoet komt een strook open Duindoornstruweel voor die hier en daar wordt afgewisseld door Meidoornstruweel. Aan de voet van de duinen komt verder op vele plaatsen een wisselend brede strook duingrasland voor.

Voor de lezers die menen dat de genoemde struwelen toch heel gewone vegetatietypes zijn is het goed erop te wijzen dat ze alleen maar voorkomen in de duinen (dus nergens elders in Nederland) en dat ze juist in Zuidwest-Nederland hun beste ontwikkeling hebben door de aanwezigheid van veel kalk in het zand en door de betrekkelijke ongestoordheid. De soortenrijkdom van de kruidachtige planten is daardoor groter dan elders. Behalve de planten moeten ook de vele al of niet op doortrek zijnde zangvogels worden genoemd, die de struwelen gebruiken om te rusten, zich met bessen te voeden of om te broeden. Bovendien

is het niet overdreven om te stellen dat dit soort struwelen in de rest van West-Europa helemaal een grote zeldzaamheid is.

Het voorgaande geldt welhaast nog sterker voor de duingraslanden (Zeeuwse benaming 'vroom'). Deze vegetatie, die laag blijft door de konijnenbeweiding en de lichte betreding door recreanten, is nog veel soortenrijker en zowel in Nederlands als West-Europees verband gezien nog zeldzamer. Onder de vele soorten droogteresistente plantesoorten hebben de medewerkers van de PPD-Zeeland ook enkele soorten klavers aangetroffen, die buiten de Zeeuwse duinen in Nederland niet voorkomen: de Ruwe en de Ondergrondse Klaver.

Bij de bunkers van Dishoek komen zowel de twee typen struwelen als het duingrasland voor. Hoewel de ontwikkelingsgraad (dus de soortenrijkdom en de gaafheid) hier niet zo goed is als aan de NW-zijde van Walcheren, noopt de landelijke en Europese zeldzaamheid van de vegetatietypes ons om ze waar mogelijk te behouden.

Het opruimen van bunkers brengt door het gebruik van springstoffen en zwaar transportmaterieel lokaal schade toe aan de vegetatie. Voor de struwelen moet dan met een herstelduur van enkele tientallen jaren worden gerekend. Voor duingrasland ligt de herstelduur meer in de buurt van een eeuw of is soms geen herstel meer mogelijk. Dit zijn geldige redenen om af te zien van het opruimen van bunkers en om eens goed na te denken over minder schadelijke maatregelen, waarbij bunkers en natuur gespaard worden.

In het voorgaande meen ik voldoende duidelijk te hebben gemaakt dat er geen harde noodzaak tot opruimen bestaat.

LITERATUUR

A. M. M. van Haperen (1983). 'De vegetatie van Midden-Zeeland'. Rapport PPD-Zeeland, Middelburg, 77 blz. + kleurenkaart.

Waterloopkundig Laboratorium (1982). 'Duinafslag ter plaatse van de hotels La Spezia en De Blanke Top in Zeeuws-Vlaanderen'. Verslag modelonderzoek M 1811, Delft, 19 blz. + bijlagen.

(Foto's W. J. Plomp)

FORT SANDERBOUT TE SITTARD

door Ing. J. W. C. Besemer

In 1985 is – op initiatief van de Juniorkamer ‘Swentibold’ te Sittard – het zogenaamde Fort Sanderbout in deze stad gerestaureerd. De overdracht aan de Gemeente vond plaats op 14 september 1985. En dat gebeurde dan in Sittardse stijl ‘met vliegend vaandel en slaande trom’. Wij hadden de eer voor dit gebeuren door de burgemeester te zijn uitgenodigd.

Het verleden

In wezen was hier sprake van een herstel van een restauratie uitgevoerd in het jaar 1937, welke zeer noodzakelijk bleek tengevolge van een jarenlange verwaarlozing van het object.

Sanderbout en Swentibold zijn dezelfde namen en behoren bij een koning van Lotharingen uit het einde van de negende eeuw.

De stad Sittard – waarvan het oudste gedeelte van de kern van vóór het jaar 1000 dateert – heeft in het verleden belangrijke versterkingen tegen oorlogen en invallen gekend.

Schutterscorps Broek Sittard. (Foto J. W. C. Besemer)

Aanvankelijk in de vorm van een aarden wal met houten palissadenwand en een dubbele omgrachting, later vervangen door een stadsmuur met muurtorens en drie toegangspoorten, alsmede een waterpoort voor het binnenlaten van het water van de Cötelbeek.

Omstreeks de jaren 1570-1580 werden deze muren met muurtorens verlaagd en aan de buitenzijde aangeaard, waardoor de bewalling van Sittard ontstond, waarvan thans nog een groot gedeelte aanwezig is. Ook bij deze latere fasen was een dubbele omgrachting te vinden. Resten van de middeleeuwse stadsmuren (of van latere aanvullingen hiervan) aan de binnenzijde van de bewalling kunnen nog op tal van achterterreinen en binnenplaatsen van gebouwen in de stad worden waargenomen. Zij vertonen in het algemeen op regelmatige afstanden slechts ondiepe muurnissen op een laag niveau.¹

Ter plaatse van één van de poorten en bij een aantal muurtorens werden bij de aanaarding van de stadsmuren aarden bastions met stenen kazematten aangelegd, welke al vroeg in Sittard de benaming 'fort' verkregen.

Fort Sanderbout

Slechts één van deze bastions, namelijk 'Fort Sanderbout' aan de zuidoostzijde van de oude stadskern, is tot in onze dagen behouden gebleven. Zij het in de gedaante van een vormloze aardhoop tegen de bewalling tussen Putstraat en Paardestraat.

In en achter deze aardhoop zijn echter nog gave, zeer belangwekkende gemetselde ruimten aanwezig. Namelijk een lange, door aarde bedekte poterne waarop een dwarsgang aansluit, welke oorspronkelijk naar twee kazematten leidde. De linker kazemat met twee ronde geschutsopeningen en aansluitende bergnissen voor kruit en munitie is nog aanwezig. De rechter kazemat is in 1677-'78 geheel verwoest, in samenhang met de toen in het kader van de Duits-Franse Oorlog 1674-1678 uitgevoerde, vrijwel volledige vernietiging van de vestingwerken van Sittard. Sittard behoorde in die dagen tot het Hertogdom Gulik (Jülich), dat zich met de Duitse Keizer in deze strijd had verbonden.

Waarschijnlijk is de nu aanwezige constellatie (bastion, poterne en kazematten) ontstaan toen men in Sittard de behoefte voelde enige knikpunten van de ommuring te elimineren en de aarden wal uit meer rechte gedeelten te laten bestaan. De aanaarding van de oude stadsmuur volgt hier namelijk niet de omtrekvorm van de bemuring, doch beslaat in plattegrond een vrij omvangrijk driehoekig terrein (dat later nog als Israëlich kerkhof heeft gediend). Een zijde van deze driehoek werd gevormd door de oude stadsmuur, terwijl de buitentaluds van de beide andere in het verlengde liggen van die van de aansluitende wallen.

Resultaten van onderzoek in 1937 en 1984

Onderzoekingen, zowel in 1937 als tijdens de recente restauratiewerkzaamheden hebben uitgewezen dat zonder twijfel zeker aan de oostzijde van Sanderbout aanvankelijk de aanaarding aan de buitenzijde werd opgevangen door een

Kazemat met ronde geschutsopeningen

lage keermuur en deze eerst later is afgedekt door een aarden teen van een volledig talud.

Vóór het eerder genoemde driehoekige terrein lag op het nieuwe knikpunt (de top van de driehoek) het bastion Sanderhout met de beide vermelde kazematten links en rechts. De hiernaartoe leidende poterne doorkruist op een laag niveau gemelde driehoek. Op dit terrein zijn nu nog de gemetselde kanalen ten behoeve van de ventilatie van de poterne te vinden.

De toegang tot deze poterne bevond zich tot vóór enkele decennia in een achtergedeelte van een pand, dat vanuit de Putstraat langs de belijning van de binnenzijde van oude stadsmuur is opgebouwd. Deze toegang was bereikbaar via een rijtuigpoort in de Putstraat en de hierachtergelegen binnenplaats, die beide tot het eerder vermelde pand behoren.

Het is nog niet duidelijk in hoeverre deze toegang door deuren of hekken kon worden afgesloten. Kort na de ingang bevinden zich enkele treden naar beneden in de poterne vloer, waarna deze langzaam afhelt naar het bastion tot een niveau even boven het vroegere grachtpeil.

Op circa 7,00 m van het begin van de poterne is deze door de oorspronkelijke stadsmuur gehakt. Als de opmetingstekening van 1937 betrouwbaar moet worden geacht dan zou men hieruit af kunnen leiden dat deze muur een zeer respectabele dikte heeft bezeten. Een nader onderzoek op deze plaats zal dit nog moeten bevestigen.

Doorgangspoterne. (Foto 'Swentibold')

Eveneens zal een verder onderzoek moeten uitwijzen in hoeverre de constellatie met een ingang van de poterne in een tegen de stadsmuur gebouwd pand de oorspronkelijke is. Het is ook goed mogelijk en denkbaar dat aanvankelijk dit pand niet aanwezig was en de poterne bij de binnenzijde van de stadsmuur aanving.

In 1937 – toen de eerste restauratiewerken aan de bewaard gebleven kazemat van Fort Sanderbout zijn uitgevoerd onder leiding van J. J. M. Timmers – is een kleine toegang hiervoor vanaf de buitenzijde (dus ter plaatse van het oorspronkelijke aardwerk van het bastion) gemaakt. Ongeveer gelijktijdig is halverwege in de poterne een muur geplaatst, waardoor een doorlopen vanaf de oude toegang niet meer mogelijk was. Later heeft men bovendien op de eerder beschreven binnenplaats een aanbouw vóór de toegang opgetrokken, waardoor deze ook niet meer zichtbaar is.

Het valt te betreuren dat men in het verleden tot deze maatregelen is overgegaan. Men kan zich terecht afvragen of thans geen mogelijkheden bestaan om de oude toestand zoveel mogelijk te herstellen. Dit temeer omdat het pand, waarin de toegang van de poterne zich bevindt, te koop staat.

Een herstel van het oorspronkelijke recht van toegang tot het complex Sanderbout vanaf de stadzijde zou zeer voor de hand liggen. Nu kunnen de ruimten van bastion Sanderbout alleen benaderd worden en dan nog slechts ten dele via

een lange omweg en een smal pad tussen allerlei volkstuinten op de plaats van de vroegere gracht.

De buitenwand van de behouden gebleven kazemat met beide ronde geschutsopeningen is in hoofdzaak samengesteld uit blokken mergelsteen en in plattegrond aangelegd haaks op de eerder genoemde bakstenen onderkeermuur van de bewalling ter plaatse.

Deze buitenwand is ongeveer 3,50 m lang, waarna – blijkens een aanwezige vertanding – haaks hierop (dus evenwijdig met eerder genoemde onderkeermuur) een bakstenen muur aansloot. Blijkens een foto uit 1937 was toen een groter restant hiervan aanwezig dan nu het geval is.

Boven de geschutsopeningen is in de wand een korfboogvormige muursponning aanwezig, terwijl aansluitend in de onderkeermuur over ruim één meter een aanzet te zien is van een bakstenen overwelling. Ook deze is op de foto van 1937 meer duidelijk aanwezig.

In het verleden moet aan de buitenzijde van de kazematwand boven de geschutsopeningen een kort bakstenen gewelf aanwezig geweest zijn, dat vermoedelijk van boven met aarde was afgedekt. Klaarblijkelijk diende een en ander als bescherming tegen inslag van bovenaf.

Het geheel van Sanderbout doet veronderstellen dat hier eertijds een bastion naar Italiaans model was te vinden, met ronde of hoekige oreillons en geschutsopeningen in een zogenaamde teruggetrokken flank.

Een dergelijke opzet kan in het midden van de 16e eeuw ontworpen zijn door de bekende bouwmeester en vestingbouwkundige van de hertog van Gulik, Alessandro Pasqualini of wat later door diens zoon Maximiliaan, de ontwerper van het prachtige renaissance 'Gewandthuis' op de Markt te Sittard, dat lakenhal, graandepot en raadhuus omvatte en in 1677 is verloren gegaan.

Nader archeologisch onderzoek van groot belang

Tijdens de werkzaamheden en kort vóór de officiële ingebruikneming op 14 september 1985 van de ruimten – voor zover bereikbaar – van Fort Sanderbout zijn buiten op enkele plaatsen proefsleuven gegraven, waarvan tenminste één de aanwezigheid van muurwerk aantoonde op de plaats van de veronderstelde linkerface van het bastion.

Het zou zeer zijn aan te bevelen in deze omgeving een meer uitgebreid en deskundig archeologisch onderzoek in te stellen, waarna men dan vanwege de Gemeente zou kunnen besluiten de resultaten van dit onderzoek zichtbaar te laten en waar nodig de murresten wat op te hogen. Hiermede zou Sittard een vestingbouwkundige trekpleister van de eerste orde kunnen verkrijgen.

Ten behoeve van de verkrijging van de nodige medewerking voor een dergelijk onderzoek zal het allereerst noodzakelijk zijn een inventarisatie op te maken wie de eigenaren van de hier liggende volkstuinten zijn, op welke voorwaarden zij tijdelijk deze terreinen ter beschikking willen stellen en op welk tijdstip. Hieruit zou tevens kunnen blijken wie en op welke voorwaarden van de Ge-

meente huren. Eerst hierna zou een planning voor de uitvoering van het archeologisch onderzoek kunnen worden opgesteld.

Albrecht Dürer in Sittard in 1520

Tijdens een dergelijk onderzoek zou aandacht kunnen worden gegeven aan de mogelijkheid dat Fort Sanderbout oorspronkelijk nog anders was gevormd, namelijk als een bastei met diverse kazematten in de trant van de vestingbouwkundige voorstellen van Albrecht Dürer.

Het enige bekende oude stadsaanzicht van Sittard, dat in 1924 in Gulikse archieven te Düsseldorf is opgedoken en dat ongetwijfeld van 1538 of kort daarna moet dateren, geeft namelijk op een groot aantal plaatsen aan de nog niet aangeaarde stadsmuren dergelijke basteien weer.

Basteien waarin zich blijkens de prent meerdere kazematten bevinden, evenals op een aantal plaatsen in de stadsmuren. Deze kazematten worden op de tekening elk aangeduid door de aanwezigheid van twee ronde geschutsopeningen, gekoppeld onder een boogje, alsmede bovenaan de muur door één of twee ventilatieopeningen.

Evenals in het boek van Albrecht Dürer over de bouw van vestingwerken – dat in 1527 één jaar voor zijn dood verscheen – wordt in het stadsaanzicht van Sittard op de basteien geschut aangegeven.

Het is mogelijk dat dit stadsaanzicht gemaakt is door iemand, die kennis had genomen van de ideeën van Dürer en deze op zijn stadsaanzicht als mogelijkheid heeft verwerkt.

Evenmin valt het echter uit te sluiten dat Sittard ooit van dergelijke basteien was voorzien en hiermede een werkelijkheid wordt weergegeven. Albrecht Dürer heeft op een doorreis in 1520 Sittard bezocht, hetzelfde jaar waarvan bekend is dat hij te Antwerpen vestingbouwkundige adviezen uitbracht.

NOOT

1 Een aanaarding aan de binnenzijde van de vroegere stadsmuur – waarmede vestingbouwkundig gezien een volledig aardwerkprofiel van de hoofdwal zou zijn bereikt – wordt in de stad nergens aangetroffen.

Dit behoudens enkele kleine uitzonderingen, welke echter geen vestingbouwkundige betekenis behoeven te hebben. Ondanks deze conclusie valt het toch ook niet geheel uit te sluiten dat in het verleden ook een aanaarding aan de binnenzijde aanwezig is geweest.

PLAN VAN DE STAD NAMEN

Handschrift, anoniem, pen- en waterverftekening op papier opgeplakt op linnen; blad 54 × 71,7; r. duimen/80 'Rynlandische Roeden', of 1/3.840. Simancas, Archivo general - MPD XI 85.

door Ph. Bragard

In de dreigende sfeer, versterkt door de oorlogsverklaring in april 1689, werd dit plan van de inrichting van de verdediging naar Madrid gestuurd (eind december 1691); nauwelijks zes maanden later zou de stad omsingeld zijn. Er staat geen enkele militaire actie op aangeduid, maar er zijn twee nieuwigheden: op de rechteroever een belangrijk bruggehoofd dat terzelfder tijd de overtocht van de Maas en de samenloop met de Samber dekt; en een indrukwekkend hoornwerk aangelegd op het plateau van Champeau en vóór de eigenlijke citadel. Dit werk, meestal gekend onder de naam Fort van Oranje, heet hier *Obra nueva. El fuerte de la Madre de Dios*, wat onverwacht contrasteert met de grafische schaal in Rijnlandse Roeden, die typisch is voor de protestantse provincies van het Noorden. Het is zo dat de Spaanse regering aan het einde van haar

financiële middelen was en de Hollanders mee de kosten droegen voor deze nieuwe verdediging, zozeer vreesden ze dat Namen in de handen van de Fransen zou vallen. De werken werden geleid door Menno van Coehoorn, ingenieur van de Verenigde Provinciën, die toen, aan het hoofd van zijn infanterieregiment, in garnizoen lag in Namen. Zijn 'hand' is herkenbaar in het werk in Jambes, gekenmerkt door grote bastions met sterk uitspringende bolwerksoren op Hollandse manier, terwijl het bastion met rechte flanken sedert enkele jaren de voorkeur genoot, onder meer bij de Fransen.

Een brief van de markies van Gastañaga, gouverneur van de Nederlanden, gevoegd bij het plan, deelt mee dat de *obre nueva* (fort van Oranje) reeds af is, maar dat het bruggehoofd van Jambes dat niét is wegens de buitengewoon hoge kosten.

We hadden wel degelijk redenen om ongerust te zijn. Want in de maand juni van hetzelfde jaar 1691 bestuderen Vauban en Louvois het beleg van de stad. De plotselinge dood van de minister verhinderde niet dat Vauban het project erdoor duwde en in september in die buurt op strooptocht ging. Hij ging om de hele stad heen, op een afstand van de draagwijdte van een musket, 'zo zelfverzekerd en zo onbekommerd, dat degenen die we ontmoetten, zelfs de schildwachten, ons, ik ben er zeker van, namen voor mensen uit de stad die als echte burgers, met de handen op de rug, wat gingen wandelen; andere keren, als waren we moe, gingen we zitten en dat was om onze plannen boven te halen, maar we verborgen ze door er op te gaan liggen, met de rug naar de stad'. Vauban dreef de driestheid zelfs zover, de stad binnen te gaan om alles beter te kunnen zien en hij liet zich door een schildwacht tot op de weg naar Dinant brengen.

[P.B. - C.L.I.]

BIBLIOGRAFIE

- M. C. Alvarez Teran, op. cit., p. 728. De brief bij het plan wordt bewaard in Estado leg. 3886.
Ph. Bragard, Het werk van Menno van Coehoorn te Namen tussen 1691 en 1698, Stichting Menno van Coehoorn, verschijnt in Jaarboek 1986/87
A. de Rochas d'Aiglun, Vauban, sa famille et ses écrits, Parijs, 1910, reprint Genève 1972, dl. II, p. 334.
F. Rousseau, Namur, in Plans en relief de villes belges, Brussel 1965, pp. 315 en 318.
C. Rousset, Histoire de Louvois et de son administration politique et militaire, dl. IV, Parijs 1879, pp. 513-514.

ANTWERPEN 1985

De forten St. Marie, Liefkenshoek en Lillo

Uitstap van de 'Simon Stevinstichting' op 18 mei 1985

door Ing. K. J. J. Brand

Bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog was Antwerpen de belangrijkste havenstad van de Nederlanden. Het was, op Parijs na, de grootste stad ten noorden van de Alpen met in 1567 nog een inwoneraantal van een 103.000 personen.

Gedurende bijna vijf jaar, van februari 1578 tot januari 1583, was het de hoofdstad van de opstandige Nederlanden.

Op 17 augustus 1585 werd Antwerpen, na een spectaculaire belegering, aan Alexander Farnese, hertog van Parma, overgegeven en kwam zodoende weer onder het gezag van de Spaanse koning. De kort daarvoor, door en ter verdediging van de stad, opgeworpen forten Liefkenshoek en Lillo bleven in Staatse handen. Door hun ligging, stroomafwaarts van Antwerpen en ter weerszijden van de Schelde, kon onder meer hierdoor de grote scheepvaart op Antwerpen gedurende meer dan twee eeuwen worden verhinderd. De Hollandse steden, met Amsterdam aan het hoofd, plukten hiervan de voordelen. Antwerpen zag haar inwoneraantal teruglopen tot ca. 60.000 in 1586 en ca. 42.000 in 1591. De verovering van Antwerpen betekende ook dat de scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden een voldongen feit was geworden.

Aan de herdenking van deze voor de Nederlanden en voor Antwerpen belangrijke verovering werd in 1985 op verschillende plaatsen de nodige aandacht geschonken door middel van tentoonstellingen, artikelen, enz.

Ook onze Belgische zusterinstelling, de Simon Stevinstichting, schonk in haar tijdschrift aandacht aan dit gebeuren door enkele artikelen van de hand van haar archivaris, D. Tempère. Tevens organiseerde zij op 18 mei 1985 een uitstap naar de forten St. Marie, St. Filip, Liefkenshoek en Lillo, waartussen in 1585 de titanenstrijd tussen Alexander Farnese en Antwerpen werd uitgevochten.

Bij deze interessante tocht waren ook een tiental personen van onze stichting vertegenwoordigd.

Gezegend met stralend voorjaarsweer vertrok het gezelschap per bus naar fort St. Marie op de linker Scheldeoever, dat nog steeds een militair belang heeft als een basis van de Belgische Zeemacht.

Fort St. Marie werd, evenals fort St. Filip aan de tegenovergelegen rechter Scheldeoever, in 1584 in opdracht van Farnese opgeworpen. Daartussen bouwde hij een vlotbrug, waarmee hij de Schelde afsloot en zodoende de bevoorrading van Antwerpen kon voorkomen. Vanuit deze belegerde stad wer-

Fort Lillo, voormalige officierswoningen. (Foto H. A. Treu)

Fort Lillo, kruithuis. (Foto mevrouw L. A. J. de Brouwere-Bentinck)

den pogingen ondernomen om die blokkade te breken, onder meer door Giambelli's vuurschepen.

Ter plaatse waar de brug gelegen heeft, werden we door de heren D. Tempère en R. Gils getraceerd op een, als het ware, ooggetuigeverslag van de daar toen plaatsgevonden gebeurtenissen. In gedachten konden we niet anders dan de ontploffing van 'De Hoop' meemaken met het onwaardse licht en de vloedgolf en de in de lucht geslingerde armen en benen van vele officieren, waaronder die van de markies van Richebourg.

Vanaf de linker Scheldeoever zagen we dat er van fort St. Filip nog slechts rudimenten over waren. Fort St. Marie daarentegen toont een beeld van haar militaire ontwikkeling tot op de huidige dag, waarvan veel van het oude, als niet meer functioneel, verdwenen is.

Vervolgens werd het fort Liefkenshoek bezocht. Deze versterking werd in 1583 door Antwerpen opgeworpen. In 1584 door de Spanjaarden ingenomen en in 1585 weer door de Staatsen veroverd. Behoudens een Franse bezetting in 1747-'49, is het fort Staats gebleven tot 1785. Het bleef een militair domein tot 1980. Het werd toen door de gemeente Beveren overgenomen, die restauratieplannen uitvoert. Het gebied krijgt een recreatieve bestemming. In de uit de Napoleontische tijd stammende gebouwen zal onder meer een permanente tentoonstelling worden ingericht over de geschiedenis van het fort.

Met het voetveer vanuit Doel begaf het gezelschap zich over de Schelde naar fort Lillo. Deze, in 1579-'82 door Antwerpen opgeworpen versterking, is – behoudens een inname door de Fransen in 1747-'49 – Staats gebleven tot 1785. Belangrijke aanpassingen werden uitgevoerd gedurende de Franse tijd en de Nederlandse periode van 1814-'39. Vanaf 1848 gaat zich binnen de vestinggordel een civiele bevolking vestigen. Op het eind van de 19de eeuw volgt een gedeeltelijke ontmanteling. Momenteel ligt het fort Lillo, als een oase, in het Antwerpse haven- en industriegebied. Daarin wordt, naast de geschiedenis van het fort zelf, aandacht besteed aan de historie van het omringende poldergebied met zijn verschillende dorpen die door de opdringende industrie volledig verdwenen zijn. Een enkele middeleeuwse kerktoeren rijst, temidden van het opgespoten terrein en tussen de opgeslagen containers, uit om te herinneren aan een eertijds vruchtbaar landbouwgebied.

Een en ander was te aanschouwen vanuit de bus die het gezelschap terugbracht naar Antwerpen.

Op deze terugweg werd de Kouwensteinse Dijk gepasseerd. Daar vond, nagenoeg op enkele dagen na, precies 400 jaar geleden een operatie ter bevoorradig van Antwerpen plaats. Indien gelukt en qua toevoerweg bestendig, had dit een andere wending aan de historie van de Nederlanden kunnen bewerkstelligen.

Ook bij de Kouwensteinse Dijk werden we weer getraceerd op een ooggetuigeverslag van het daar toen gepasseerde.

De door onze Vlaamse vrienden met veel enthousiasme gegeven deskundige toelichting gaf aan deze toch al interessante uitstap een apart karakter.

Hellevoetsluis, vesting aan het Haringvliet.

Ontvangst en voorlichting in de raadszaal

EXCURSIE HELLEVOETSLUIS

door H. C. Tesink

Gezien de grote belangstelling voor Hellevoetsluis en de beperkte accommodatie in dit marine- en vestingstadje is de excursie tweemaal gehouden en wel op 5 en 8 juni 1985.

Na de voorafgaande zeer hete dagen was men zeer blij met het lekker frisse excursieweer.

Tegen tienden genoten de eigen-rijders al in het Prinshuis (raadhuys) van een kopje koffie, wachtende op de bussers vanuit Rotterdam, die kennelijk verfraging hadden.

Omstreeks half elf opende de stadsvoorlichter, de heer T. Lageweg de bijeenkomst, waarna de loco-burgemeester van Hellevoetsluis, wethouder J. Hollaar, het gezelschap welkom heette in zijn stad.

Vervolgens gaf onze voorzitter, de heer J. Sneep, een bondig en zeer duidelijk overzicht van de geschiedenis van de vesting en de marinehaven, waarna precies op de geplande tijd, in twee groepen, aan de bezichtiging van alle bezienswaardigheden werd begonnen. Een groep onder leiding van voorzitter J. Sneep, de andere onder leiding van de chartermeester (archivaris) van Brielle, de heer J. Klok.

Hoogtepunten in de rondgang over fraaie wallen en langs onderdelen van de vesting, waren toch wel het bezoek aan het Historisch Museum 'Gesigt van 't dok' en aan het vermaarde dok op Bastion IV, het Hollands Bolwerk. In het museum staat een magnifieke maquette van het dok opgesteld, welke als geheel kan worden bekeken of in gedeelten door kijkgaten in de wand.

Aan de wand gehangen platen en tekeningen verduidelijken de werking en de mogelijkheden van het dok.

Het dok bestaat uit 2 gedeelten, het timmerdok voor langdurige werkzaamheden en het kioldok voor werken van kortere duur. Beide dokken zijn gescheiden door een stel puntdeuren, zodanig opgesteld, dat het timmerdok droog kan blijven als het kioldok met water wordt gevuld. Het kioldok is van het buitenwater gescheiden door een schipdeur, een holle deur, die als hij met water wordt gevuld, het dok waterdicht afsluit. Het dok kan daarna d.m.v. het stoomgemaal worden leeggepompt.

Het nog in goede staat verkerende stoomgemaal is om duistere redenen en zonder duidelijke noodzaak afgebroken, waarmede een bijzonder monument van techniek is verloren gegaan. Jammer!

Om het dok weer met water te vullen wordt met handkracht water uit de schip-

Rondleiding door de vesting o.l.v. de voorzitter

deur gepompt, waardoor hij los komt van de sponningen, zodat water kan binnenstromen. Is het dok gevuld, dan wordt aan de schipdeur door het uitpompen van water zoveel drijfvermogen gegeven, dat hij kan uitvaren en zo de weg vrijmaken naar het dok.

Tussen de middag werd in 't Skutsje' een aperitief en de lunch gebruikt. Na de lunch sprak de voorzitter woorden van dank aan de heren Hollaar, Lageweg en Klok, waarbij het boek 'Vesting' als aandenken werd aangeboden.

Wethouder Hollaar sprak nog een slotwoord, waarin hij bijzondere aandacht vroeg voor de vesting Hellevoetsluis en wat er nog allemaal moet gebeuren om de historische waarden te kunnen behouden.

De middagronddag werd afgesloten met een gezellige afscheidsbijeenkomst in 't Skutsje', waarbij bleek hoezeer men van het bezoek aan Hellevoetsluis had genoten.

(Foto's H. A. Treu)

Gerevêteerd gebastioneerd front met oreillons; Haarlems bolwerk/Koningsbolwerk.

EXCURSIE SIMON STEVIN IN NEDERLAND

Zaterdag 14 september 1985 - 09.30 uur

door Ing. P. L. Mulder

Op de Suykerbergh, Kroonwerk van Klundert, komt iemand vanaf de omwalling met energieke pas toelopen op een groepje medewerkers van 'Menno van Coehoorn', dat vandaag aan de excursie van onze Belgische zusterorganisatie zal deelnemen. Dichterbij gekomen blijkt het Dr. H. M. Le Page te zijn.

Enige ogenblikken later arriveert de bus met de Belgische deelnemers.

Nadat de gezelschappen zich hebben samengevoegd begint, onder de deskundige leiding van de heer Le Page, de rondwandeling over de wallen en door de straten van het vestingstadje.

Oorspronkelijk lag op deze plek het dorpje Niervaert, dat in 1558 door prins Willem van Oranje was gesticht.

In de jaren 1581-1588 werd de nederzetting uitgebouwd tot een vesting, waaraan de status van stad werd toegekend, met de naam Klundert.

Eind 16e- en begin 17e eeuw werd de vesting verder uitgebouwd tot haar grootste omvang.

Omstreeks 1625 was Klundert een negenhoekige gebastioneerde vesting volgens het Oudnederlandse stelsel, met natte gracht, twee ravelijnen, een enveloppe met gedekte weg en een kroonwerk.

Dankzij de in 1931 begonnen restauratie, die met vele – en vaak langdurige – onderbrekingen tenslotte in de periode 1975-1977 werd voltooid, is de vestingbouwkundige grondvorm duidelijk zichtbaar.

De kantige vormen van wallen en bastions en de keurig geschoren taluds dragen daartoe veel bij. Helaas is de omwalling aan de Z.W. zijde door de aanleg van een nieuwbouwwijk voorgoed verloren gegaan.

Na een korte koffiepauze begeeft het gezelschap zich met personenauto's en de bus in convooi in de richting van Willemstad.

Over smalle dijkjes bereiken we, onder leiding van onze correspondent, de heer Maris, het fort de Hel.

Het voormalige verdedigingswerk, gelegen op enige km's afstand ten Z.W. van Willemstad, verkeert in een nogal verwaarloosde staat.

Na bezichtiging van het fort wordt de tocht naar Willemstad voortgezet, waar – na aankomst – eerst een bezoek wordt gebracht aan het monument ter ere van – en ter nagedachtenis aan een groot aantal in 1940 omgekomen Belgische krijgsgevangenen.

Het schip waarmee zij werden vervoerd liep in het Hollands Diep op een mijn. Na de lunch begeeft het gezelschap zich achtereenvolgens naar het Mauritshuis en de Koepelkerk, waar telkens één of meer gidsen klaar staan om de nodige toelichting te geven bij de bezichtiging.

Daaruit leren wij dat het in 1623 in opdracht van prins Maurits gebouwde Mauritshuis vele jaren als woonhuis door de Oranjes is gebruikt.

Van 1726 tot 1795 heeft het gebouw dienst gedaan als residentie voor de gouverneurs van de vestingstad Willemstad. Nadien heeft het vele bestemmingen gehad zoals legermagazijn, ziekenzaal of infirmerie, marechausseekazerne e.d. Na aankoop door de gemeente in 1972 werd het gebouw ingrijpend en ook fraai gerestaureerd. Op 15 december 1973 werd het Mauritshuis in aanwezigheid van H.M. Koningin Juliana als stadhuis in gebruik genomen.

Over de Koepelkerk horen wij van de heer M. L. Schipper (ex-koster), dat het de eerste Protestantse kerk van Nederland is, gebouwd in de periode 1596-1607, eveneens in opdracht van prins Maurits. De kerk is verscheidene malen zwaar beschadigd geweest.

De eerste keer in 1793 bij de beschieting van de stad door de Fransen; de tweede keer door granaatvuur tijdens W.O. II; en de derde- en laatste keer door brand in 1950. De brand is vermoedelijk nog het meest desastreus geweest. Slechts de muren bleven staan. Telkens echter is het bouwwerk weer hersteld en voorzover nodig vernieuwd. Het behoort ongetwijfeld tot de belangrijkste bezienswaardigheden van de stad.

Tot besluit van het bezoek aan Willemstad wordt nog een rondwandeling over de wallen gemaakt, waarbij de heer Le Page weer de nodige informatie verschaft over het ontstaan van de vesting en zijn historische betekenis.

Evenals Klundert is deze vesting aangelegd volgens het Oudnederlandse stelsel. Hier was het het dorpje Ruigenhil dat in opdracht van prins Willem van Oranje in 1583 werd versterkt.

Het dorpje was daarmee een stad geworden, die de naam Willemstad kreeg. Na de dood van prins Willem in 1584, heeft prins Maurits de versterkingen verder doen uitbouwen.

Zo ontstond in de jaren 1583-1587 een omwalling met 5 bastions aan de landzijde, terwijl de haven met een wal en 2 redoutes aan het hoofd werd versterkt. Later – in 1603 – werden nog 2 bolwerken aan de waterzijde aangelegd, waarmee de zevenpuntige ster was voltooid. De bolwerken dragen alle de naam van een provincie.

Opmerkelijk is dat volgens de geplaatste bordjes na het bastion Utrecht eerst Friesland volgt en dan Overijssel, terwijl de kaart van Hattinga uit 1749 de omgekeerde volgorde toont.

Een verklaring daarvoor hebben wij nog niet gevonden.

Teruggekeerd in het restaurant waar ook de lunch werd gebruikt, drinken wij eerst nog een kopje thee of iets anders, waarna de Nederlanders afscheid nemen.

Het Belgische gezelschap zal op de terugweg nog een bezoek brengen aan Bergen op Zoom om daar het Ravelijn te bezichtigen; het enige overblijfsel van de voormalige vesting.

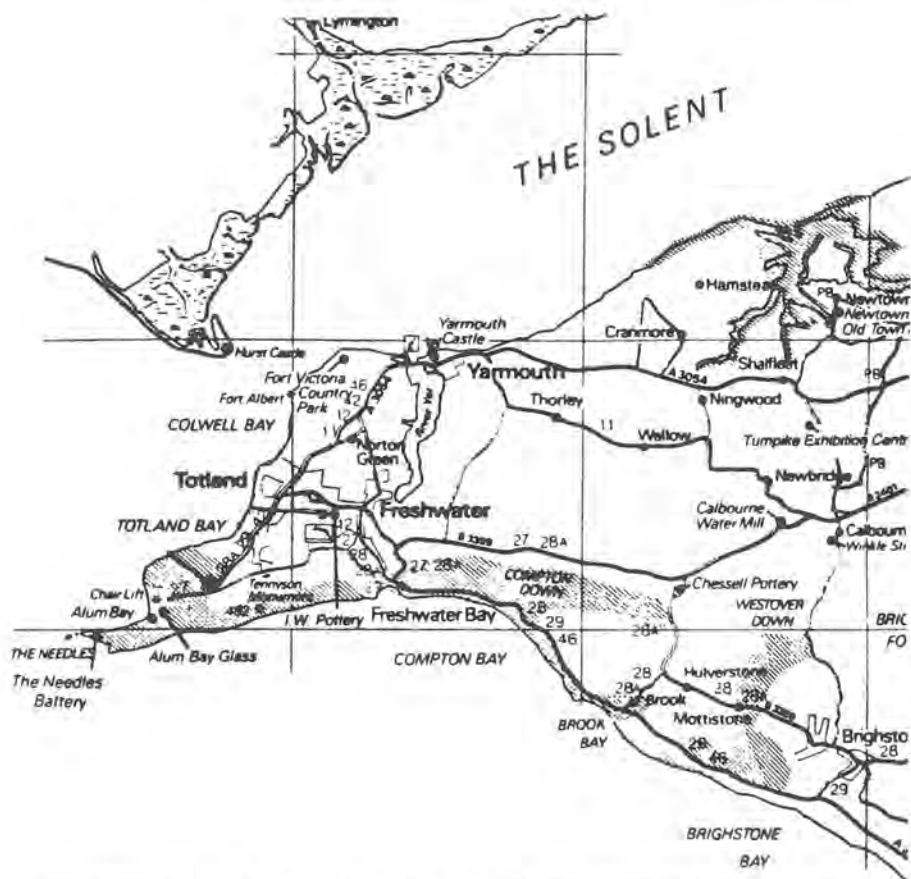
Een buitengewoon interessante- en bovendien gezellige dag temidden van onze Belgische collega's, waarvoor wij hun en in het bijzonder de Dr. H. M. Le Page gaarne onze dank betuigen.

CONFERENTIE FORTRESS STUDY GROUP 1985

door J. Sneep

De jaarlijkse conferentie van de FSG vond van 6 tot 8 september plaats te Shanklin (Isle of Wight); een kleine deputatie van onze Stichting woonde de bijeenkomst bij.

De F.S.G. bestaat inmiddels tien jaren, heeft haar activiteiten geleidelijk uitge-

1. Het westelijk deel van het eiland Wight, The Solent en de westelijke oever met Hurst Castle. Op de oostelijke oever tussen The Needles Batterij en Yarmouth Castle o.m. vijf zware batterijen en nabij Norton Green op een heuveltop the Golden Hill Fort, bestemd als rugdekking voor de kustbatterijen.

breid en is druk bezig een netwerk van correspondenten in het Verenigd Koninkrijk en overzee op te zetten.

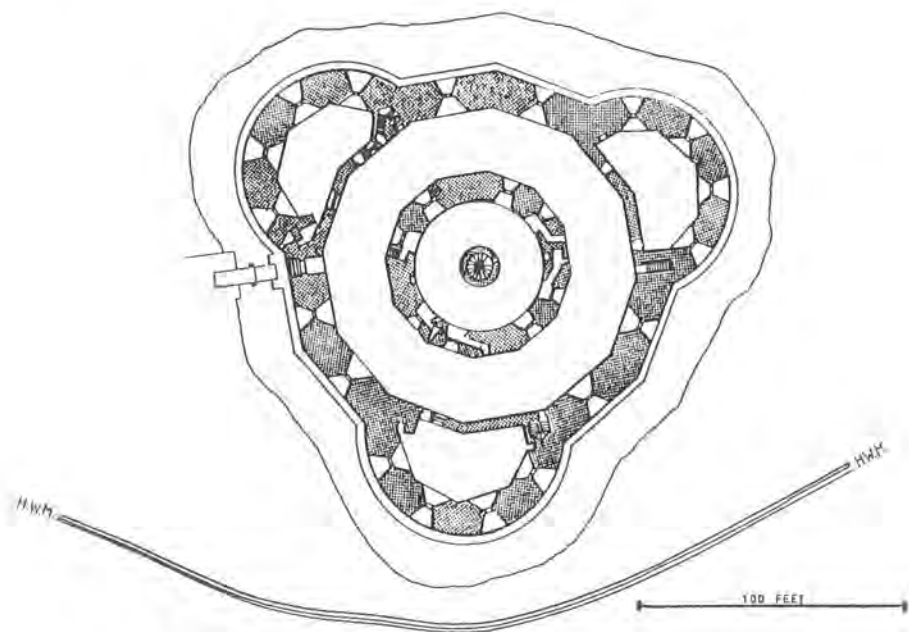
Tijdens de lustrumreceptie werd het jubileum op bescheiden wijze gevierd en werd een omvangrijke cake in de vorm van een gebastioneerd fort, waarin veel zelfwerkzaamheid was gestoken, aangesneden.

Gaarne wensen wij ook van deze plaats onze zustervereniging een voorspoedig tweede decennium!

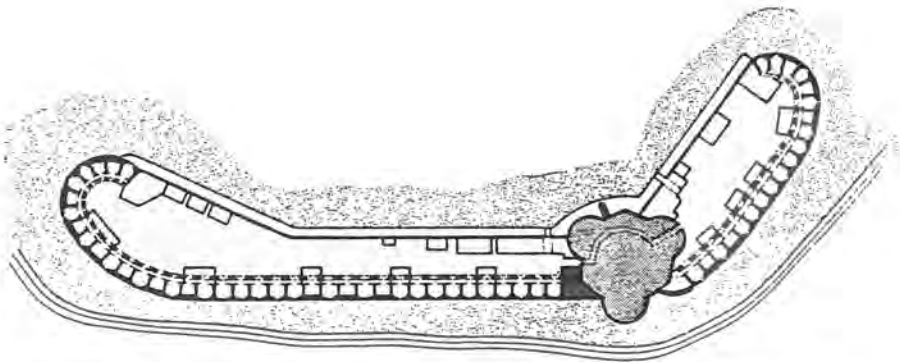
Afgezien van de behandeling van de gebruikelijke huishoudelijke zaken werd de bijeenkomst geheel besteed aan het hoofdthema: de kustverdediging ter weerszijden van de westelijke tak van de Solent (zie afb. 1).

De territoriale verdediging van het Verenigd Koninkrijk is altijd gebaseerd geweest op de beheersing van de wateren om het land ('Britannia rules the waves'); voorts sinds 1940 op de beheersing van het luchtruim boven het land ('Slag om Engeland') en, wat de verdediging te land betreft, voornamelijk op de kustverdediging. Daarbij lag het zwaartepunt bij de bescherming van de marinebases. Een der belangrijkste bases was en is Portsmouth met The Solent.

De Solent is een zeearm, afgeschermd van het Engelse Kanaal door het eiland Wight en slechts toegankelijk via betrekkelijk nauwe doorgangen ten oosten en

2. Hurst Castle, gebouwd in de jaren 1541-'44.

3. Hurst Castle omstreeks 1880; links en rechts van het zestiende-eeuwse gebouw een groot aantal bomvrije geschutopstellingen over een totale (ontwikkelde) lengte van \pm 500 m.

westen van Wight. Deze doorgangen werden o.m. op beide oevers, i.c. op Wight en op het vasteland ten oosten en westen daarvan, beschermd door kustbatterijen.

In de loop van ruim vierhonderd jaar zijn t.b.v. de opstelling van de kustartillerie, het commando-, waarnemings- en verbindingstelsel, enz. omvangrijke vestingwerken tot stand gebracht. Gegroepeerd om de zeemond treft men versterkingen aan uit het begin van de zestiende eeuw tot en met die uit de laatste oorlog. De grillige kustvormen en het gevarieerd geaccidenteerde terrein rond de zeearm bood de verdedigers de eeuwen door uitstekende waarnemingsmogelijkheden en goede schootsvelden . . . en de bezoekers thans vestingbouwkundig interessante en landschappelijke fraaie objecten.

In enkele gevallen treft men naast 19e- en 20e-eeuwse werken nog goed geconserveerde gebouwen uit de 16e eeuw aan (b.v. Yarmouth Castle, 1547, en Hurst Castle, 1544). Vooral dit laatste object is een merkwaardige combinatie van 16e en 19e-eeuwse versterkingskunst. Het op een landtong in de Solent gebouwde torenfort werd in de loop der eeuwen verscheidene keren aangepast tot het ten slotte een reduct vormde in een immense kustbatterij (zie afb. 2 en 3).

Verscheidene voordrachten en excursies te land en te water leverden al met al een helder en belangwekkend beeld op van deze sector in de landsverdediging. Een meer gedetailleerd verslag is opgenomen in 'Casemate' nr. 17, november 1985; een samenvatting der voordrachten in 'FORT' nr. 13, december 1985 (zie ook boekbespreking).

Inmiddels is besloten, dat de septemberconferentie in 1986 zal plaats vinden in Chatham.

HET EILAND PAMPUS ONDERGING EEN SCHOONMAAKBEURT

Na drie weken van noest werken door enkele honderden verkenneren, voornamelijk zeeverkenneren van Scouting Nederland, samen met de leden van de Stichting Willem van Oranje, had het zwaar gehavende maar niettemin indrukwekkende fort op dat kunstmatige eiland¹ een beter aanzien gekregen. Gekladder op muren, overal, was zo goed mogelijk verwijderd o.a. met behulp van hogedruksputten.

Op 15 juni 1985 zou aan de minister van Verkeer en Waterstaat, mevrouw Smit-Kroes het resultaat worden getoond. De Stichting Menno van Coehoorn, uiteraard bijzonder geïnteresseerd in dit fort, was uitgenodigd en door een deputatie vertegenwoordigd. Met spanning werd de aankomst van de minister afgewacht. Van het motorvaartuig was zij overgestapt in een door verkenneren geroeide sloep.

Sportief gekleed en blijkbaar niet terugschrikkend voor de lang niet ongevaarlijke klauterpartijen nam zij het eiland in ogenschouw en onder de indruk daarvan deed zij enkele toezeggingen o.a. te zullen bevorderen dat het eiland op enigerlei wijze zou worden beschermd tegen verder vandalisme. Want het zijn niet alleen de bezetters in de oorlogsjaren die het fort grote schade hebben toegebracht. Ook wij hebben alles zo goed mogelijk bekeken en besloten terug te komen voor een nadere inspectie van de toestand waarin het fort verkeert.

Tweede bezoek

Dit, voor ons tweede bezoek, vond plaats op een zaterdag in augustus. De zeeverkennergroep uit Muiden voer ons uit. Onder leiding van de voorzitter van de Technische Commissie werd alles bekeken. Sommige delen zijn nog redelijk intact, zoals de contrescarp-galerij. De beide 24 cm draaibare geschutturens met elk twee vuurmonden² zijn in de oorlog opgeblazen en hebben twee grote ronde schachten overgelaten, waardoor het hemelwater vrij kan binnenstromen. Enkele uren is te kort voor een grondige inspectie, zodat dit nog wel enkele malen zal moeten geschieden om een totaalbeeld te krijgen, waaruit dan zal moeten blijken wat er zal moeten gebeuren om verder verval zoveel mogelijk tegen te gaan.

Een verrassende ontmoeting

Wachtend aan de oever op de boot van de zeeverkenners die ons naar de wal zou terugbrengen, zagen we een speedbootje in volle vaart op het eiland afkomen. Een jonge man aan het stuur en een grote hond op de uitkijk. Vrezend dat het bootje zou botsen op de betonnen rand, die het eiland vlak onder het wateroppervlak omgeeft, zwaaide een onzer waarschuwend met de armen, ten teken dat er gevaar dreigde. Dit teken werd begrepen door de schipper, die de hem toegeroepen aanwijzingen volgde en langzaam naar de kant manoeuvreerde, waarna hij een lijntje uitwierp dat wij voor hem vastmaakten.

Intussen naderde onze boot en werden we met een sloep aan boord gebracht. Tijdens de terugvaart merkten enkelen op, dat die jongeman sprekend op Willem-Alexander leek. Anderen hadden al direct gezien dat hij het wás. Twijfel was uitgesloten want op enige afstand van het eiland varende, zagen wij daarachter een jacht met de koninklijke vlag in top. Een boot van de waterpolitie was ook in de buurt.

Zo hadden we dan een ontmoeting met de tegenwoordige prins van Oranje op de voormalige Zuiderzee gehad.

H. A. Treu

Naschrift

Binnenkort is de oprichting van de 'Stichting Scoutingeiland Pampus' te verwachten. Vergevoerde besprekingen met de Directie Zuiderzeewerken over een gebruikers-overeenkomst lijken tot goede resultaten te zullen leiden.

Dat zal dan ook wel een gevolg zijn van de toezeggingen die de minister deed.

(Foto's H. A. Treu)

NOTEN

¹ Over de bouw van Pampus, zie ons Jaarboek 1979/80 een artikel van Klaas Sierksma blz. 40 e.v.

² Zie ons Jaarboek 1977, artikel Hartwig Neumann, blz. 31 e.v. met afbeeldingen van de geschutskoepel intact.

NAJAARSCORRESPONDENTENDAG
5 oktober 1985, met bezoek aan Fossa Eugeniana

Door H. C. Tesink

Deze najaarscorrespondentendag – voortreffelijk georganiseerd door onze correspondent voor Noord-Limburg, de heer Mr. Stan Smeets – viel dit jaar in ‘de zomer’ welke eind september was uitgebroken.

Verzameld met koffie in hotel Wilhelmina te Venlo, opende de voorzitter, de heer J. Snee de bijeenkomst met woorden van welkom, in het bijzonder tot de (in)leiders van deze dag de heren H. J. J. F. Smeets en R. G. Pistor, schrijvers van het bekende boek over de Fossa Eugeniana.

Vervolgens ging de voorzitter in op enkele gestelde vragen. Daarbij beval hij een regelmatig contact van correspondenten met gemeentebesturen en instellingen aan.

Voorts deed hij mededelingen over de in bewerking zijnde nieuwe brochure en vouwblad over de Stichting Menno van Coehoorn, alsmede over de benadering van doelgroepen.

De 'vernieuwde' sluis te Rheinberg. (Foto H. C. Tesink)

*Excursieleider de heer R. G. Pistor.
(Foto H. C. Tesink)*

*Op de Anhuf-Schanze. V.l.n.r. de heren
Littel, Besemer en Engelbrecht.
(Foto H. A. Treu)*

De suggestie van de heer Dr. J. S. van Wieringen tot het inschakelen van werkloze historici blijkt financieel niet haalbaar en de begeleiding van hen een te zware belasting. Wel kan steun worden verleend aan studenten en promovendi. Met het Algemeen Rijks Archief zal overleg worden gepleegd om uit de nog niet geïnventariseerde archieven, de gedeelten betrekking hebbende op vestingbouw, met voorrang te behandelen.

Vervolgens hield de heer H. J. J. F. Smeets een korte inleiding tot de excursie naar de restanten van de Fossa Eugeniana, het kanaal tussen de Rijn bij Rheinberg en de Maas bij Venlo. Voor de geschiedenis van dit kanaal: zie artikel van de heer R. G. Pistor.

De hele geschiedenis door, te beginnen bij de Romeinen, zijn er plannen geweest een verbinding te maken tussen de Rijn, Maas en Schelde, waarbij diverse tracés zijn bestudeerd.

De excursie voerde ons eerst naar de nog goed herkenbare restanten van de Sluis Luisenburg bij Herungen en vervolgens naar de gereconstrueerde sluis bij Rheinberg.

De heer R. G. Pistor vertelde dat het restant van de sluis bij Rheinberg om duistere redenen niet op de monumentenlijst stond. Hoewel de sloop nog kon worden gestopt, was deze toch zover gevorderd, dat restauratie niet meer mogelijk was, vandaar de reconstructie met moderne materialen.

De heer Henri Smeets, gids op de schans bij Arcen. (Foto H. A. Treu)

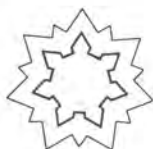
Tijdens de geanimeerde lunch in hotel Rheintor te Rheinberg overhandigde de voorzitter de heren H. J. J. F. Smeets en R. G. Pistor als dank voor hun leiding een exemplaar van 'Vesting', 'Vestingbouwkundige termen' en een Jaarboek.

Vervolgens las de voorzitter een fraai gecalligrafeerde oorkonde voor, waarin de vele verdiensten voor de Stichting Menno van Coehoorn van onze correspondent Mr. Stan Smeets worden gememoreerd en waarvoor hem de Menno van Coehoornpenning (met inscriptie) wordt toegekend.

Daarna werd de excursie voortgezet naar de Anhuf Schanze bij Hoerstgen, welke nog in goede staat verkeert. Tot slot werd de dubbelschans bij Arcen bezocht.

De Fossa liep tussen beide schansen door en vermoedelijk was ook hier een sluis aanwezig. De schansen zijn begroeid met \pm veertigjarige bomen met onderbegroeiing, zodat een oningewijde in de begroeide heuvels niet meteen een schans herkent.

Voldaan na deze interessante, fraaie en vooral ook gezellige dag, nam het gezelschap afscheid van elkaar voor het station Venlo met: een goede thuisreis en en tot de volgende maal.

HET VIERDE INTERNATIONALE COLLOQUIUM VAN DE DGF, TE ULM

18-20 oktober 1985

door Mr. S. H. Poppema

De stad Ulm was de plaats en de bondsvesting Ulm het hoofdthema van het vierde internationale colloquium van de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung dat van vrijdag 18 tot zondag 20 oktober 1985 plaats vond. Ongeveer 120 personen uit negen landen, waaronder Nederland, namen aan de bijeenkomst deel waarvan het programma bestond uit lezingen en excursies. Het algemene thema was het onderzoek van vestingwerken nu en de doelen van de excursies waren vestingwerken die zijn overgebleven van de 'bondsvesting' die van 1842 tot 1859 werd gebouwd.

Luitenant-generaal der genie b.d. M. Glanz heeft in een lezing op zaterdag in het gerestaureerde tuighuis in de stad Ulm uiteengezet waarom Ulm een bondsvesting is geweest en waarom voor een kringvesting is gekozen. Volgens de acte waarbij de Duitse Bond in 1815 werd opgericht, waren alle lidstaten van de Bond verplicht zowel geheel Duitsland als elk afzonderlijk bondsland tegen een vijandelijke aanval te beschermen. Als de Bond eenmaal in oorlog was, mochten de lidstaten afzonderlijk geen wapenstilstand en geen vredesakkoord met de vijand aangaan.

Om als statenbond doeltreffend tegen een Franse aanval te kunnen optreden, werden vijf bondsvestingen ingericht naast de vestingen onder het gezag van de afzonderlijke bondslanden. Ulm, met Neu-Ulm aan de overzijde van de Donau, was bedoeld als ruggesteun en eventueel als kernvesting voor de verdediging tegen een aanval uit de Elzas of via Zwitserland. Tevens moest de positie geschikt zijn als uitgangspositie voor een tegenoffensief. Binnen de kringvesting was gelegenheid tot inrichting van een versterkt legerkamp. In de vesting kon een strijdmacht van 100.000 man worden gelegerd.

Het sterke bondsland Pruisen had, aldus generaal Glanz, met de bondsvestingen ook een politiek doel: het waarborgen van de eenheid van de Bond door het lidstaten onmogelijk te maken in geval van oorlog af te vallen. De bezorgdheid lijkt niet overbodig als men hoort dat koning Wilhelm I van Württemberg tijdens de Krimoorlog (1853-1856) Bismarck liet weten dat het Württembergse hemd hem nader was dan de rok van de Bond.

Dr. O. Schäubelen, kenner bij uitstek van Ulm en Neu-Ulm, gaf in een lezing een overzicht van de toestand van de vestingwerken. Een deel van de werken is in goede staat en wordt veelal voor allerlei maatschappelijke doeleinden gebruikt, vooral voor vereniging en jeugdgroepen. Andere werken worden echter nog steeds zeer door verval bedreigd. Hij noemde in het bijzonder de hooggelegen citadel Wilhelmsburg, een in steen opgetrokken rechthoek van 193 bij 125 meter met kazematten rondom, twee flankerende torens en een keelcaponnière met drie verdiepingen.

*Prof. Dr. J. Bogdanowski
met schetsboek.
(Foto H. A. Treu)*

Tijdens het theoretische gedeelte van de bijeenkomst kregen ook andere vestingen de aandacht. Prof. Dr. J. Bogdanowski van de universiteit van Kraków sprak over de thans in Polen gelegen Oostenrijk-Hongaarse kringvesting Przemysł die in de Eerste Wereldoorlog fel omstreden is geweest. De werken, die nog grotendeels min of meer beschadigd aanwezig zijn, staan op de lijst van te behouden monumenten.

Dr. K. Biskup van de technische universiteit van Gdańsk, gaf een analyse van de vroegere Duitse vesting Küstrin aan de Oder, voorzien van bastions volgens het Nieuwitaliaanse stelsel.

Verder beschreef Dr. D. Leistikow hospitalen in Franse vestingen uit de zeventiende en de achttiende eeuw in Duitsland en gaf Prof. Dr. F. Mielke een uiteenzetting over wenteltrappen, in het bijzonder over die in de vesting Lichtenau.

Het onderzoek van vestingen nu

Na een middag met excursies heeft de secretaris van de DGF, Dr. V. Schmidtchen, onmiddellijk voorafgaand aan de traditionele, feestelijke soiree, ook in het tuighuis, zijn visie gegeven op het onderzoek van vestingwerken nu, vijf jaar na de oprichting van onze Duitse zusterorganisatie.

Hij bepleitte een degelijke wetenschappelijke aanpak waarbij alle mogelijke disciplines betrokken dienen te zijn. Hij noemde daarbij ook de volgens hem betrekkelijk nieuwe terreinen van de ecologie, ruimtelijke ordening en stadsplanning.

Onderwerpen die niet vergeten mogen worden, zijn het leven van de garnizoenen in vestingen en de consequenties die vestingen hebben voor de bevolking van de betrokken streek. Over het behoud van vestingwerken zei hij nog dat daarbij alleen resultaat kan worden verkregen als het gelukt politiek en bestuurlijk verantwoordelijke personen tot samenwerking te brengen met geëngageerde onderzoekers van vestingwerken.

Op en langs de werken

Onder de voortreffelijke leiding van Dr. Schäuuffelen hebben de colloquiumgangers zaterdagmiddag, zondagochtend en zondagmiddag een deel van de werken bezocht. Er is zo veel overgebleven dat hij bij de organisatie van de rondgang zeer selectief heeft moeten zijn, wat voor Duitsland dat na twee verloren wereldoorlogen, veel van zijn vestingwerken heeft gesloopt en geslecht, voor een groot deel in opdracht van de overwinnaars, een uitzondering is.

Eerst kwam Ulm aan de beurt, op de linkeroever van de Donau. De verscheidenheid van werken bleek groot, maar overal waren zware muren in natuursteen met schietgaten.

Het eerste werk dat zaterdagmiddag het object van een bezoek was, was de Weisse Turm, een ronde artillerietoren aan de Donau. Het volgende werk was het Obere Donaubastion, waarvan de gigantische verdedigbare kazerne over is: een bijna 140 meter lang gebouw dat als reduit van het 'bastion' heeft gediend, met een caponnière en twee flankerende torens. De naam 'bastion' die voor dit en andere werken in de enceinte van Ulm werd en wordt gebruikt, is misleidend. De werken hebben veelal de vorm van een bastion of een halfbastion maar de verdediging is gebaseerd op het caponniërestelsel.

Eén van de zeer grote caponnières zag het gezelschap aan de keel van de citadel Wilhelmsburg. Het werk was helaas niet toegankelijk; de staat van het gebouw liet dat niet toe.

Het Kienlesbergbastion, gelegen op een helling aan de westzijde, bleek, bij wijze van uitzondering een klein reduit te hebben maar bij de saillant is een machtige dubbele caponnière, deels met vier verdiepingen kazematten. De twee vleugels van de caponnière staan in een rechte hoek op elkaar, min of meer in het verlengde van de facen van het zogenaamde bastion, die zij moesten bestrijken. Aan het einde van de middag verliet het gezelschap de enceinte voor een bezoek aan een van de voorwerken, het kleine Fort Söflinger Turm. Het halfronde stenen reduit dat tegen de keelmuur is geplaatst, mist een van de twee lagen met kazematten die het oorspronkelijk heeft gehad. De aarden wal is goed gerestaureerd. De wal loopt in een boog met vier hoeken van het ene einde van de keelmuur naar het andere. De escarp is hier bij wijze van uitzondering niet gerevêteerd.

Het eerste bezoek op zondagochtend gold het Fort Unterer Kuhberg, een groot werk, ongeveer 460 bij 250 meter, aan de rand van een terras van de Kuhberg, eveneens ten westen van Ulm. Het werk heeft de vorm van een lunet met dienverstande dat de rechterkeelmuur direct naar de rechterschouderhoek loopt. Aan het al hoge reduit is later een verdieping, zonder kazematten, toegevoegd. Dat gebouw is aan de voor- en aan de achterzijde gebogen, voor bol en achter hol. De keelcaponnière staat hier bij wijze van uitzondering geheel los van het reduit. Aan de saillant en de schouderhoeken zijn eveneens caponnières. Onmiddellijk aansluitend aan de linkerschouder maar niet binnendoor vanuit het fort bereikbaar ligt nog een klein werk, een soort flèche, evenals de rest met hoge escarpmuren in natuursteen.

Werk XXXII, Fort Oberer Kuhberg; reduit tevens keelcaponnière. (Foto S. H. Poppema)

Fort Oberer Kuhberg; keel van het reduit. (Foto S. H. Poppema)

Het hoogtepunt van het excursieprogramma was het bezoek aan het Fort Oberer Kuhberg. Het werk is zeer goed gerestaureerd met inbegrip van de aardwerken met de emplacements, traversen en oprillen. De bezoekers kregen de gelegenheid het interieur te bekijken op het reduit na. Het fort is bijna rechthoekig: de naar de vijand gekeerde zijde is echter in twee gelijke delen verdeeld die een zeer stompe saillant vormen. Het heeft aan elk van de schouderhoeken een grote ronde, met aarde gedekte caponnière en in de rechter keelmuur een reduit dat achter de muur uitsteekt en zo de achterzijde van het fort bestrijkt. Het reduit heeft voor twee, achter drie étages.

Opvallende bijzonderheden zijn een mortierkazemat in de voorwal bij de linkerschouder en twee kleine caponnières tegen het reduit, in het fort.

Het was een langdurig verblijf in het Fort Oberer Kuhberg maar het was een goede keuze hier zoveel tijd door te brengen.

Van natuursteen naar baksteen

De zondagmiddag heeft de groep naar Neu-Ulm gebracht aan de andere zijde van de Donau, een overgang van natuursteen naar baksteen en van een grote verscheidenheid aan vormen op hetzelfde motief naar de strakke lijn van de Nieuwpruisische fronten. Doel van het bezoek was eerst een zorgvuldig gerestaureerde caponnière met de karakteristieke lange flanken en korte facen, uiteraard in baksteen uitgevoerd. In dat gedeelte zijn de werken en de natte gracht opgenomen in een parkaanleg. Op een andere plaats werd de hoge aarden wal verkend met de los ervoor geplaatste muur met schietgaten voor geveerschutters, een soort fausse-braye.

Het laatste werk op het programma was de Memminger Tor, een lange rechte doorgang door de wal, merkwaardigerwijze zonder nabijverdediging door flankering. De flankering moest komen van een caponnière op 300 meter afstand aan de ene kant en van de Weisse Turm, in natuursteen, aan de linkerzijde van de Donau, aan de andere kant.

De organisatoren

De DGF heeft de deelnemers aan het colloquium een gevuld en goed uitgebalanceerd programma aangeboden met grondige lezingen en boeiende excursies. Het programma begon vrijdagavond met een ontvangst door de burgemeester van Ulm, de heer E. Ludwig, gevolgd door een algemene ledenvergadering. Het gaat de vereniging goed en slecht. Goed zijn de activiteiten en de publikaties. In de algemene ledenvergadering deelde het bestuur mee dat zojuist het 200e lid was ingeschreven. Het besteedde ook aandacht en wel uitvoerig aan de hachelijke financiële situatie van de DGF.

Die moeilijkheden weerhouden het DGF-bestuur echter niet actief door te gaan, onder meer met de voorbereiding van een inventarisatie van de vestingwerken in de Bondsrepubliek Duitsland om te komen tot een publikatie, min of meer te vergelijken met de atlas van de Stichting Menno van Coehoorn.

KAZEMATMUSEUM KORNWERDERZAND

door J. J. Mulder

Voor iedereen met speciale belangstelling voor de strijd op de Afsluitdijk in de mei-dagen van 1940 was de opening van kazemat IV uit de voormalige stelling Kornwerderzand op zaterdag 11 mei, welk werk als onderdeel van een museum alhier zou gaan dienen, een heel belangrijke gebeurtenis.

Al enkele jaren had een, vrij kleine maar trouw, en hardnekkig werkende groep leden en niet-leden van Menno van Coehoorn vele weekeinden besteed aan het in gereedheid brengen van deze kazemat, daarbij geruggesteund door officieuze 'sponsors', die zo nodig materialen en transport daarvan ter beschikking hebben gesteld.

Uiteraard gebeurde een en ander onder auspiciën van 'Menno van Coehoorn', want pas later in het jaar formeerde zich de stichting, die thans het prille museum beheert en inmiddels, tot begin november, een duizendtal bezoekers kon ontvangen. Wat die noeste werkers van het eerste uur ook buitengemeen heeft geholpen was de voortdurende steun van Rijkswaterstaat, de dienst, die het op de bewuste plek geheel voor het zeggen heeft en waarvan de medewerkers altijd klaar stonden (en nog staan) om aan het ijveren voor het goede doel een steentje bij te dragen.

In aanwezigheid van ruim 300 gasten, onder wie nog vele veteranen uit de uren toen de Duitse cavalleristen hier werden teruggeslagen, verrichtte Ds. I. L. Uyterschout, in 1940 chef-staf van de landmacht, de opening tijdens een speech in de werkplaats van het gebouw van Rijkswaterstaat, die alle toehoorders nauwelijks kon bergen.

De bejaarde spreker haalde uitvoerig herinneringen op aan de bewogen dagen van weleer toen hij ten nauwste bemoeienis had met de gebeurtenissen op de dijk en tenslotte aanwezig was bij de overgave van de stelling Den Helder in hotel De Wijnberg te Sneek. Niet zonder ontroering overhandigde hij het nieuwe museum de vlag van deze stelling, die hij de Duitsers onthouden had en door de tijden heen zorgvuldig bewaard.

Gesproken werd ook door de heer J. Sneep, voorzitter van 'Menno van Coehoorn', die namens de stichting de initiatiefnemers en activisten van het museum van harte gelukwensde en ten bate van het verdere werk een enveloppe met inhoud aanbood.

De voorzitter van de werkgroep, nu van de stichting, Dr. Machiel Kiel uit Castricum, gaf een ampel overzicht van de voorbereidende werkzaamheden, die geleid hadden tot dit moment.

Nadat men enkele ogenblikken stilte in acht had genomen ter herdenking van de commandant van 'Kornwerd', de kapitein C. F. Boers (tijdens de bezetting als illegaal werker door de bezetter vermoord) en diens adjudant, de luitenant Q. J. Ham, die Boers lot in de oorlog deelde, begaf men zich naar de ingang van het museumterrein waar door de weduwe van de heer Ham en de oudgedienden J. Beusen en J. Leijenaar een krans werd gelegd bij het voor Broers en Ham hier kort na de bevrijding door hun mannen opgerichte monument. Een trompetter liet tenslotte de 'Last Post' klinken.

Kazemat IV, die bijzonder boeiend is ingericht, ondanks de beperkte ruimte, geeft o.a. een treffende beeld van een woon- en slaapvertrek zoals dat anno mei '40 was ingericht en bevat voorts tal van reliquieën en heel veel illustraties waarmee een duidelijke schets wordt gegeven van de situatie uit de mei-periode op dit punt in onze defensie. Inmiddels zijn er al tal van plannen, waar ook voortdurend aan wordt gewerkt, ter uitbreiding van het museum.

(Foto Frans Andringa)

COMMANDO-OVERDRACHT BIJ HET 47e PAINFBAT TE HAVELTE

Op 30 augustus 1985 vond in de Johannes Postkazerne te Havelte de commando-overdracht plaats van de lt-kol B. G. de Vree aan de lt-kol J. Miedema. Daartoe was het bataljon aangetreden onder commando van de majoor G. Bakema. De plechtigheid werd muzikaal begeleid door de Johan Willem Friso Kapel. In zijn afscheidstoespraak verwelkomde lt-kol de Vree de diverse vertegenwoordigers, waaronder oud-commandanten en de vertegenwoordiger van de Stichting Menno van Coehoorn.

Hij memoreerde het als een eer beschouwd te hebben, commandant te zijn geweest van dit bataljon en het Regiment Menno van Coehoorn, hetwelk de tradities voortzet van het 3e en 4e Regiment Infanterie. Hij had het een zinvolle taak gevonden de gevechtskracht van het bataljon te handhaven om onze samenleving te verdedigen. Hij roemde de samenwerking in alle gelederen. Wel onderkende hij, dat het heden ten dage moeilijker was aan de eisen van vakbekwaamheid te voldoen. Het is en blijft een uitdaging.

Tot slot wenste hij een ieder het beste voor de toekomst. Nadat het vaandel was overgedragen aan de nieuwe commandant, de lt-kol J. Miedema, links op de foto, nam deze het woord.

In het volste vertrouwen aanvaardde hij het commando over het bataljon en Regiment Menno van Coehoorn. Hij wilde hij zich ten volle inzetten om goed te functioneren en de tradities voort te zetten. Na afloop van dit officiële gedeelte volgde een receptie. De stichtingsdas en de Brielle-penning werden resp. de nieuwe en de oude commandant in het vooruitzicht gesteld. Door een vertraagde postbezorging was een en ander niet op tijd ontvangen. Inmiddels zijn beiden in het bezit gesteld van das en penning, welke in dank werden aanvaard. Onze stichting werd vertegenwoordigd door ondergetekende.

ACTUALITEITEN REGIMENT MENNO VAN COEHOORN

Evenals voorgaande jaren, heeft het 47e Painfbat een druk oefenprogramma afgewerkt. Het handhaven van de operationele inzetbaarheid wordt bemoeilijkt door de maatschappelijke ontwikkelingen zoals compensatieregeling voor overwerk en ATV, zaken waaraan men in de krijgsmacht ook niet ontkomt.

Traditionele evenementen bleven ondanks alles gehandhaafd. De lt-kol J. Miedema heeft hiertoe in verband met dodenherdenkingen en reünies, reeds contact opgenomen met vertegenwoordigers van de v.m. 3e en 4e Regimenten Infanterie.

De dodenherdenking van 4 RI zal plaats vinden op 8 mei 1986 te Valkenburg (Z.H.) en die van 3 RI op 10 mei 1986 te Mill.

Er werd contact opgenomen met de correspondent van de stichting Menno van Coehoorn met het doel de Peel-Raamstelling, na een mogelijke restauratie, tot een der oorlogsgedenktekenen te bestemmen.

Het traditionele jaarlijkse regimentsdiner heeft op 29 november 1985 plaats gevonden, waarbij ter versterking van de band tussen het regiment en de stichting MvC, voor de eerste maal de stichting werd vertegenwoordigd door de heer W. F. K. Engelbrecht en ondergetekende.

Voor 1986 staat eveneens een druk oefenprogramma te wachten met als hoogtepunt een grote oefening medio oktober te Sennelager in Duitsland.

Het bovenstaande is ontleend aan gegevens ons verstrekt door de commandant van 47e Painfbat/Regt. MvC. Joh. Postkazerne te Havelte.

A. J. Tempelman

(Foto A. J. Tempelman)

AFSCHEIDSSYMPOSIUM TER GELEGENHEID VAN HET EMERITAAT VAN PROF. DR. IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunde aan de
Technische Hogeschool te Delft, op 28 februari 1986

Voormiddag

De eerste bekende, die de ondergetekende ontmoette in de aula van de T.H. was de scheidende professor, die naar zijn zeggen geen moeite had met de omstandigheid dat hij deze dag in het middelpunt zou staan.

En dat stond hij! Dit bleek duidelijk uit de toespraken van de dagvoorzitter en de Rector Magnificus en uit de aanwezigheid van een grote schare belangstellenden.

De rede van Prof. Peeters, waarop menigeen had gevestigd, kon wegens ziekte van die hoogleraar niet doorgaan. Professor Zandkuil verving hem op verdienstelijke wijze met een door vele dia's geïllustreerde lezing over restauraties in verschillende tijdperken en uitgevoerd door bouwers met verschillende opvattingen.

Na een beluisterenswaardig verhaal van Jhr. Ir. van Nispen tot Sevenaer over de regelgeving op de wijze van instandhouding van monumenten volgde een geanimeerde lunch, waarbij de scheidende hoogleraar langs de tafels rondging om al vast persoonlijk afscheid te nemen van de disgenoten, zodat deze niet meer naar de receptie zouden behoeven te gaan, zulks in verband met de te verwachten drukte.

Na de lunch kwam eerst Ir. Nusselder aan het woord over de betekenis van het historisch bouwonderzoek voor een verantwoorde restauratie.

Vóór de theepauze besprak Prof. Ir. Henket het 'Duiker-dilemma' i.c. de vraag of de in zeer vervallen staat verkerende, niet meer in gebruik zijnde gebouwen van het ziekenhuis 'Zonnestraal' bij Hilversum wel of niet moeten worden gerestaureerd, hetgeen een levendige discussie opleverde.

Engelbrecht

Namiddag

De naam van de Utrechtse architect Ir. C. L. Temminck Groll is ook in onze kringen welbekend – wie herinnert zich niet zijn geestige inleiding bij de excursie naar Elburg op 13 juni 1981?

Geen wonder dus dat op 28 februari jl. in de immense ruimte van de aula van de Delftse T.H. een grote schare belangstellenden bijeen was gekomen en zich behaaglijk in de collegebanken had geïnstalleerd in de hoop op een uurtje oratorisch vuurwerk!

Nu, die verwachting is zeker uitgekomen. Temminck Grolls flitsende geest had zijn afscheidscollege het thema 'Dóórgaan met het verleden; gewetensvol omgaan met het bestaande' meegegeven en daarin kon hij zijn inzichten op het gebied van het restaureren van historische bouwwerken en zijn ervaringen met de omgang met studenten op dit terrein naar hartelust ventileren. In zijn jonge jaren gegrepen door de grootse conceptie van het stadhuis op de Grote Markt te Brussel besloot hij bouwkunde te gaan studeren en de vruchten van deze studie werden bij elk door hem vertoond lichtbeeld zonneklaar; met evenveel gemak schotelde hij zijn gehoor beelden (met toelichting) voor van de stad York, zijn grote liefde voor de Engelse architectuur (en de Engelse literatuur!) is bekend, maar daarnaast bv. ook een beeld van een houten galerijtje aan een eenvoudig huis op het West-Indische eiland St. Maarten (óók deel van ons Koninkrijk!) of van de gevel van een Twentse boerderij. De naam van de vestingbouwkundige Vauban noemde hij in dit verband als een potentiële vernietiger van historisch stadsschoon wanneer op last van de Franse koning weer eens een belegering moest worden ondernomen. De veranderingen in het vormgevoel brachten hem op het terrein van de 19e-eeuwse bouwkunst en op de monumenten van bedrijf en techniek, maar bij dit alles beklemtoonde hij de samenhang van alle monumenten, groot en klein, als kern van ons leefmilieu, voor welks behoud de bouwkundestudenten zich behoren in te zetten.

Een zeer geanimeerde receptie, waarbij tallozen uit de wereld van de monumentenzorg, de stedenbouw en aanverwante disciplines acte de présence gaven – ook onze Stichting was met een deputatie vertegenwoordigd – maakte duidelijk dat men deze 'geboren docent' met spijt ziet vertrekken, al gunt men hem graag zijn 'bevrijding' van de aan zijn ambt verbonden administratieve rompslomp, die hij de laatste tijd als uitermate drukkend heeft ervaren.

Van der Mark

IR. J. A. TRIMPE BURGER NEEMT AFSCHIED VAN DE ROB en wordt koninklijk onderscheiden

Op woensdag 26 maart 1986 waren honderden verzameld in de concertzaal van Middelburg bij het officiële afscheid van Ir. J. A. Trimpe Burger als ambtenaar van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, waaraan hij dertig jaar verbonden is geweest. Trimpe Burger heeft zelf verkozen nú uit te treden om zich vrij te maken voor nadere bestudering en beschrijving van de vondsten die zich in de loop van jaren hebben opgestapeld. Tevens als provinciaal archeoloog werkzaam voor Zeeland, heeft hij ook als zodanig naam gemaakt, getuige het afscheidswoord van gedeputeerde Mr. J. P. Boersma in zijn hoedanigheid van plv. C.d.K. Als hoogtepunten worden genoemd de ontdekkingen in de Romeinse versterking Aardenburg, en de oprichting van een museum aldaar; voorts de Noormannenburcht in Oost-Souburg.*

Zelf zegt hij dat er tien jaar arbeid op hem ligt te wachten. De plaatsvervangend Commissaris der Koningin maakte bekend dat Ir. J. A. Trimpe Burger is benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau, hetgeen enthousiaste bijval oogstte. Namens het bestuur onzer Stichting, hebben wij Ir. Trimpe Burger van harte geluk gewenst.

H. A. Treu

* Een artikel daarover van Trimpe Burger verscheen in ons Jaarboek 1977, blz. 33.

UITREIKING VAN DE PRIJS VOOR DE MONUMENTENZORG AAN DRS. H. G. DE OLDE

Op 12 december 1985 te 15.00 uur vond op de Fraeylemaborg te Slochteren de uitreiking plaats aan de heer Drs. H. G. de Olde van de pas in het leven geroepen Prijs voor de Monumentenzorg, ingesteld door het Prins Bernhardfonds. De motivering waarom aan de heer De Olde de prijs was toegekend werd vertolkt door de heer J. C. J. Lammers en hield in (verkort weergegeven).

'... dat hij zich buitengewoon verdienstelijk heeft gemaakt voor de Monumentenzorg, meer speciaal in de provincie Groningen, in het bijzonder toegespitst op de restauratie van de oude Groninger kerken en hun interieurs zoals grafmonumenten, wapenborden en orgels, . . . enz.'

Na de prijsuitreiking, dankwoord van de heer De Olde, muzikaal intermezzo en feestrede door Dr. Ir. B. Meischke. De receptie werd gehouden in Fraeylemaborg.

Onze stichting werd vertegenwoordigd door de ondervoorzitter en ondergetekende.

A. J. Tempelman

'EUROPA NOSTRA'-ONDERSCHIEDING VOOR DE VESTING BOURTANGE

De Internationale Federatie 'Europa Nostra' heeft aan de vesting Bourtange het 'Certificaat van Verdienste' (Diploma of Merit) toegekend.

Op 13 juni 1985 werd in 's Landshuis te Bourtange door de president van 'Europa Nostra', de Nederlander de heer H. J. de Koster (ex-minister van Defensie) de onderscheiding in de vorm van een oorkonde aan de burgemeester Mr. P. Roscam Abbing uitgereikt. De heer De Koster prees vooral het particuliere initiatief en was onder de indruk van wat werd bereikt. Bourtange heeft in deze een voorbeeldfunctie. De burgemeester betoonde zich zeer vereerd en dankbaar voor de ontvangen onderscheiding. Hij overhandigde de heren De Koster en Overdiep elk een tweetal boeken over de geschiedenis van Bourtange, waaronder 'Bourtange schans in het moeras'.

De voorzitter van de stichting 'Reconstructie Vesting Bourtange', Mr. G. Overdiep schetste op geestige wijze hoe de reconstructie van de vesting in haar werk was gegaan. Ook de stichting 'Menno van Coehoorn' werd genoemd.

Overigens had hij wel enige zorgen over de sterke groei van het toerisme. De kans op beschadigingen, vooral aan de wallen, was groot. Zijn mening werd niet gedeeld door de burgemeester en de VVV-coördinator.

Nagenoeg het voltallige dagelijks bestuur van onze stichting was getuige van deze gebeurtenis.

A. J. Tempelman

OPENING MUSEUM BOURTANGE

door Mr. M. G. L. van Schouwenburg

Op maandag 24 maart 1986 werd de herrezen vesting Bourtange verrijkt met een nieuw museum, gesierd met de wijdse naam 'de Baracquen'. Gebouwd op de restanten van een ter plaatse gestaan hebbende barak bestemd voor de huisvesting van een deel van de bezetting, bevat het nu de vondsten, die in de loop der tijd zijn gedaan.

Tot nog toe lagen deze vondsten in het kruithuis. Aangezien dit ook dient voor de dia-voorstellingen, kwamen de langs de zijden van het kruithuis ondergebrachte vondsten onvoldoende tot hun recht.

De barak is nu onder bekwame leiding van de museumdeskundige Karin van den Berg ingericht tot een aantrekkelijk museum. Beneden is een langgerekte zaal met vitrines, die thematisch de diverse vondsten bevatten. Alleen achterin zijn twee vertrekken: één ter demonstratie van de vroegere indeling met open haard en bedstede – ter gelegenheid van de opening opgefleurd door twee in costuum gestoken militairen, die de tijd doodden met pijproken, kaarten en de daarbij behorende drank; de laatste doet dienst als administratieruimte, waarin zich ook het 'Europa Nostra' diploma bevindt. Een trap leidt naar de zolderverdieping langs de muren waarvan o.a. inventarislijsten van geschut zijn opgesteld.

*Zolderruimte
(Foto's Mr. M. G. L. van Schouwenburg)*

Vitrine met aardewerk

*Projectiel van paixhons ± 1821, 6 ponder.
Aan de houten klos kon een kruitzak
(kardoes) gebonden worden.*

Degenhanger, 17de eeuw.

Het kruithuis, thans geheel bestemd voor de dia-voorstelling, toont langs de linkerwand de ontwikkeling, verval en herbouw van de vesting; aan de andere wand een geologische dwarsdoorsnede van de gracht en wal, zoals deze zich voor de herbouw van de vesting vertoonde.

De opening geschiedde door de heer Ir. D. Vergunst, directeur Openluchtrecreatie van het Ministerie van Landbouw en Visserij. Op toepasselijke wijze diende met behulp van een metaaldetector een kistje te worden opgegraven, waarin zich de sleutel van het gebouw bevond. Aan de recreatie werd recht gedaan, doordat de betrokkene ondanks de duidelijk 'blijf' van de detector er in slaagde telkens naast het betrokken kistje te graven. Na de openingshandeling bezocht het gezelschap de barak en het kruithuis.

De bij aankomst door de wind voortgejaagde regen had inmiddels plaats gemaakt voor wind en zon. Een gastvrije ontvangst in 's Lands Huys volgde tijdens welke onder bekwame leiding van de wnd. burgemeester van de gemeente Vlagtwedde Mr. A. A. J. Goldberg velen het woord voerden na de uitvoerige inleiding van Ir. D. Vergunst.

Vanuit Duitsland voerden het woord de burgemeester van het nabijgelegen Dörpen en voorts een afgevaardigde van het in Weener gelegen museum Reiderland. Mr. G. Overdiep, voorzitter van de Stichting Bourtange eerde op de hem eigen wijze de heer Lenting, die vele vondsten boven bracht en de inrichtster van het museum Karin van den Berg.

Rest te vermelden, dat Bourtange tot op heden *f* 45.000.000,— kostte en over een à twee jaar voltooid zal zijn.

Eens een bolwerk in het verleden, thans een sierraad voor het heden.

HISTORISCHE MAQUETTE VAN 'S-HERTOGENBOSCH STAD EN VESTING

door Ing. G van der Wel

Op 26 juni jl. is in het Noordbrabants Museum, in aanwezigheid van vele genodigden, de stadsmquette door de burgemeester van 's-Hertogenbosch onthuld. De maquette, ontworpen door Mevrouw Ir. E. van Olst, is vervaardigd door de Centrale Werkplaats Instructiemiddelen van de Koninklijke Landmacht te Breda. Hulp is daarbij verleend door de welzijnsgroep den Bosch-Oost. Zij is uitgevoerd op een schaal van 1:400 en beslaat een oppervlakte van ongeveer 30 m².

Voor het ontwerp is gekozen de toestand van 1794, het jaar dat de stad in Franse handen viel en nog zijn laat-middeleeuwse karakter had. Uit die periode is veel betrouwbaar archiefmateriaal van stad en vesting gevonden, nog aangevuld met gegevens uit rapporten over de vestingwerken die na de val van de stad door de Fransen zijn gemaakt. De kaart van J. H. A. Camp uit 1795 bevatte ook waardevolle gegevens voor het ontwerp. De vesting had in het midden van de 18e eeuw zijn definitieve vorm gekregen, de bekende kaart van Hattinga uit 1749 geeft hiervan een beeld. Tussen 1749 en 1795 had alleen het Hinthamerfront een kleine wijziging ondergaan. Van de oudste 13de-eeuwse ommuring was in 1794 vrijwel niets meer aanwezig, alleen de Leuvense- en de Brusselse poort waren er nog evenals de Vughterbinnenpoort, gebouwd tijdens de 1ste uitleg in de 14de eeuw. Opvallend is het grillige verloop van de vestingwerken, eeuwenlang is er aan gewijzigd en toegevoegd, een systeem is er niet in te ontdekken. In het museum was een rijk geïllustreerde catalogus verkrijgbaar. De maquette is thans opgeborgen maar zal in de historische afdeling van het in 1987 te openen nieuwe museum een centrale plaats innemen. Het ligt in de bedoeling dat de maquette wordt aangevuld met een audio-visuele presentatie en een begeleidende uitleg.

De Vughterbinnenpoort, detail van de maquette.

WESTBATTERIJ MUIDEN

De zeeverkennergroep 'Pampus' te Muiden heeft al een aantal jaren de Westbatterij in gebruik. Bestuur, ouders, verkenneren en vrienden van de groep hebben in de loop der jaren een indrukwekkende hoeveelheid werk verzet om het gebouw bruikbaar te maken. In de meest letterlijke zin heeft men veel puin moeten ruimen; voorts heeft men de waterhuishouding moeten aanpakken en uiteenlopende bouwkundige voorzieningen moeten treffen.

Op 28 juni 1985 vierde men het derde lustrum en combineerde dat met de onthulling van twee oude kanonnen, die op het dak van het torenfort werden opgesteld. Tevens werd gelegenheid geboden de voortgang van het restauratiewerk te bekijken.

Een deputatie van het DB woonde de viering bij; namens onze Stichting werd als blijk van waardering een jubileumgift overhandigd.

J. Sneep

(Foto K. de Jonge)

NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING (NCM)

Het algemeen bestuur was in 1984 als volgt samengesteld:

Erevoorzitter; Z.K.H. Prins Claus der Nederlanden.

Voorzitter; J. C. J. Lammers.

Voorts vertegenwoordigers van: Bond Heemschut; Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond; Vereniging De Hollandsche Molen; Vereniging Hendrick de Keyser; Stichting Menno van Coehoorn; Nederlandse Kastelenstichting; Federatie Het Behouden Huis; Amsterdamse Maatschappij tot Stads-herstel N.V.; Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting; Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB; Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland; Vereniging van Beheerders van Monumentale kerkgebouwen in Nederland.

Directie en secretariaat zijn gevestigd:

Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

Het aantal aangesloten organisaties breidde zich uit van 225 tot ruim 300.

In 1985 werd veelvuldig overleg gepleegd met het Ministerie, diensten en politici. Naast het onvermijdelijke vaste gespreksthema (de financiering) werd uitvoerig van gedachten gewisseld en gepleit voor de versterking van de particuliere sector; dit laatste niet alleen in financiële zin, maar vooral ook bij het voeren van overleg over beleid. De minister heeft in oktober 1985 zijn vóórontwerp voor de nieuwe Monumentenwet, waarmee het Kabinet inmiddels heeft ingestemd, gepubliceerd; de NCM heeft daarop, na raadpleging van de aangesloten instellingen, uitvoerig gereageerd en deze reactie ook gezonden aan de vaste Kamercommissies. In het vóórontwerp is slechts gedeeltelijk aan de binnen de NCM bestaande bezwaren tegemoetgekomen. Het overleg met het Ministerie en de Kamercommissies wordt voortgezet tot aan de behandeling in de Tweede Kamer.

De NCM heeft in 1985 veel aandacht besteed aan de vóórontwerpen Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten en het tot stand komen van het Nationaal Restauratiefonds. De regeling is op 1 januari 1986 van kracht geworden. Een belangrijk aspect van de regeling is de centrale plaats die de gemeente inneemt. De nieuwe regeling is verkrijgbaar bij de secretarie van de gemeente.

Een belangrijk project, dat de NCM in 1985 ter hand nam was de manifestatie 'Behoud restauratieambacht' op 28 maart 1985 in het Casino en de Sint Jans-kathedraal te 's Hertogenbosch, de eerste bijeenkomst in dat juist gerestaureerde monument. De bijeenkomst werd geopend door Staatssecretaris Mr. G. Ph. Brokx. Gedurende de daarop volgende maanden werden in elk der provinciën campagnes met betrekking tot het restauratieambacht gehouden.

Bij de NCM zijn verscheidene memoranda over actuele zaken op het gebied van de monumentenzorg tegen kostprijs verkrijgbaar, zoals: 'Monumentenbe-

heer'; 'Economische aspecten van het monumentenbeleid'; 'Decentralisatie Monumentenzorg'; 'Monumentenzorg in de stads- en dorpsvernieuwing'; 'Monumentenzorg en werkgelegenheid'; 'Perscontacten'; 'Monumentenzorg en provinciale begrotingen'; 'Internationale organisaties werkzaam in de monumentenzorg'; 'Gemeentelijk monumentenbeleid'; 'Functie en bestemming van monumenten'; 'Stilstaan bij monumenten (parkeerproblemen)'; 'Restaureren, een heel karwei' en de nieuwe memoranda: nr. 5 'Campagne restauratie-ambacht' en nr. 6 'Kiezen voor monumenten bij de gemeenteraadsverkiezingen 1986'.

Het nuttige en zeer handzame NCM-jaarboek 1985 is uitverkocht. Het jaarboek 1986 zal dit voorjaar verschijnen.

J. Sneep

VOORLICHTINGSBIJeenKOMST NCM

op 11 januari 1986 te Utrecht

door Mr. P. J. van der Mark

De Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming heeft op 11 januari 1986 in de Doopsgezinde kerk te Utrecht een studiedag georganiseerd over *de op handen zijnde veranderingen in het monumentenzorgbeleid*.

Bij ontstentenis van de voorzitter van de NCM, de heer J. C. J. Lammers, werd de bijeenkomst geopend door Mr. C. T. de Bijll Nachenius.

De eerste inleider, Mr. G. W. van Herwaarden, hoofd van de afdeling monumenten van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, schetste in het kort de voorgenomen wijzigingen. In de *eerste* plaats is met ingang van 1 januari 1986 de Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten in werking getreden. Deze regeling, die de uit 1983 daterende Tijdelijke Bijdrageregeling Restauratie Monumenten vervangt, houdt enkele nieuwe voorzieningen in, waarvan de belangrijkste is dat de gemeentebesturen een *meerjarenprogramma* van te restaureren monumenten kunnen opstellen, aan de hand waarvan de Minister van W.V.C. jaarlijks per gemeente intern een *budget* voor subsidie-toezeggingen zal reserveren. Een eigenaar van een monument, dat in het genoemde meerjarenprogramma is opgenomen, kan een subsidie ontvangen in de kosten van de restauratie. Daartoe dient het gemeentebestuur jaarlijks aan te geven over welke te restaureren monumenten het beschikbare budget verdeeld dient te worden.

In de *tweede* plaats heeft de Minister van W.V.C. een *ontwerp van wet* tot vervanging van de uit 1961 daterende Monumentenwet naar de adviserende instanties gezonden. Dit wetsontwerp, dat nog door de Raad van State moet

worden bestudeerd en in het Parlement behandeld, gaat uit van de volgende punten: 1. De *aanwijzing* van een object tot beschermd monument *blijft* een taak van de *Minister* (ev. *Ministers*, indien het een stads- of dorpsgezicht betreft). 2. Het verlenen van een *vergunning* voor de aanpassing of slooping van een beschermd monument wordt een taak van het *gemeentebestuur*, echter alléén, indien die gemeente beschikt over voldoende deskundigheid voor het voeren van een eigen monumentenbeleid. 3. Getracht is in het wetsontwerp aan de bezwaren, die in de praktijk aan de Monumentenwet 1961 blijken te kleven, tegemoet te komen, o.a. door de advies- en beslissingstermijnen aanzienlijk te bekorten. Bovendien is een nieuwe regeling ontworpen voor de onderwater-archeologie.

Ir. P. van Dun, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, heeft vervolgens een nadere toelichting verstrekt op het (nieuwe) financieringsregime. De nieuwe regeling betekent z.i. een grote verbetering; a. voor de Minister (het Rijk) ontstaat *overzichtelijkheid*, dank zij de meerjarenprogramma's van de gemeenten en de daarop te baseren budgettering; b. de eigenaar van een monument krijgt de *zekerheid*, dat subsidie op korte termijn mogelijk zal zijn, waarbij hij tevens gebruik kan maken van de faciliteiten van het *Nationale Restauratie Fonds*.

Drs. A. Welgraven, directeur van het Nationale Restauratie Fonds, zette de hoofdlijnen van de werkwijze van het fonds uiteen. Het Fonds is een particuliere instelling, die samenwerkt met beleggers en de rijksoverheid. De restauraties, waarvoor een subsidietoezegging is ontvangen, kunnen met gebruikmaking van de financieringsfaciliteiten van het Fonds op korte termijn ter hand worden genomen. Die faciliteiten bestaan uit een voorfinanciering van het in uitzicht gestelde subsidie of het verstrekken van een lening met een lage rente. Een dergelijke versnelde financiering zal bewerkstelligen dat restauraties eerder kunnen beginnen, hetgeen kan leiden tot een besparing in de kosten, die worden veroorzaakt door het voortschrijdend verval van het monument.

De laatste inleider, de heer E. R. van Brederode, directeur van de NCM, belichtte de zo noodzakelijke samenwerking op lokaal niveau tussen de particuliere monumentenorganisaties en de gemeenten. Het is duidelijk dat het slagen van de decentralisatie in belangrijke mate zal afhangen van de *deskundigheid*, waarmee de gemeenten een eigen monumentenbeleid voeren. Het feit dat de gemeente de beschikking heeft over een plaatselijke monumentenverordening houdt op zich nog geen waarborg in dat met de monumentenzorgmaterie verantwoord wordt omgegaan. Juist op het terrein van de deskundigheid ligt een taak voor de particuliere monumentenorganisaties en hier zal de NCM als overkoepelende organisatie de behulpzame hand kunnen bieden.

Na de koffiepauze werd het forum, bestaande uit de vier inleiders en gepre-
siedeerd door de heer C. André de la Porte, bestookt met tal van vragen. Zo b.v. welke taak nog rest voor de *provincie*, nu in het wetsontwerp de adviserende

taak van de provincie wordt beperkt tot de buiten de bebouwde kom gelegen monumenten. Mr. van Herwaarden is van mening dat dit moet worden afgewacht. Wel behoudt – naar zijn opvatting – de provincie het recht, provinciale monumentenverordeningen in het leven te roepen. Klemmende vragen werden verder gesteld over de mogelijke subsidiëring van het *onderhoud* van monumentale kerkgebouwen (Oude Kerk te Amsterdam; middeleeuwse kerken in de provincies Friesland en Groningen). Hierover is nog geen beslissing genomen, aldus Mr. van Herwaarden, daar de consequenties van het subsidiëren van onderhoud voor het jaarlijks budget van monumentenrestauraties nog moeten worden nagegaan. Tenslotte: Wat te doen indien een gemeentebestuur nalatig of laks blijkt om een meerjarenprogramma voor monumentenrestauraties op te zetten? Dan is het de taak van de *politiek*, aldus de vertegenwoordiger van het Ministerie van W.V.C., de verantwoordelijke wethouder ter verantwoording te roepen en tot activiteit aan te sporen!

STICHTING VRIENDEN VAN DE VESTING NAARDEN/VESTINGMUSEUM

Vice-voorzitter Ir. G. Kruuk trad af wegens het bereiken van de leeftijdsgrens en werd opgevolgd door de heer P. T. Arkesteijn.

De secretaris M. M. W. Kasteleijn trad om gezondheidsredenen af en werd opgevolgd door mevrouw W. A. H. Voorneman.

In het jaar 1985 vergde de bedrijfsvoering in het museum, zoals gebruikelijk, de meeste energie en aandacht. Uit een onderzoek van vergelijkbare instellingen in Midden-Nederland is gebleken, dat in het Vestingmuseum met relatief weinig personeel en een relatief lage subsidie het grootste aantal bezoekers wordt ontvangen. Het aantal bezoekers was in 1985 ruim 50.000, een stijging van $\pm 15\%$, terwijl landelijk sprake is van een daling.

Diverse mogelijkheden om de moeilijke personele en financiële problemen het hoofd te bieden worden onderzocht. Aan een tweetal museumdeskundigen is opdracht gegeven een herinrichtingsplan op te stellen. Bestuur en directie beraden zich voorts over een lange-termijn oplossing.

Het bestuur bood de Minister van WVC een voorstel aan het Vestingmuseum te doen opnemen in de categorie musea van nationale betekenis; nadrukkelijk bepleitte ook het bestuur de vesting en het museum daarbij in hun onderlinge samenhang te beschouwen.

Adres Vestingmuseum: Westwalstraat 6, 1411 PB Naarden, tel. 02159-45459.

J. Sneep

PRESENTATIE GESCHIEDENIS FORT ERFRINS

door G. Gerrits

Op woensdag 20 november 1985 was de Stichting Menno van Coehoorn vertegenwoordigd door de ondervoorzitter en ondergetekende bij de presentatie van het boek 'Erfprins, van Fort Lasalle tot Marinekazerne' in het fort Erfprins te Den Helder.

Dit werk, dat het ontstaan en de ontwikkeling van genoemd fort uitgebreid behandelt, is geschreven door de heer F. M. van Elderen die in verschillende functies de Koninklijke Marine gediend heeft. Onder meer was hij in 1972 op het fort Erfprins werkzaam als instructeur op de Elektrotechnische school. Het talrijke gezelschap dat voor de presentatie ("tewaterlating") van het boek aanwezig was, werd ontvangen in de longroom van het fort. Een talrijk gezelschap, want het betrof hier niet de presentatie van één enkel boek, maar tevens die van een serie: 'Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis' onder redactie van de Afdeling Maritieme historie van de Marinestaf en uitgegeven door de Bataafsche Leeuw te Amsterdam.

In de kantine werden de genodigden, alsmede een grote groep op fort Erfprins werkzaam marinepersoneel, verwelkomd door de kapitein ter zee R. Stöcker, de commandant van de marinekazerne, die – een bijzonderheid – zelfs enkele oud-marinemensen kon verwelkomen die nog op het fort geboren zijn.

Vervolgens was het woord aan de heer Van Elderen. Hij schetste in het kort het ontstaan van zijn boek en de aanleiding tot het schrijven ervan: onderaardse gangen die de vestingwerken van Den Helder onderling heetten te verbinden. De conclusie van de auteur: zulke gangen hebben nooit bestaan, wel echter bestaan er talrijke figuurlijke verbindingen tussen de forten die zeer de moeite waard zijn nader bestudeerd te worden. Ondergetekende vleit zich intussen niet met de hoop dat één boek een einde kan maken aan deze oude en zeer hardnekkige Helderse legenden!

In zijn betoog schetste de heer Van Elderen in het kort het ontstaan van het Eiland van Huisduinen en van de marinehaven van Den Helder met de bijbehorende oude vestingwerken. Bijzonder interessant is het turbulente tijdvak na 1811, het bezoek van Napoleon aan Den Helder en de aanleg van Erfprins. Het fort krijgt een Franse bezetting onder het commando van de Nederlandse admiraal in Franse dienst Carel Hendrik Ver Huell. Door zich in 1815 niet voetstoots aan de Geallieerde troepen over te geven bereikte hij een voor het jonge Koninkrijk zeer positief resultaat: vloot en vestingwerken vielen Nederland onbeschadigd in handen en de talrijke, gevaarlijk geachte Franse bezetting werd zonder moeilijkheden over zee naar Frankrijk afgevoerd.

Na de inleiding van de heer Van Elderen werd het woord gevoerd door Dr. W. R. Wybrands Marcussen, directeur van uitgeverij De Bataafsche Leeuw en door Drs. G. J. A. Raven, hoofd van de Afdeling Maritieme historie van de Marinestaf. Beiden gingen nader in op het werk van de heer Van Elderen en op de nog te verschijnen delen van de 'Bijdragen tot de Nederlandse marinege-

schiedenis'. Beiden dankten ze de auteur voor zijn inspanningen. Daarop volgde de aanbieding van het boek aan de schout-bij-nacht van de elektrotechnische dienst Ir. C. R. van den Berg, directeur materieel van de Koninklijke Marine.

In zijn dankwoord benadrukte schout-bij-nacht Van den Berg zijn eigen betrokkenheid bij het fort Erfprins en die van de Koninklijke Marine in het algemeen. Vele duizenden marinemensen zullen sinds 1950 op het fort in functie zijn geweest of er een technische opleiding hebben gevolgd.

Vervolgens bood de heer Wybrands Marcussen het boek min of meer officieel aan aan de Commandant Zeemacht Nederland, de vice-admiraal R. Krijger. Deze vertelde in zijn dankwoord dat hij ooit op het fort Erfprins was gekomen, zijn mouwen slechts gesierd met één gouden streep, hierbij wijzend op dezelfde streep die het stofomslag van de serie 'Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis' siert. In die tijd geschiedde alles bij de Marine nog in de looppas. Waar dat tenslotte toe kon leiden illustreerde de spreker, schertsend, door op zijn eigen mouwen te wijzen!

De bijeenkomst werd besloten met een staande receptie waarop vele aanwezigen van de gelegenheid gebruik maakten de heer Van Elderen met zijn werk te complimenteren.

Een bespreking van 'Erfprins, van fort Lasalle tot Marinekazerne' vindt u onder het hoofdstuk 'Boekbesprekingen'.

70 - GROEN GROEP UITHOORN - 85

Op donderdag 7 november 1985 hield de Groengroep Uithoorn een jubileumbijeenkomst, ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan.

Een groot aantal genodigden, onder wie verscheidene gemeentefunctionarissen, verzamelde zich omstreeks 20.00 uur in de aula van de R.K. scholengemeenschap Amstelstroom.

Na een welkomstwoord van een der bestuursleden, gaf Prof. L. Vlijm, oud-voorzitter van de Groengroep, een overzicht van hetgeen in de afgelopen 15 jaar is bereikt.

Een zeer fraaie geluids-diashow over de natuur en het landschap in- en rond Uithoorn besloot het programma vóór de pauze.

Na de pauze werd gelegenheid gegeven tot het stellen van vragen aan een forum, bestaande uit de wethouder en leden van de raadscommissie voor milieuzaken, onder leiding van Prof. Vlijm.

Wij bieden de Groengroep bij dit jubileum onze gelukwensen aan en zullen haar activiteiten, in het bijzonder met betrekking tot het fort a/d Drecht, met belangstelling blijven volgen.

P. L. Mulder

DE BOUW VAN DE FORTENGORDEL ROND ANTWERPEN VOLGENS HET PLAN BRIALMONT (1859-1882)

Analyse van een militair bouwproject

Dit is de titel van een 'Verhandeling aangeboden door *Werner Pottier*¹ tot het verkrijgen van de graad van licentiaat in de geschiedenis. Promotor Prof. Dr. H. Balthazar. (Gent 1984)' Dit heldere verhaal, zonder technische beschouwingen van militaire of bouwkundige aard, zou men moeten kennen alvorens een bezoek te brengen aan de fortengordel. Men zou dan nog beter beseffen welk een gigantische onderneming deze militaire schepping was met alle daaraan verbonden problemen van organisatorische, planologische, politieke, juridische, financiële en sociologische aard, om er maar enkele te noemen, die moesten worden opgelost.

Antwerpen moest worden een grote solide vesting, die als steunpunt van het Belgische verdedigingsstelsel zou fungeren. Een bolwerk waarbinnen zich in geval van nood het gros van de manschappen kon terugtrekken, een uitvalsbasis en een opslagplaats van voorraden. De acht forten van de gordel lagen ca. 2 km van elkaar in een boog van oost naar zuid om Antwerpen; van het Kempische Kanaal naar de Schelde. De Schelde vormde (toen) een natuurlijke verdediging; andere gebieden rond Antwerpen konden worden geïnundeerd. Met de acht vrijwel gelijkvormige forten erbij leek Antwerpen rondom goed te verdedigen. Bij een eventueel Franse aanval leek hulp (door Engeland) mogelijk en waarschijnlijk, en daarvoor was Antwerpen gunstig gelegen.

*V.l.n.r. Schepen, mevr. Goossens, Treu, burgemeester Van den Kerkhof en Sneep.
(Foto H. Cassouwers)*

Het beschadigde en bedreigde hoofdfrontgebouw. (Foto H. Cassouwers)

Fort V in de Gemeente Edgem

Uitnodiging voor een werkbezoek op 11 maart 1986

Vooraf dit fort ligt de Simon Stevinstichting na aan het hart omdat daar het hele archief over de Fortengordel ligt opgeslagen en ook daar onder gunstige omstandigheden kan worden bestudeerd. Ook de gemeente Edgem is in het fort geïnteresseerd, zoals bleek uit het feit dat wij een uitnodiging tot een bezoek aan Fort V ontvingen. De uitnodiging hield in, dat Menno van Coehoorn werd verzocht de toestand van het fort te beoordelen, aanbevelingen te doen tot het verhelpen van gebreken en adviezen te geven voor behoud. Uiteraard waren bestuur en medewerkers van de Simon Stevinstichting eveneens uitgenodigd.

Na de ontvangst door burgemeester Van den Kerkhof en de schepen, mevrouw Goossens, volgde voorlichting door Simon Stevin. Hierna begon de rondgang, waarvoor de weersomstandigheden bijzonder gunstig waren zodat alle gebouwen binnen en buiten en ook de gronddekkingen erboven konden worden bekeken.

Vooraf het uit drie lagen bestaande reduit maakte een machtige indruk. Zonder enige beperking mag men spreken van een 'monument van geschiedenis en kunst' dat tevens als 'natuurmonument' hoge ogen gooit. Van kunst mag wor-

Wildgroei op de gronddekking van het reduit Fort V te Edigem; foto's links en linksboven. De gevolgen daarvan, hetgeen uit de bevroren lekkage uit de muur van de binnencour blijkt; foto rechtsboven. (Foto's H. A. Treu)

den gesproken als men let op de gevelversieringen — naar de smaak van toen — en op de prachtig gemetselde gewelven binnenin. Verfraaiingen in vormgeving en afwerking hebben ook toepassing gevonden.

Dit fort — en dat zal min of meer ook wel het geval zijn met andere forten van de gordel — ligt daar onberoerd door verkeer en grotendeels afgesloten voor publiek.

Daardoor is het een 'natuurcomplex' geworden, waar bomen en gewas zich nogal ongebreideld hebben ontwikkeld. Maar juist dit laatste vormt een bedreiging voor het behoud van het fort. Maatregelen om deze wildgroei in te tomen behoren wel tot de meest noodzakelijke (zie foto's).

Bij het verwijderen moet met overleg worden gehandeld: niet overal tegelijk beginnen doch in fasen en niet in het broedseizoen opdat de vogels zich kunnen aanpassen.

Door de verwoestende inwerking van boomwortels op het metselwerk heeft sinds lange tijd het hemelwater vrije toegang gehad. Op een bepaalde plaats vrij hoog boven de begane grond, in een der wanden van de binnenplaats van het reduit is een lekkage, komende uit de muur. Tijdens de vorstperiode is die lekkage uitgroeid tot een hoge zuil van ijs met een flinke omvang. Hier moet

Op de binnencour van het reduit. V.l.n.r. Monique en de heren Verreycken, Dewit, Le Page, Gils, Besemer, Sneeep, Pottier en Luyten. (Foto H. Cassouwers)

men uitvissen waar het water binnenkomt en welke weg of wegen het volgt, alvorens men oplossingen kan beramen tot verbetering.

En in dit geweldige fortcomplex waaraan zoveel mankeert, kan men zich niet in enkele uren een goed oordeel vormen. Er zal dus nog wel eens een herinspectie nodig zijn of misschien meer dan eens.

Vanzelfsprekend was de voorzitter van onze Technische Commissie, Ing. Besemer in dit gezelschap de man naar wie elkeen met grote belangstelling luisterde.

H. A. Treu

NOOT

¹ Werner Pottier is de archivaris van de Simon Stevinstichting. De verhandeling is boeiend geschreven, gemakkelijk te volgen en voorzien van kaarten. De kostprijs van het boek bedraagt fr 450 incl. verzendkosten. Bij de auteur te bestellen door betaling van het bedrag per postwissel of Eurocheque. Adres: Palmanshoevestraat 47, 2610 Wilrijk, België.

Doorkijk vanuit de gaanderij op de binnencour met de bevroren lekkage. (Foto H. A. Treu)

**NEDERLANDS VERNUFT IN SPAANSE DIENST.
TECHNOLOGISCHE BIJDRAGEN UIT DE NEDERLANDEN
VOOR HET SPAANSE RIJK 1550-1700**

**Verhandeling voor het bekomen van de graad van Licentiaat
in de Moderne geschiedenis**

door Brigitte Byloos, K.U. Leuven. Promotor Prof. E. Stols

Met veel genoegen ontvingen wij bovengenoemde verhandeling even voor het afsluiten van dit Jaarboek. Enige jaren geleden wendde Brigitte Byloos zich tot onze stichting met verzoek om informatie. Wij gaven haar de beschikking over enkele onzer publicaties ('Vesting' en Jaarboeken) en onderhielden contact.

Het grote Spaanse wereldrijk had problemen op elk gebied: politiek, economisch, godsdienstig, bestuurlijk, sociaal maar vooral ook op het terrein van de technologie. Niet beschikkend over voldoende eigen krachten om de macht en het prestige veilig te stellen, trok Spanje krachten uit het buitenland aan. Nederlanders (uit het zuiden en uit het noorden) maakten daarvan een niet onaanzienlijk deel uit.

Technologie moet in dit verband enigszins ruim worden geïnterpreteerd. Er vallen ook de ambachten, diverse vormen van kunst, architectuur etc. onder. De auteur verdeelt de stof op overzichtelijke wijze in drie hoofdstukken.

- I Techniek als basis van politieke, religieuze, economische en militaire macht; technisch-wetenschappelijke organisatie van de overzeese gebieden; oceanvaart; universiteiten en academies. Dit is slechts een greep uit de besproken stof.
- II In dit hoofdstuk komen vestingbouw, waterwerken, ontginningen, scheepvaart, takken van industrie, ambachten en o.a. ook botanische en zoölogische kundigheden ter sprake. Naar gelang van hun specialisaties onderscheidt Byloos bij de deskundigen en vaklieden drie 'types', waarvan de vestingbouwkundige er één is. Op ruime schaal is gebruik gemaakt van 'Vesting' en verschillende onzer Jaarboeken.
- III Het derde hoofdstuk heeft een biografisch en stellig ook sociologisch karakter. Een aantal ingenieurs van de verschillende 'types' en hoog gekwalificeerde vaklui worden in hun gang naar het Spaanse Rijk gevolgd. O.a. wordt nagegaan uit welk milieu zij afkomstig waren, wat hun opleiding was. Daarbij rezen de volgende vragen: Hoe werden ze geworven (of geronseld), kregen ze contracten en wat waren hun rechten en verplichtingen. Hoe was hun beloning, gingen ze alleen of met gezin. Hoe stelden ze zich op tegenover de in het algemeen vijandige houding van de bevolking tegen

deze bevoorrechte 'gastarbeiders', hoe stond het met de godsdienstige verhoudingen. Keerden deze mensen over het algemeen op den duur naar het eigen land terug of bleven ze.

Dit laatste hoofdstuk met de nadruk op het menselijke aspect heeft me zeker niet het minst geboeid. Het moet veel tijd en speurzin hebben gevergd om deze gegevens te kunnen presenteren. Brigitte Byloos is nogal teleurgesteld over de schaarsheid van gegevens over haar studieveld. en ze noemt haar verhandeling dan ook 'een eerste aanzet' tot verder onderzoek. Nu lijkt me dat een beetje een 'understatement'.

Het wijst echter op de wil om verder door te dringen in deze boeiende materie. Dat zal geen gemakkelijke opgave zijn en veel tijd vergen maar het heeft de aantrekkelijke zijde dat men *de kans* krijgt bij te dragen tot vermeerdering van historische kennis en mogelijk dat men er in zal slagen 'witte plekken op de wetenschappelijke wereldkaart' in te vullen.

Wij feliciteren Brigitte Byloos met de geleverde prestatie en wensen haar succes bij haar toekomstige wetenschappelijke arbeid.

De verhandeling beslaat 277 bladzijden en bestaat uit twee delen (29 x 20 cm). Het tweede deel (60 blz.) bevat de voetnoten (470). De bibliografische lijst omvat onuitgegeven en uitgegeven bronnen en voorts de geraadpleegde werken en ze behelst ruim 180 vermeldingen en titels.

H. A. Treu

BELGISCHE CARTOGRAFIE IN SPAANSE VERZAMELINGEN

van de 16e tot de 18e eeuw

Dit was een der manifestaties in het kader van 'Europalia 85 España. De tentoonstelling vond plaats in het Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis van 1 oktober tot 24 november 1985. De leiding had mevr. C. Lemoine-Isabeau die de bijzonder fraai uitgevoerde catalogus had samengesteld met medewerking van o.a. de ons goedbekende heer Philippe Bragard. (ISBN 90-6988-002-4 D/ 1985/1746/10)

112 blz.; formaat A4; vele gekleurde afb.; f 30,—.

Mevrouw Lemoine was zo vriendelijk Dr. Van Oerle en ondergetekende als vertegenwoordigers van M.v.C. persoonlijk te ontvangen en rond te leiden.

De kaart van Namen (cat.nr. 35) was beschreven door Ph. Bragard en bevat een kostelijk verhaal van Vauban die, als vreedzaam wandelaar vermomd, rondom en in Namen ging spioneren zonder te worden herkend.

H. A. Treu

BOEKBESPREKINGEN

Theatre ou Livre des Cartes de toutes les Frontières des Pays bas aussi bien des Villes comme des Forts . . . etc.

C. Elandts, 1669

Het betreft hier een atlas van Nederlandse vestingwerken van de hand van Cornelis Elandts — 1669, aanwezig in de Nationale Bibliotheek te Florence. Door samenwerking met het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, medewerking van Nederlandse en Italiaanse autoriteiten maar vooral door de bemiddeling en zorg van drs. Van den Heuvel te Florence zijn wij er andermaal in geslaagd kleurendia's van de prenten in bovengenoemd werk in ons bezit te krijgen. Ook het A.R.A. beschikt over dezelfde afbeeldingen.

Hier volgen ze met de nummering van het originele werk¹:

1 Meurs	28 La Maison de Hemert	66 Clundert
2 Orsoij	29 Doesburg	67 Fort Hollandia
3 Rynberck	30 Zutphen	68 Noorddam
landkaart A	31 Deventer	69 Bergues sur le Zoom
4 Wesel	32 Hattem	70 idem
5 Buderick	33 Swol avec les Forts	71 Steenbergem
6 Rees	34 Swol	72 idem
7 Emmerick	35 Campen	73 Tholen
8 idem	36 Haerderwijck	74 Frederick Henrij
9 Le Fort de Schenck	37 Elburgh	75 Hoogerwerft
10 Arnhem	38 Hasselt	76 Keyers Hoof
11 Wageningen	39 Swarte Sluijs	77 Lillo
12 Grol	40 Blockzijl	78 Cruys Schans
landkaart B	41 Kuijnder	79 Middelburgh
13 Bredevoort	42 Steenwijck	80 Flissinge
14 Nimmege	43 Embden	81 Vere
15 Thiel	44 Lieroot	82 Zierickzee
16 Bommel	45 Delfsyl	83 Goes
17 Gornichem	46 Groeningue	84 Lescluse
18 Woudrichem	47 Fort Langacker	85 Aerdenburgh
19 Maestricht	48 Winschoten	86 Oostburgh
landkaart C	49 Bellingwold	87 Hulst
20 Gennep	50 Bourtang	landkaart G
landkaart D	51 St Ten Hole près le Falter
dijk/Fort de Vennebrugh	88 Zas de Gent
21 Grave	52 Couvorden	landkaart H
22 Ravesteyn	53 Fort de Ommeren	89 Philippine
23 Le Fort Nouveau	54 Dielerschans	90 Isendijck
24 Le Fort de Voorn St André	55 Lewarden	91 Ter Neuzen
25 Boisleducq	56 Dockum	92 Axel
26 Creveceur	57 Sloten	93 Biervliet
landkaart E	58 Harlingen	94 Fort de St. Anne
27 Heusden	59 Naerden	95 Moerspeuye
	60 Brielle	96 Le Retrenchement en Caezant
	61 Breda	
	62 Fort Ter Heijden	
	63 Breda avec le Fort	
	landkaart F	
	64 Geertruijdenbergh	
	65 Willemstadt	

Cornelis is de zoon van Johan Elandts. Deze heeft in 1661/63 ook een atlas van de Nederlandse vestingwerken geleverd. Dat werk is nu in het bezit van de Marinebibliotheek in Parijs.

H. A. van Oerle / H. A. Treu

NOOT

¹ De nummers zijn aangebracht op de vestingkaarten. Daaraan vooraf gaan 2 dia's Titelblad en Inhoud. Voorts zijn er de landkaarten A t/m H = 8 dia's. Het totaal is 106 dia's.

Nederland in kaarten. Veranderingen van stad en land in vier eeuwen cartografie – door Prof. Dr. M. W. Heslinga, Drs. A. P. de Klerk, Drs. H. Schmal, Drs. T. Stol, Drs. A. J. Thurkow, Dr. Y. M. Donkersloot-de Vrij (kaartbeschrijvingen). Met een voorwoord van Prof. Dr. Ir. C. Koeman, Ede/Antwerpen, uitgegeven door Zomer & Keuning, 1985. Prijs f 125,—. ISBN 90.210.50.323.

Sinds kort ligt 'Nederland in kaarten' in de boekhandels te koop. Ogenschijnlijk een nieuw mooi platenboek en dat is het óók. De meerwaarde echter blijkt uit de ondertitel '... veranderingen van stad en land (gedocumenteerd door) vier eeuwen cartografie. Dit boek is het resultaat van een gelukkige vrijage tussen oude kaarten en historisch-geografen.

Wie bij de studie van de geschiedenis van de vestingbouw en van militaire verrichtingen in het algemeen, de verbeelding wil voeden met beelden van de landschappen waarin alles werd uitgevochten, komt in dit boek aan zijn trekken.

'Landschap' worde hier opgevat als de totale ruimte van het huidige Nederlandse grondgebied, zoals vormgegeven door natuur en mens.

Factoren en resultaten van deze vormgeving zijn in dit land zeer uiteenlopend, zeker indien men het landschap ook van bovenaf beschouwt en een topografische kaart ter hand neemt. Nog meer nuances krijgt dit beeld als ook oude kaarten bij deze beschouwing betrokken worden, zodat verschillen in ruimte en tijd elkaar verklaren.

Dit is wat de auteurs van dit boek hebben gedaan (slechts de moderne kaart dient de lezer zelf in te brengen, zeer aan te bevelen); zij hebben 50 deelgebieden geselecteerd, alle representatief voor een type landschap en landschapsontwikkeling en verdeeld over de vijf hoofdgroepen die men in het Nederlandse landschap kan onderscheiden: de Hollandse-Utrechtse polders, de Delta, Noordnederland, de grote rivieren en hoog-Nederland. Aspecten als nederzettingen, stedelijke ontwikkelingen en industrialisatie en specifieke verschijningsvormen, zoals bv, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de vestingwerken in Oost-Zeeuws-Vlaanderen, de rivierregulering, de Wadden, worden daarbinnen behandeld. Voorts zijn hier vermeldenswaard de hoofdstukken over de stadsontwikkelingen binnen Alkmaar, Amsterdam, Arnhem, Delfzijl-haven, Enschede, Groningen, Haarlem, Kampen, Leeuwarden, Middelburg, Tilburg en Vlissingen-haven.

Van elk van de 50 gebieden wordt de landschapsgeschiedenis in een tekst van twee pagina's beschreven en geïllustreerd met zwart-wit kaartjes en tekeningen. Dat de auteurs zoveel degelijke informatie zo beknopt en samenhangend wisten te formuleren zó, dat door de beschrijving van de concrete gebieden de algemene processen duidelijk worden, verdient bewondering.

Maar dat de teksten zozeer tot de verbeelding spreken, is vooral aan de kaarten te danken. Aan elke beschrijving ligt een kaart ten grondslag die in kleur en op groot formaat is gereproduceerd en is uitgezocht om de specifieke verschijnselen te laten zien.

Aldus is een keur van zeer uiteenlopende kaarten ontstaan, divers naar inhoud, ouderdom, techniek en gebruik. Een verrassende selectie: nu eens niet alleen de bekende Blaeu's, Van Deventer's en TMK-bladen, al ontbreken die natuurlijk niet, maar een bonte rij van grootschalige produkten van toegepaste kartografie, dikwijls manuscriptkaarten afkomstig uit archieven van overheden en grondbezitters.

De kaarten zijn uitstekend gereproduceerd, apart en duidelijk toegelicht en hun ligging is op een bladwijzer aangegeven (op pg. 210, die hoort natuurlijk op het schutblad). Wel is het jammer dat de opgave van literatuur die per hoofdstuk gegeven wordt, niet ook de kaarten betreft. Weliswaar zijn de vindplaatsen van de originelen goed aangegeven maar van sommige kaarten zijn facsimilé's verschenen of is anderszins literatuur beschikbaar die deze kaarten toegankelijker maakt dan nu zou kunnen lijken. Hier kan nog gelijkijker gevreeën worden.

Overigens beschouwe men dit boek niet zozeer als een encyclopedie voor de Nederlandse landschapsgeschiedenis; het is daarvan meer een kaleidoscoop met 'heerlijke' en uiterst leesbare vergezichten. Het is in alle opzichten een kostbaar boek, van groot formaat.

M. Kok

De Vechtstreek, oude kaarten en de geschiedenis van het landschap – door Marijke Donkersloot-de Vrij.

Weesp (uitg. Heureka), 1985. Bibliografie en registers. Prijs f 69,50.
ISBN 90.6262.222.4.

In 1981 verscheen de dissertatie van Donkersloot-de Vrij, getiteld *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750* . . . Deze gids, samen met Koeman's *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850*, geeft via beschrijvingen en bladwijzers een accurate en snelle eerste toegang tot grootschalige kartografische bronnen die met name in de archieven te vinden zijn.

Het werk over de Vechtstreek is in zekere zin gebaseerd op de bovengenoemde twee gidsen. Hier echter is weliswaar het gebied verkleind maar de benadering van het gebied zowel in tijd als kader verruimd.

Donkersloot-de Vrij beschrijft in het eerste deel de geschiedenis van het landschap en de ontwikkelingen van de nederzettingen in de Vechtstreek, in het tweede deel licht zij toe welke typen kartografische documenten zij voor haar onderwerp gebruikt heeft met hun kenmerken en in het derde deel vindt men de kaarten chronologisch afgebeeld (in

zwart/wit) en beschreven. Een aantrekkelijke opzet waarin de lezer; na een vogelvlucht door de geschiedenis, al 'wandelen' van pagina naar pagina kennis maakt met onder andere buitenplaatsen, droogmakerijen en vestingwerken en kan genieten van fraai kaartmateriaal.

Vestingsteden en versterkingen in de Vechtstreek worden aan de hand van diverse kaarten behandeld. Deze versterkingen maakten deel uit van de Hollandse waterlinie. Een interessante gegraveerde overzichtskaart, uitgegeven door Johan van Loon na 1672, is wellicht gemaakt naar een verloren gegane, getekende stafkaart.

Helaas wordt niet onderkend dat in de 17e en 18e eeuw de bemoeienis met de versterkingen ter plaatse niet onder de Raad van State viel maar onder de gewesten Holland en Utrecht en de steden Amsterdam en Utrecht. Een kaartboek van Hollandse vestingen wordt daarom onjuist beschreven als een privé 'officiërsatlas', terwijl dit tussen 1696-1698 werd vervaardigd voor de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier van Holland die, met de contrarolleur der fortificatiën, het bestuur over de daarin afgebeelde vestingen hadden (zie voor deze kaartboeken ook de besprekingen op blz. 174 en 177 - Red.). Hetzelfde misverstand als zou er voor 1795 sprake zijn geweest van een nationale landsverdediging leidt haar ertoe een plan van de ingenieur Jean-Philip Prévost (afb. 28) bij het archief van de Raad van State te plaatsen.

Deze Prévost werd vanaf 1722 door Holland toegevoegd aan de contrarolleur Vinck op een tractement van twee gulden per dag om kaarten en plans te vervaardigen, typerend voor de bureaucratiesering in die jaren. Van 1737 tot 1762 was hij zelf contrarolleur-generaal voor dit gewest.

Een gevolg van de kartografische benadering kan enerzijds zijn dat de lezer die meer wil weten over het afgebeelde gebied te weinig op weg geholpen wordt door de geringere aandacht voor de institutionele geschiedenis en anderzijds dat de toelichting veel over de kaart als object maar minder over het gebied zelf geeft. (Daar staat tegenover dat historici kunnen leren van het functionele gebruik van kaarten als historische bron door Donkersloot-de Vrij).

Bovenstaande opmerkingen zijn slechts marginale aantekeningen bij een fraaie publicatie waarvan het te hopen is dat het de eerste van een serie zal zijn.

Kees Zandvliet

De groote waereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en de industriële revolutie – door Kees Zandvliet
Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1985.

De geschiedenis van de kartografie – de kunst van het vervaardigen van land-, zee- en luchtkaarten, atlassen en plattegronden – zoals Van Dale haar omschrijft – verheugt zich in een stijgende belangstelling. In feite is de mens altijd geboeid geweest bij de aanschouwing van prent en kaart, waardoor zijn verbeelding wordt geprikkeld. Recente studies en publicaties hebben dit gebied nog meer ontsloten en voor niet vaklieden toegankelijk gemaakt. Een goed voorbeeld hiervan is het boek van C. Koeman, een expert op dit gebied, dat in 1985 verscheen.

Het is een waardig opvolger van de uitgave die Fockema Andreae en Van 't Hoff in 1947

het licht deden zien. In februari 1981 was reeds het boek verschenen van Marijke Donkersloot-de Vrij dat een betrouwbare gids is omtrent de kennis van de Topografische kaarten van vóór 1750, die in de Nederlandse Rijksarchieven zijn opgenomen. We hadden nauwelijks kunnen verwachten dat er weer zo spoedig een belangrijk werk op dit gebied zou verschijnen. Kees Zandvliet, waarnemend hoofd van de Kaartenafdeling van het A.R.A., heeft ons verrast met een boek dat is getiteld: *De groote waereld in 't kleen geschildert*.

Het is voortgekomen uit een reproductietentoonstelling gericht op niet specifiek kaart-historische beschouwers. Het heeft daardoor een geheel eigen karakter gekregen. Uit verschillende gezichtshoeken worden de kartografie en haar beoefenaars tegen de achtergrond van hun werkgebied belicht.

Voor de geïnteresseerde in de vestingbouwgeschiedenis gaat uiteraard de belangstelling uit naar het beeld, dat de auteur ons voor ogen stelt betreffende de specifiek militaire kartografie. Het betreft de activiteiten op dit gebied, die speciaal ten dienste stonden van de landsverdediging.

Aan het einde van de XVIe eeuw en het begin van de XVIIe eeuw was er reeds een keur van ervaren landmeters en kaartentekenaars actief.

Grote gebieden moesten in kaart worden gebracht, niet in de laatste plaats ten behoeve van de zeevaart. Daarnaast had de uitvoering van grote civiele werken ten behoeve van de waterbeheersing een schat van gegevens en ervaring, alsmede een gilde van ervaren vaklieden op dit gebied, opgeleverd. Zij waren voor deze zaken volledig toegerust.

Voor de legerleiding, die was belast met de uitvoering en voorbereiding van militaire taken was dit van eminent belang. De ingenieurs hadden er de handen aan vol de vestingwerken in kaart te brengen om de bestaande werken te verbeteren en uit te bouwen. Het zich voortdurend verplaatsende oorlogstoneel stelde hieraan hoge eisen.

Terecht stelt Zandvliet in zijn hoofdstuk betreffende militaire kartografie dat er vóór de achttiende eeuw hiervan nauwelijks sprake kan zijn. Toch mogen we er niet aan voorbij gaan dat de wortel van de kartografie is gelegen bij de militaire werkzaamheden. Jacob van Deventer was een landmeter en kaarttekenaar van professe in dienst van het krijgsbedrijf. De bekende atlas van Braun en Hogenberg is hieruit ontstaan.

Het is hier de plaats om de lezers ermede in kennis te stellen dat er omtrent deze periode belangrijk nieuw materiaal aan het daglicht is gekomen. Nu beoefenaars hun werkgebied tot buiten de landsgrenzen hebben uitgebreid is het duidelijk geworden hoeveel archivalia in buitenlandse archieven aan onze waarneming zijn onttrokken. De Stichting is voornemens grote activiteiten te gaan ontplooiën ook deze weer toegankelijk te maken.

Zandvliet behandelt ook uitvoerig het verdere verloop van het tot stand komen van de Topografische kaarten en de rol van Krayenhoff. Men moet dat rustig doorlezen.

Het is een heel mooi boek geworden dat zeer verzorgd is uitgegeven. De selectie van de illustraties is met veel zorg en kennis verricht. Een mooie aanwinst voor de boekenkast.

Dr. Ir. H. A. van Oerle

Duinafslag ter plaatse van de hotels 'La Spezia' en 'De Blanke Top' in Zeeuws Vlaanderen.

Waterloopkundig Laboratorium, 1982. Verslag over modelonderzoek nr. M1811; 19 blz. + 20 fig. en 9 foto's.

Bij de Directie Zeeland van Rijkswaterstaat was de onderzoeksvraag gesteld, of de aanwezigheid van een aantal bunkers op de zeeerepduinen bij Cadzand in het geval van een met forse kustafslag gepaard gaande stormvloed wel of niet nadelig is voor de omvang van de kustafslag. Hoewel algemeen werd aangenomen dat bunkers een nadelige invloed hebben in zo'n situatie, suggereerden bepaalde waarnemingen in het buitenland dat dit niet het geval is. Bij Cadzand is deze vraag zeer relevant omdat de duinkust hier langzaam erodeert en omstreeks het jaat 2000 mogelijk geen 'Deltaveiligheid' meer zal bieden aan het achterland. Wanneer men een nadelige invloed van bunkers moet verdisconteren is deze veiligheid wellicht nu of binnenkort reeds niet meer gegarandeerd. Het gegeven dat hotel De Blanke Top voor een deel is gefundeerd op de in het geding zijnde bunkers is reden geweest om niet meteen aan bunkeropruiming te denken, maar om aan het Waterloopkundig Laboratorium (WL) opdracht te geven de situatie van Cadzand in een schaalmodel te onderzoeken op de gevolgen van een stormvloed.

Het onderzoek is uitgevoerd in de Deltagoot van Laboratorium de Voorst van het WL. In deze 200 m lange doch slechts 5 m brede betonnen bak is de situatie van een stormvloed anno 2000 in een transect loodrecht op de kust op schaal nagebootst. Voor de meeste kenmerken (duinhoogte, strandlengte, afmeting van bunkers) werd een schaal van ongeveer 1:2 toegepast. Het waterpeil was 3,89 m + N.A.P. i.p.v. de bij 'superstormvloed' verwachte 5,55 m + N.A.P. Omdat de Deltagoot smal is werden de wanden als symmetrie-as beschouwd, waartegen gehalveerde bunkers werden geplaatst. Zo kon het model op zo groot mogelijke schaal worden opgezet (het voert te ver om dit alles meer gedetailleerd uiteen te zetten). De belangrijkste conclusies luiden (verkort):

- Het effect van een bunker op de achteruitgang van de kust is te verwaarlozen.
- De uit de proef omgerekende werkelijke teruggang van de duinvoet is 43 m (10-20% onzekerheid).
- Zowel het afgeslagen zandvolume als de verspreidingsafstand van het zand zijn aanzienlijk ($\pm 30\%$) kleiner dan was voorspeld met behulp van de voor de beoordeling van de veiligheid gebruikte berekeningslijn.
- Het in de proef gevonden afslagprofiel heeft geen grote realiteitswaarde door de geringe breedte van het schaalmodel.

Van deze conclusies is vooral de eerste erg belangwekkend voor onze Stichting. De andere conclusies hebben Rijkswaterstaat inmiddels aan het denken gezet over aanpassing van de tot dusver gehanteerde berekeningsrichtlijn voor de Deltaveiligheid van zeekeringen.

De eerste conclusie ontnemt beheerders van zeekeringen één van de twee steeds gehanteerde argumenten om bunkers uit de zeeerep te verwijderen. De tweede reden is de toename van de winderosie rond bunkers, vooral als gevolg van recreatieve betreding. Hiervoor zijn echter, zoals ik elders heb aangegeven, ook wel andere oplossingen dan verwijdering mogelijk. De uitkomsten van het modelonderzoek voor Cadzand zijn, wanneer wij deze – met voorbijgaan aan enkele beperkingen – geldig verklaren voor alle bunkers in de zeeerep langs de Nederlandse kust, een welkom gegeven voor de

pogingen van onze Stichting om deze bunkers te behouden. De belangstelling hiervoor neemt nog steeds toe. Was het in 1979 nog zo dat de negatieve beoordeling door de Grontmij van de bunkers tussen Katwijk en Wassenaar zonder commentaar in het Jaarboek 1978 van onze Stichting werden overgenomen (blz. 84 e.v.), sedertdien hebben de pleidooien van o.a. Rolf, maar ook het vooruitzicht dat bunkers over enkele jaren tot monument zullen kunnen worden aangewezen, de beoordeling van bunkers binnen en buiten de Stichting doen verschuiven naar neutraal of zelfs zeer positief. En dat ik dat van harte steun had u vermoedelijk al begrepen.

Ad Littel

Erfprins. Van Fort Lasalle tot Marinekazerne – door F. M. van Elderen.
De Bataafsche Leeuw, Amsterdam/Dieren, 1985; 136 pag., ill., lit.opg.
ISBN 90.6707.091.2.

Het hier te bespreken boek is zo ongeveer het eerste in Nederland dat op diepgaande wijze de historische en vestingbouwkundige ontwikkeling van één fort behandelt. Alleen al om deze reden was het te wensen dat er meer van dergelijke boeken verschenen. In vier hoofdstukken doet de schrijver de geschiedenis van het fort uit de doeken. In het eerste worden de ontwikkeling van het eiland van Huisduinen, het ontstaan van de oorlogshaven en de gebeurtenissen die tot de bouw van het fort Lasalle leidden geschetst. Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de aanleg van het fort en de gebeurtenissen tot 1815, het één en ander gegroepeerd rond de figuur van admiraal Carel Hendrik Ver Huell. Het derde hoofdstuk behandelt de ontwikkeling van Erfprins van 1815 tot na de Tweede Wereldoorlog en hoofdstuk 4 geeft de naoorlogse geschiedenis van het fort als Marinekazerne – met grote aandacht voor de verschillende militair-nautische opleidingen die op Erfprins gevestigd zijn.

De auteur is er voortreffelijk in geslaagd de ontwikkeling van het fort, gedeeltelijk ook van de hele Stelling van Den Helder, te schetsen met op de achtergrond de relevante historische gebeurtenissen. Voor geïnteresseerden in de vestingbouw is vooral het derde hoofdstuk van belang: na de aanleg in de Franse tijd het voorzichtige Nederlandse begin, dan de grote omvorming van het fort in 1875 tot een omvangrijke kustbatterij met voorliggende caponnière (het 'zeefront').

Ook worden de ontwikkelingen beschreven met betrekking tot de Kustartillerie in de dertiger jaren en de gebeurtenissen tijdens de Duitse bezetting. Bij dit alles is het menselijke aspect niet vergeten. Het één en ander is goed geïllustreerd met duidelijke foto's, waaronder veel luchtfoto's, en plattegronden.

Het is jammer dat een boek van dit kaliber (deel 1 van de 'Bijdragen tot de Nederlandse Marinegeschiedenis') geen register en notenapparaat bevat, zodat het raadplegen ervan moeilijk is en de geïnteresseerde lezer niet weet uit welke bronnen de auteur heeft geput. In deze laatste ommissie wordt maar ten dele voorzien door een literatuuroverzicht, waarin wij helaas missen de Atlas Noord-Holland, alsmede de lijst van Vestingbouwkundige Termen van onze Stichting. Gebruik van deze werken zou de technische beschrijvingen meer precisie en diepgang hebben verleend.

Het is tenslotte jammer dat de auteur de kustbatterij 'Erfprins Noord' (1939-40) plaatst in de toen nog niet bestaande betonnen emplacementen van de 10,5 cm. FLAK-batterij 'Erfprins' van de Duitsers. Deze luchtdoelbatterij was de enige zware wapening die het fort in 1940-45 bezat. De Duitse kustbatterij was niet op Erfprins, doch op de voor het fort gelegen Batterij Kaaphoofd opgesteld.

Samenvattend: een waardevol boek over de geschiedenis van het fort Erfprins, dat tevens inzicht geeft in deelgebieden als lokale geschiedenis, Franse tijd, negentiende eeuwse vestingbouw in Nederland, kustartillerie en militair-nautisch onderwijs. Sterk aanbevolen!

G. Gerrits

'Fort' – The international journal of fortifications and military architecture, volume 13; een uitgave van de Fortress Study Group, onder redactie van Quentin Hughes. Liverpool, 1985. Paperback, 21 x 30 cm, 126 blz., vele afb.

Deze uitgave omvat onder meer de volgende artikelen:

John Bury	Early writing on fortification and siegecraft: 1502-1554
Peter Kent	King's Lynn
Stephen Bull	Mortars at Elizabeth Castle, Jersey in 1651
Anthony Cantwell	The Needles defences
Victor Smith	Defending the Forth: 1880-1910

De FSG heeft van het begin van haar bestaan af, naast het verenigingsorgaan 'Casemate', tenminste eenmaal per jaar een bundel artikelen over vestingbouwkundige onderwerpen uitgegeven onder de naam 'Fort'.

Aanvankelijk in een ietwat simpele uitvoering, maar de verschijningsvorm werd geleidelijk beter (drukwerk, afbeeldingen, papier); het laatste nummer met op de omslag een prachtig beeld in kleur van havenforten op Malta is daarvan een sprekend bewijs. Onveranderd bleef gedurende de jaren 1975-'85 de doorgaans goede kwaliteit van de inhoud. Schrijvers van naam verleenden herhaaldelijk hun medewerking; vele facetten van de vestingbouwkundige geschiedenis kwamen aan de orde. Men publiceerde niet alleen artikelen over onderwerpen, betrekking hebbend op het Verenigd Koninkrijk, maar dikwijls ook over versterkingen, door Engelse vestingbouwers elders op de wereld aangelegd. Voorts over objecten in andere Europese landen.

Het jongste nummer staat min of meer in het teken van de geschiedschrijving van de Engelse kustversterkingen, waaronder ons, als deelnemers aan de excursie 1985, uiteraard vooral interesseert het uitgebreide artikel van Anthony Cantwell over 'The Needles defences'.

Graag vestigen wij ook Uw aandacht op het uitgebreide artikel (45 blz.) van John Bury. Deze geeft daarin o.m. een korte uiteenzetting over een dertigtal befaamde Europese schrijvers, alsmede een overzicht van hun publicaties. Voor onderzoekers een zeer handzame en waardevolle documentatie.

J. Sneepe

Enkhuizen, opengelegde torenfundering, 1984. (Foto W. F. K. Engelbrecht)

Steevast 1985. Jaaruitgave van de Vereniging 'Oud Enkhuizen' te Enkhuizen.

Dit keurig verzorgde jaarboek bevat, behalve de 'Kroniek van Enkhuizen over het jaar 1984', een aantal interessante opstellen.

Deze behandelen o.a. de herdenking van de befaamde Paulus Potter, de verrichtingen van de 'Archeologische Werkgroep', de verdwijnende stadsboerderijen, de spoorlijn Hoorn – Enkhuizen, enz. Voor wie er meer van wil weten; het secretariaat van de Vereniging is gevestigd: Hoofdstraat 152, 1611 AL Bovenkarspel, tel. 02285-11945.

H. C. Tesink

In het tijdschrift **Nederlandse Historiën** van december 1985 publiceerde S. H. Hoogterp een interessant artikel over de voormalige Stelling van Amsterdam. Daarin beschrijft hij op heldere wijze in kort bestek de totstandkoming van dit (in die tijd) gigantische werk.

J. Sneep

Armamentaria (afl. 20-1985), een jaarlijkse uitgave van de Stichting Vrienden van het Legermuseum bevat, naast de min of meer gebruikelijke, dit jaar uitgebreide, rijk geïllustreerde en zeer belangwekkende artikelen over onder meer:

- 'Delft, standplaats van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum Generaal Hofer' door W. A. Feitsma. Hierin wordt ingegaan op de vestingwerken, de tot die vesting behorende gebouwen en natuurlijk in het bijzonder het Armamentarium, waarin thans het Legermuseum is ondergebracht.
- 'De positie Kornwerderzand 1940-1985 van militair verdedigingswerk tot museum', door Drs. J. R. Verbeek. Hierin worden de totstandkoming van de werken voor 1940, alsmede de opzet, bemanning en bewapening der werken behandeld. En vanzelfsprekend ook de wordingsgeschiedenis van de Stichting Kornwerderzand.

J. Sneep

De Stede Nieuwpoort, deel II.

Uitgave Boekhandel Schutte, Nieuwpoort. Samenstelling Historische Kring Nieuwpoort. Prijs f 23,90. Bankrek.nr. 32.35.11.953 t.n.v. genoemde Kring.

Aangemoedigd door het succes, het eerste deel, uitgegeven in 1983, heeft de Historische Kring Nieuwpoort een tweede bundel opstellen het licht doen zien. Verschillende auteurs behandelen daarin zeer uiteenlopende onderwerpen over personen en zaken uit de geschiedenis van Nieuwpoort. Het boek is verlucht met vele oude foto's en prenten, alsmede de eerste kadastrale kaart van Nieuwpoort van 1832. Evenals in het eerste deel, is een index van familienamen en een lijst van boekwerken, eigendom van de Kring, opgenomen.

Ook voor niet-Nieuwpoorters is het een interessant en vlot leesbaar document, het verleden van Nieuwpoort.

H. C. Tesink

Het Duitse fortificatie-ontwerp 1935-1945 – door R. Rolf.

Uitgave AMA Uitgeverij, Beetsterzwaag, 1985. Gebonden, afm. 27 x 21 cm, 188 blz., vele afbeeldingen. ISBN 90.6474.035.9.

Op 18 juni promoveerde R. Rolf aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de Letteren op bovenvermeld proefschrift; promotor was Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters.

Rolf heeft zich in het kader van architectuur-historisch onderzoek al vele jaren gewijd aan de twintigste-eeuwse (gewapend) beton-architectuur, in het bijzonder in de sector verdedigingswerken. Hij was een onzer medewerkers bij de voorbereiding van de jubileumtentoonstelling in het Rijksmuseum in 1982 en leverde een bijdrage aan het boek 'Vesting', dat bij die gelegenheid uitkwam. Sinds 1979 zijn nog verscheidene andere publicaties van zijn hand verschenen, zoals onder meer:

- 'Duitse bunkers in Nederland' (Amsterdam, 1979); boekbespreking in ons jaarboek 1979/'80, blz. 85.
- 'Bunkers in Nederland' (Den Helder, 1982); boekbespreking in ons jaarboek 1981/'82, blz. 35 e.v.
- 'Der Atlantikwall' (Leeuwarden, 1983); boekbespreking in ons jaarboek 1983/'84, blz. 84 e.v.

In die publicaties ging Rolf vooral inventariserend en beschrijvend te werk, maar in toenemende mate ook beschouwend. Zijn werken werden ook in toenemende mate geraadpleegd en vormden steeds meer de belangrijkste ruggesteun voor andere onderzoekers en voor instellingen, die zich met het behoud van deze bijzondere categorie twintigste-eeuwse bouwwerken bezighouden. Een en ander culmineerde tenslotte in dit proefschrift.

Aanleiding tot zijn studie was het kennismaken in het begin van de zestiger jaren van een boek over, wat Rolf noemt 'anonieme architectuur, waarin uitgesproken vormkenmerken en de confrontatie met de omringende natuur een voorname rol toebedeeld zijn'. . . 'Militaire architectuur vormt bij uitstek een anonieme, weinig in geschrift geopenbaarde bouwkundige traditie, die, zich baserend op eigen ontwerpuitgangspunten en -criteria, gebouwen en complexen heeft voortgebracht, die vanwege de allesbepalendheid van de criteria tot de meest sprekende van de architectuurgeschiedenis behoren'.

Jarenlang deed hij diepgravend onderzoek in archieven en bezocht hij de in West-Europa aangelegde linies en afzonderlijke werken. Een probleem vormde het in de jaren 1942-'45 verloren gaan van belangrijke Duitse archieven; voorts de nogal eigenzinnige Franse manier van inventariseren en beschrijven (na 1945). In dit verband kwalificeert hij de Nederlandse inventarisatie, uitgevoerd door het Bureau Registratie voormalige Duitse verdedigingswerken in Nederland, als meer doeltreffend (zie blz. 151). Op basis van dat archiefonderzoek en vele expedities in het terrein kwam hij tot een analyse van het Duitse bunkerontwerp in engere zin.

Hij begint zijn beschouwing bij de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog en de gevolgtrekkingen daaruit. Deze leidden tot de bouw van o.m. de Maginot-linie. De Duitse operatieplannen leidden in de dertiger jaren tot de aanleg van de Westwall en de zich na 1940 ontwikkelende oorlogssituatie tot de aanleg van de Atlantikwall. In zijn boek wordt een goede oriëntatie verschaft van de voor 1939 overal in Europa tot stand gekomen werken; vervolgens gaat hij dieper in op de door de Duitsers aangelegde werken. Deze zouden aanvankelijk worden aangelegd, uiteraard volgens weldoordachte strategische bedoelingen en grondig technisch onderzoek, in samenhang met de ontwikkeling van wapens, gedurende de periode 1936-1951.

Het liep allemaal anders!

Hitlers ongeduld en zijn beoordeling van de toestand verkortte die termijn al gauw drastisch. Met alle gevolgen van dien. Het streven naar standaardisatie en stelselmatige productie en realisatie werd doorkruist door organisatiewijzigingen, politieke maatregelen en vooral: de zich wijzigende dreigingen en oorlogssituaties. De ontwikkeling van echte vestingwapens hield geen gelijke tred met de bouw der verdedigingswerken. Rolf toont duidelijk aan hoezeer het gebruik (moeten) maken van verouderd, van opgelegde oorlogsschepen afkomstig, scheepsgeschut de ontwerpen beïnvloedde. Hetzelfde geldt voor het inzetten van buitgemaakte wapens uit tennaastenbij alle Europese landen. Van wel-

licht nog groter invloed bleken de nogal uiteenlopende opvattingen over vestingbouw, al tot uitdrukking komend in de programma's van eisen, bij de landmacht, de luchtmacht en de marine. Het, in de herinnering van tijdgenoten oppermachtige, Oberkommando der Wehrmacht en het veelvuldig persoonlijk ingrijpen van Hitler (tot in de details der bunkerontwerpen, zie b.v. blz. 111 en 146) bleek niet bij machte die opvattingen voldoende gelijk te richten.

Ofschoon de aan de ontwikkeling der ontwerpen ten grondslag liggende overwegingen in de archieven nagenoeg geheel ontbraken, weet Rolf die vooral door analyse van vele tekeningen en terreinverkenningen m.i. toch redelijk boven tafel te krijgen. Zijn boek leent zich, mede door de honderden (grotendeels door hem gestandaardiseerde) tekeningen en tabellarische overzichten, trouwens goed voor nadere bestudering van deelgebieden.

Is er dan niets op aan te merken?

Ja; de militair-tactische kant blijft ietwat onderbelicht en de bouwtechnische (met inbegrip der berekeningen) blijft grotendeels buiten beschouwing. Waarschijnlijk terecht; het onderwerp is trouwens al complex genoeg.

Rolf's stelling (blz. 19), dat 'de vorm van de forten, die overwegend geometrisch bepaald is en aan de plaatselijke geografische omstandigheden opgedrongen . . .' zou na een terreinverkenning en analyse van enkele Nederlandse fortenlijnes mijns inziens niet staande gehouden kunnen worden.

Zijn kwalificatie van een aantal Nederlandse werken (blz. 30) als 'duurzame betonnen veldversterkingen' is waarschijnlijk meer geënt op de gang van zaken in de stellingoorlog gedurende de jaren 1914-1918 dan op het gangbare onderscheid in de geschiedenis der vestingbouwkunde. Rolf's onuitgesproken vraag, op blz. 26, over de totstandkoming van de verdedigingswerken op de Afsluitdijk ('was de Nederlandse landsverdediging technisch niet in staat of niet van zins verdedigingseenheden te verwezenlijken met het karakter van de grote werken in de Maginot-linie . . .') kan m.i. beantwoord worden met: wel in staat, maar niet van zins. Of het ook nodig geweest zou zijn is vers twee. Zijn kwalificatie van de werken, die wel tot stand kwamen, is ook niet de onze.

Maar ter zake: het boek gaat over het D u i t s e ontwerp. Alles overziende is het een m.i. bijzonder waardevol werk over de twintigste eeuwse versterkingskunst, goed gedocumenteerd, rijk voorzien van zeer verhelderende schematische tekeningen. Het geeft bovendien veel belangwekkende achtergrondinformatie over een gigantische bouwoperatie in een bewogen periode in onze geschiedenis.

J. Sneep

Die Bundesfestung Ulm und ihre Geschichte – door Otmar Schäuffelen.

Uitg.: Arnim Vaas Verlag, Ulm; tweede druk 1982 (eerste druk 1980).

Geb., afm. 23 x 24 cm, 208 blz. ISBN 3.88360.019.9.

In dit fraai uitgevoerde werk met ongeveer 115 illustraties, w.o. 50 kleurenfoto's van vestingwerken en nog eens 26 van plans uit 1894, geeft de auteur in bondige, heldere stijl een beschrijving van de kringvesting Ulm, die volgens de ondertitel van het boek 'Europas grösste Festungsanlage' was, althans in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Werk XII, Wilhelmsburg (Citadel).

Werk X, Kienlesberg (Doppelcaponnière).

(Foto's Otmar Schäuuffelen, Ulm)

Schäuffelen richt de aandacht dan ook in het bijzonder op de vestingwerken waarvan de bouw in 1842 begon en in 1859 in hoofdzaak was voltooid. Ulm was toen met Luxemburg, Mainz, Landau en Rastatt een van de vestingen van de Duitse Bond. Anders dan de landsvestingen hadden de bondsvestingen een garnizoen dat bestond uit eenheden van meer dan één Duits land.

De bondsvesting Ulm had ten doel een Franse aanval te keren en als uitgangspunt te dienen voor een tegenaanval. Daartoe was een deel van het gebied van de kringvesting bestemd om als versterkte legerplaats te worden ingericht.

Na de stichting van het Duitse keizerrijk in 1871 kreeg Ulm de status van rijksvesting. Door de inlijving van Elzas-Lotharingen bij het Duitse rijk in hetzelfde jaar werd de militaire betekenis van Ulm minder groot.

De kringvesting bestond tot ongeveer 1900 uit een enceinte met een citadel en met van caponnières en een reduct voorziene bastionvormige kernwerken om de stad Ulm aan de ene en met vier Nieuwpruisische fronten om Neu-Ulm aan de andere zijde van de Donau.

Rondom Ulm en Neu-Ulm lagen veertien polygonale forten, een artillerietoren en een lunet.

Bij de bouw van de werken is in sterke mate uitgegaan van de ideeën van Montalembert, toepassing van zware artillerietorens en caponnières.

Rond 1900 volgde een grote verandering: delen van de enceinte werden aan de stad verkocht en er werd begonnen met de bouw van een groot aantal aangeaarde betonwerken voor infanterie in het voorterrein.

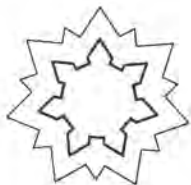
Veel van de werken zijn in meerdere of mindere mate behouden gebleven en ettelijke zijn gerestaureerd, op de latere betonwerken na die vrijwel alle zijn verdwenen of in puinhopen zijn herschapen.

Ongeveer de helft van het boek beschrijft de afzonderlijke werken met als illustraties afbeeldingen in kleur van plans uit 1894 van de 'Kaiserliche Fortifikation' en kleurenfoto's van de huidige stand van zaken.

Voor Nederlandse lezers is het interessant dat de auteur enige aandacht besteedt, vooral door een grote afbeelding van een plattegrond, aan de tijd waarin Ulm volgens het Oud-nederlandse stelsel was versterkt, met aarden bastions, ravelijnen en een hoornwerk. Die enceinte was het werk van de Nederlandse ingenieur Jan van Valckenburgh, die volgens de auteur in 1617 naar Ulm kwam en de bouw in 1622 had voltooid.

Het boek bevat een uitgebreide lijst van vestingbouwkundige termen. Voor degenen die een indruk willen krijgen van een kringvesting die in belangrijke mate is gebouwd volgens ideeën van Montalembert is dit boek zeer instructief, vooral ook door de beschrijving van de varianten bij de realisering van die ideeën.

Mr. S. H. Poppema

FRIESLAND - KORNWERDERZAND

Wat er in drie jaar tot stand kwam

Overzicht van de door de **Werkgroep Kwz** in de jaren 1983-1985 uitgevoerde herstel- en inrichtingswerkzaamheden:

Vóór mei 1984 werd voornamelijk gewerkt aan het toegankelijk maken van de kazematten. Dit hield in het verwijderen van de betonsteen-muren in deuropeningen en schietgaten en het afvoeren van grote hoeveelheden puin. Uit Den Oever konden diverse deuren en stalen buitenhekken worden verkregen, die in de kazematten IV, V en XIV herplaatst zijn. De begroeiing moest overal worden teruggesnoeid.

Van mei 1984 tot mei 1985 zijn alle krachten geconcentreerd geweest op kazemat IV, de commandopost. De hier uitgevoerde werkzaamheden kunnen als voorbeeld gelden voor die aan alle andere kazematten op Kornwerderzand:

- Verwijderen van ongeëigende niet authentieke zaken en het schoonmaken van de kazemat.
- Dichten van gaten in het beton; vervolgens witten van de muren.
- Verven van de schrikplafonds met een houtveredelingsmiddel.
- Ontroesten van ijzerwerk: kozijnen, deuren, schietgat- en periscoopafsluiters; vervolgens het meniën en verven daarvan (voor het restaureren van beschadigde kurkverflakken is nog geen afdoende oplossing gevonden).
- Tenslotte de herinrichting: bedstellingen uit andere kazematten zijn geplaatst, alsmede de ontbrekende waterpompen. Langs de wanden is latwerk aangebracht voor het aanbrengen van fotopanelen. Enkele ruimten zijn voor het publiek afgesloten door middel van plexiglasdeuren.
- Aan de buitenkant werd het ijzerwerk ook zo veel mogelijk ontroest en in de menie gezet. De muren werden ontdaan van dikke lagen kalkaanslag en een fantasiecamouflagebeschildering is aangebracht, zolang de originele camouflagekleuren nog niet bekend zijn.
- Een moeizaam karwei was het stoppen van de lekkage door de betondekking heen, langs de observatiekoepel. Voor de afsluiting van de kijkgaten in de koepel zijn hardhouten blokken vervaardigd naar het voorbeeld van een origineel exemplaar, dat in het terrein aangetroffen is.

Na de zomer van 1985 is er opnieuw gewerkt aan kazemat IV en er werd een begin gemaakt met de restauratie van XIV, terwijl een aparte werkgroep de kazematten VI en VII onder handen nam.

In kazemat IV werd een veldbed geplaatst in de kamer van de toenmalige commandant, kapitein Boers. Het ontroesten van de pantserdeuren en één der buitenhekken kostte bijzonder veel tijd; de stalen deuren der buitenprivaten werden dichtgelast. De afsluiting van de buitenhekken kostte veel hoofdbreken, evenals de regenwateroverlast.

In kazemat XIV, de remise voor luchtdoelgeschut, doet het probleem van de gebreken aan het betonoppervlak zich veel erger gelden dan in kazemat IV; ook is XIV veel vochtiger! Gebleken is dat het verwarmen van één vertrek, gepaard aan een goede ventilatie, het vocht vrij snel op de vlucht jaagt. Om deze reden wordt geprobeerd zoveel mogelijk van de oorspronkelijke ventilatiekanalen te openen. In XIV waren de deuren met kurkverfoppervlak zo vuil (40 jaar stof, roet en vet van de scharnieren) dat een speciale schoonmaakwijze nodig was. Kazemat VII, de 'spiegelkazemat', is door ons opengebroken en bleek van binnen verrassend gaaf en droog te zijn. Er is hier vrij weinig werk te doen en aan de inrichting kan zo worden begonnen. Het enige probleem hier is het ontbreken van het grote buitenhek van de kazemat; dit doet zich te meer voelen omdat VII maar één deur heeft.

Ook in kazemat VI, de kanonkazemat, ontbreken de buitenhekken. Hier moest eerst de gehele verlichting hersteld worden; schakelaars, fittingen en leidingen waren geroofd. In deze kazemat bestond veel wateroverlast. In de kelders stond een halve meter water en ook de vloeren van de bovenverdieping stonden voortdurend blank. Het water is weggepompt en de oorzaak van het blankstaan der kelders is opgespoord: bij de regenwatertank in de kelder bleek een kraan ten oprechte open te staan.

Het water heeft in de loop der tijden grote schade aangericht. Alle ijzerwerk is zwaar aangetast en nu het hele gebouw droog is valt, vooral in de kelders, de kurkverf van de kozijnen. Ook hier is een goede luchtcirculatie effectief gebleken bij het droogmaken van de kazemat. De afsluiters van de beide kanonschietgaten zijn met behulp van hydraulische apparatuur weer gangbaar gemaakt.

Bij de kazematten VI en VII werd, vooral aan de achterzijden der kazematten, een zeer uitbundige begroeiing ingekort. Bestrate paden, die onder gras en zand waren verdwenen, werden weer blootgelegd en trappen in de taluds hersteld. Ook de loopgraaf tussen VI en VII is van struiken ontdaan, zodat hier een weer goed begaanbare doorgang ontstaan is.

Begin juli 1985 werd door een peloton van 11 Pantsergeniecompagnie een prikkeldraadversperring, bestaande uit drie rollen prikkeldraad, rond het aardwerk van de kazematten IV en XIV aangelegd. De toegangsweg tot het complex hier, is met medewerking van Rijkswaterstaat verlegd tot achter het dijkmagazijn, zodat de bezoekers van het museum niet te dicht bij de verkeersweg komen. Gewerkt wordt nog aan een goed afsluitbare poort in de draadversperring.

De aggregaatkazematjes a, b en c, die sinds het eind van de jaren zestig met grond bedekt waren, zijn ontgraven. Helaas bleken de aggregaten verdwenen te zijn, maar verder was er met betrekking tot elektrische leidingen en schakelkasten nog veel voor handen. Gebleken is dat de aggregaatgebouwtjes een belangrijke rol kunnen spelen bij de elektriciteitsvoorziening van het toekomstige kazemattenmuseum, daar de meeste kabels nog goed blijken te functioneren. Overigens zijn de aggregaatgebouwtjes zo interessant, dat ze in de toekomst deel gaan uitmaken van het museum.

G. Gerrits

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN*

(onder redactie van Ing. P. L. Mulder)

*Onderstaande verslagen zijn samengesteld door onze
correspondenten, tenzij anders vermeld*

Groningen

Bellingwolder- of Oude Schans (blz. 5, nr. 7)

De secretaris van de Stichting Oude Schans berichtte ons het volgende.

De restauratie van panden in Oudeschans gaat gestaag door. Zo kon onlangs de 'Taveerne de Piekenier', voorheen de Blokhut worden opgeleverd. Een geschikte kandidaat om dit horecapand te beheren is inmiddels gevonden.

De aannemer heeft het pand staande naast de Piekenier onder handen genomen en omstreeks april 1986 zal dit pand voor bewoning gereed zijn. Hiermede zal het dorpsplein een fraai gerestaureerd geheel vormen samen met de teruggevonden vestingput, de oude dorpspomp en de leilinden. Een schitterend dorpsbeeld!

Ook werd in het voorjaar van 1985 het Kruidenbastion (nieuw opgeworpen) met aloude fruitrassen ingeplant.

De ontwikkelingen m.b.t. de bouw van het museum zijn in een beslissend stadium gekomen. De benodigde gelden zijn binnen en de bouw kan thans spoedig uitgevoerd worden. Een commissie bestaande uit vertegenwoordigers van de Gemeente, de Herinrichting, de Federatie voor Musea en onze stichting zullen met de inrichting aan de slag gaan.

Vesting Bourtange (blz. 6, nr. 11)

De voortgang van de reconstructie van de Vesting Bourtange stemt tot tevredenheid. Met voldoening kan men vaststellen dat de doelstellingen, op grond waarvan de raad destijds heeft besloten dit grote project ten uitvoer te brengen, voor een groot deel zullen worden gehaald. De toeristische belangstelling groeit voortdurend en levert een bijdrage aan de economische positie van Bourtange als zelfstandige woonkern binnen de gemeente Vlagtwedde. Het reconstructieplan van de vesting is, met inachtneming van de aan eigentijdse omstandigheden aangepaste normen, voor een aanzienlijk deel gereed en zal een waardevol cultuurhistorisch monument gaan vormen.

* De bladzijde- en volgnummers achter de plaatsnamen verwijzen naar de provincie 'Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland'. Indien de provincie-atlas nog niet is uitgegeven, worden de plaatsen in alfabetische volgorde vermeld.

*Bellingwolde, Lethere-redoute. Schans nabij Bellingwolde, aan de 4e Lethelaan.
(Foto W. F. K. Engelbrecht)*

In het afgelopen jaar is aan de oostzijde een belangrijk onderdeel uitgevoerd, t.w. vier bruggen, de Munstersche Poort – op 2 mei 1984 door de bisschop van Munster geopend (zie Jb. 1984/85 blz. 118 e.v.) – aansluitende wallen, grachten en verhardingen. Daarenboven bleek het mogelijk een soldatenbarak (nr. 28) te realiseren, waarin de Streekraad een voorlichtingscentrum heeft ingericht. Dit gebouw is september j.l. door de Minister van economische zaken officieel geopend. Het mag nu reeds als een aanwinst voor de regio worden bestempeld.

Verder is een begin gemaakt met het in het kader van het programma versnelde uitvoering Herinrichting 1983 gefinancierde project, t.w. de aanleg van het tweede deel van het nieuwe Magazijnbastion, een deel van het Kroonwerk en de bouw van een soldatenbarak (nr. 14), welke als expositieruimte zal worden ingericht. Inmiddels is van de Herinrichting de toezegging ontvangen dat in 1985 wederom voor ca. f 2.000.000, – aan vestingwerken kan worden uitgevoerd. Het is de bedoeling om hiermee het Kroonwerk te voltooien en Ravelijn 2 en een deel van de Contrescarp te realiseren. Met gebruikmaking van een I.S.P.-subsidie van ca. f 1.200.000, – *kunnen dan in 1986 de vestingwerken worden voltooid*. Voor de uitvoering van zowel het reconstructieplan als van het saneringsplan dienen nog grond en opstallen te worden verworven. De nog te verrichten aankopen voor het reconstructieplan worden geraamd op ca. f 1.300.000, –. Van het ministerie van landbouw en visserij ontvingen wij een principe-bereidverklaring voor subsidiëring in deze aankopen. De situatie is anders met betrekking tot de nog te verwerven percelen ten behoeve van het saneringsplan. Met het in werking treden van de Wet op de Stads- en dorpsvernieuwing per 1 januari a.s. zullen de kosten hiervan, totaal

geraamd op ca. f 1.000.000, —, moeten worden bestreden uit het aan de gemeente Vlagtwedde toe te kennen Stadsvernieuwingsfonds. Tot dusver is alle onroerend goed in minnelijk overleg aangekocht. Wij hopen dat de nog benodigde onroerende goederen óók in der minne kunnen worden verworven. Vervolgens zal er naar gestreefd worden om de landschappelijke- en recreatieve inrichting van het buitengebied rond Bourtange te realiseren, terwijl het voorts in de bedoeling ligt om te geraken tot een afronding van de te reconstrueren historische bebouwing binnen de vesting. Voor het eerstgenoemde onderdeel is een plan gemaakt, waarvan de totale kosten, inclusief grondverwerving, worden geraamd op f 4.400.000, —. De kosten van de nog te reconstrueren historische bebouwing zijn geraamd op f 6.600.000, —. In tegenstelling tot de werken ten behoeve van de aanleg van wallen en grachten c.a. zijn hiervoor nog geen financiële middelen in het vooruitzicht gesteld.

Friesland

Kornwerderzand (blz. 188)

Drente

Zwartendijksterschans (blz. 21, nr. 10)

In 1984 heeft de gemeente Norg een plan ontworpen voor een eenvoudige, wit geschilderde loopbrug van azobé-hout over de westgracht van de Zwartendijksterschans bij Een. De breedte tussen de leuning zal 1 m bedragen; er komen 6 jukken; de hoogte van de middelste 4 jukken boven de grachtbodem zal 3,45 m bedragen en de afstand tussen 2 jukken 4 m

Het werk is nog niet uitgevoerd, maar wij blijven hoopvol gestemd.

Overijssel

Kampen (blz. 3, nr. X)

Bij opgravingen achter de Koornmarktpoort zijn funderingsrestanten gevonden van een stadsmuur waarvan het tracé op ± 30 m nagenoeg evenwijdig met de huidige gedeelten van de stadsmuur loopt. Verder nog een tufsteenvloertje opgesloten door een rij veldkeien.

Op het terrein van de v.m. gasfabriek zijn bij de ontgraving van gifgrond restanten gevonden van een rondeel, genaamd 'Wildvanck', op een fundering van verticale boomstammen, als een soort perkoenrij in de grond gedreven.

De bekende *witte* Koornmarktpoort is niet meer wit. Om onderhouds-technische redenen is die witte laag verwijderd. Er is o.a. herstel metselwerk verricht. Voorlopig zal de poort de baksteenkleur behouden.

- Onder de titel 'Landweren in en om Ootmarsum' heeft de Stichting Heemkunde te Ootmarsum (Commanderiestraat 5) een boekje gepubliceerd. Kosten, inclusief de topografische kaart f 12,50.
- Ommerschans te Ommen.
In de jaarverslagen van 1948 en 1949 werd al contact vermeld met de directie van het Rijksasyl betreffende het gedeeltelijk dempen van de gracht. Van de wallen en de grachten resten nog gedeelten. In 1985 werd een Werkgroep Ommerschans geformeerd onder voorzitterschap van de burgemeester drs. H. C. Knoppers. Inmiddels werd opgericht de 'Stichting Ommerschans' met als doel het instandhouden van het cultuurhistorisch monument de Ommerschans.

Gelderland

Wageningen (blz. 1, nr. 1)

Bij graafwerk voor een aan te leggen parkeergarage bij Musis Sacrum is een deel van de vroegere stadsmuur aangetroffen. Het is de vraag of een restant hiervan kan worden opgenomen in een muur van de nieuwbouw in het souterrain. Een archeologische werkgroep, bestaande uit vrijwilligers, brengt onder deskundige leiding, deze en andere vondsten van de zelfde aard in tekening.

In het voorjaar van 1986 hoopt men tot publicatie van een en ander over te gaan. Wij volgen de ontwikkeling met belangstelling.

Bredevoort (gemeente Aalten) (blz. 3, nr. IV)

Voor het stadje Bredevoort wordt begin 1986 de formele aanwijzing als Beschermd Stadsgezicht verwacht. In het kader hiervan is inmiddels een bestemmingsplan voor dit voormalige 17e eeuwse vestingstadje met hoofdwal en gracht volgens het Oudnederlandse stelsel in voorbereiding genomen.

De eind 1985 in het openbaar gebrachte z.g. plek-analyse ('voorzet' tot het bestemmingsplan) geeft een achttal lokaties aan voor eventuele restauratie, heraanleg en/of herkenbaar maken van de voormalige vestingwerken zoals bastions, grachten, v.m. Aalterpoort enz. De vereniging Bredevoorts Belang wil hierop inspelen met als doel realisering van de haalbaar geachte objecten.

Zij heeft zich om advies, bijstand en informatie tot onze stichting gewend.

Doesburg (blz. 5, nr. VIII)

Ter verbetering van de afwatering en verversing van het water van de stadsgrachten, zijn deze via een verlengde watergang langs rijksweg 51, in verbinding gebracht met de vóór de Hoge Linie gelegen vestinggracht. De Hoge Linie is daartoe aan het Z.O. einde over een breedte van 10 à 15 m afgegraven c.q. doorgegraven. Hierdoor is aan de Linie zelf vrijwel geen schade toegebracht. Overigens is op het terrein tussen de rijksweg en de Kraakselaan een aarden wal aangelegd, waardoor de verbinding tussen de Hoge en de Lage Linie visueel hersteld is.

Voor het natuurreservaat 'Wallen van Doesburg' zal door Staatsbosbeheer een beheersplan worden opgesteld. Op verzoek van de directie werden de nodige informatie en tekeningen verstrekt.

Met de beheers- c.q. onderhoudswerkzaamheden aan de Hoge Linie zijn in 1985 flinke vorderingen gemaakt; die aan de Lage Linie zijn gereed.

Groenlo (blz. 8, nr. XII)

Met een tweetal voorgenomen – en ter kennis van onze stichting gebrachte – bestemmingsplanwijzigingen is dezerzijds ingestemd. Het betreft de uitbreiding van een scholencomplex op het v.m. ravelijn Nassau (als zodanig niet meer herkenbaar) en de bouw van een appartementencomplex binnen de v.m. vestinggracht, grenzend aan het gerenoveerde Noorder Bastion.

De bestemmingsplanwijzigingen zijn inmiddels goedgekeurd en vastgesteld. Met de realisering ervan is begonnen.

Het nog slechts 2 à 3 m brede- en ondiepe (vesting)grachtje aan de N.O.- en O.-zijde van de stad, deel uitmakende van een grachtencomplex tussen de IJbergseweg en de Winterswijkseweg, wordt in 1986 uitgediept en van een beschoeiing voorzien. Voor het geheel van de v.m. vestinggrachten heeft men een renovatie en beheersplan opgesteld, dat de gemeente met (noodzakelijke) subsidie, gaandeweg hoopt te realiseren.

Hattem (blz. 10, XIV)

Opravingen Hoenwaardsepoort te Hattem.

Aan een verzoek van de Vereniging Heemkunde te Hattem, om de blootgelegde restanten van de v.m. Hoenwaardsepoort te doen onderzoeken, kon worden voldaan. In samenspraak met de correspondent van Overijssel, heeft de heer Ing. J. Besemer, voorzitter onzer TC, op woensdag 27 november 1985 een onderzoek ingesteld. Na bestudering van de in kaart gebrachte vondsten, werden deze ter plekke, onder de begane grond in bestaande bebouwing, bekeken. Het betrof restanten van funderingen van de torens van de poort en aansluitende stadsmuur. Daar niet direct antwoord kon worden gegeven op bepaalde vóóronderstellingen aangaande tijdstip, bouwwijze, beloop, enz., zal door de heer Besemer t.z.t. nader contact met de vereniging worden opgenomen omtrent zijn bevindingen.

's Heerenberg (blz. 11, nr. XV)

De vestingmonumenten van dit stadje, t.w. omwalling aan de N.- en O.-zijde, fragmenten van de ommuring, met daarin een in 1942 in oude stijl herstelde muurtoren, zijn in 1984 uitgebreid met een geheel conform vorengenoemde- herbouwde muurtoren; eveneens aan de Muntwal.

Wageningen (blz. 17, nr. XXIV)

Het onderzoek naar de restanten van de kasteeltoren is afgesloten. De toren zal tot op maaiveld-hoogte worden gereconstrueerd. De resten van de kasteelmuren zijn, met hulp van vrijwilligers, gerestaureerd.

Er zal een wandelpad langs worden aangelegd in aansluiting aan een klein historisch museum.

Zutphen (blz. 21, nr. XXVII)

De bebouwing en terreininrichting van het voormalige bastion 'Bult van Ketjen' is voltooid. De bebouwing aan de flank IJsselkade is, passend in de unieke straatwand van deze kade, tot ongeveer halverwege de flank doorgetrokken.

Het 'gat' in de bebouwing aan de Kuiperstraat, ongeveer ter hoogte van de keel van het voormalige bastion, is eveneens opgevuld met een flatgebouw.

De resterende open ruimte in de punt van het bastion, met langs de uiterste randen ervan IJsselkade en Martinetsingel, is met bastion-reliëf als wandelparkje aangelegd, met op het terre-plein een parkeerterrein van de flatgebouwen. De indruk van een bastion is aldus behouden gebleven. Vanuit het wandelparkje heeft men o.a. uitzicht op de Bourgnetonen, een uit 1457 daterende muurtoren.

Utrecht

Fort Blauwkapel (blz. 20, nr. 15)

Op 7 september werd het verdedigbare wachthuis, waarover in het jaarboek 1984 reeds werd gerapporteerd, feestelijk in gebruik genomen door de Stichting Willem de Zwij-

'Bomvrij' wachthuis op fort Blauwkapel vóór de restauratie. Het gevaar opleverende metselwerk linksboven werd grondig hersteld en het vangnet eronder verwijderd. Tevens werd de gevel geheel schoon gemaakt en de schadelijke wildgroei van struikgewas op en rond het gebouw gerooid. Ook inwendig onderging het uit 1850 daterende wachthuis een volledige metamorfose, echter zonder het oorspronkelijk karakter aan te tasten. (Foto G. Koppert)

gergroep. Bijna twee jaar lang besteedden enkele tientallen ouders een groot deel van hun vrije tijd aan het restaureren en opnieuw inrichten van het sterk verwaarloosde en misbruikte gebouw, waarbij alleen aan materialen en aan derden uitbesteed werk (zandstralen) een bedrag van ± f 30.000, – werd verwerkt. De resultaten zijn indrukwekkend en dwingen diepe bewondering af!

Behalve als troepphuis voor de Willem de Zwijgerjeugd zal het gebouw ook dienst doen als hoofdkwartier voor andere stedelijke en regionale scouting-groepen. In zijn openingstoespraak bedankte coördinator G. van Wolferen ook de Stichting Menno van Coehoorn voor verleende technische adviezen en verstrekte documentatie. De ingebruikname van het complex werd namens onze Stichting bijgewoond door Ing. J. W. C. Besemer en Ing. G. Koppert die hun felicitaties deden vergezeld gaan van een envelop met inhoud, een symbolisch blijk van waardering voor de geleverde topprestatie. Zowel het wachthuis als het omringende terrein verkeren thans weer in verzorgde en ooglijke staat. Slechts het buitenmetselwerk, dat ernstig van weersinvloeden te lijden had, dient nog te worden hersteld. Hierover is overleg gaande met gemeentelijke instanties.

Fort Rijnauwen (blz. 21, nr. 24)

In september werd een door de gemeente Utrecht bekostigd nieuw poldergemaal in werking gesteld (kosten ± f 100.000, –). Hierdoor wordt het afvalwater van de vlak achter het fort gelegen universitaire proefboerderij niet meer geloosd in de buitengracht maar rechtstreeks afgevoerd naar de Krommerijn. De zeer hoge kwaliteit van het water in de grachten met hun grote ecologische waarde is thans weer verzekerd. Het ligt in de bedoeling ook voorzieningen te treffen tot verbetering van de waterkwaliteit in de grachten van de vier Lunetten op de Houtense vlakte (blz. 20, nr. 18).

De Linie van Linschoten (blz. 24, nr. 19)

Even bezuidoosten het prachtige oude dorpje Linschoten bevindt zich een 1. – tot 1,3 meter boven het omringende en eertijds moerassige land verheffende kleirug, welke tijdens inundatie van de Oude Hollandse Waterlinie droog bleef.

In 1785 werd een ontwerp gemaakt om dwars over dit acces een gebastioneerde linie aan te leggen. Dit geschiedde in twee fasen, eerst in 1792 een zwak geprofileerde versterking, dan in 1796 een verbeterd plan. Nu werd de kleilaag gedeeltelijk afgegraven, van de vrijgekomen grond maakte men een borstwering met aan de voorzijde een brede gracht. De aldus ontstane wal bevatte drie bastions met elk een kat en als afsluiting aan beide uiteinden (noordoost en zuidwest) een vierhoekige redoute.

Op voorstel van Koning Willem I werd in 1827 overgegaan tot slechting van dit werk. Zekere Verkaik kocht het geheel op met de verplichting binnen 10 jaar de wallen te verwijderen. De klei werd door Verkaik met redelijk profijt verkocht aan dakpannenfabrieken, ook werd een kerkhof er mee opgehoogd. Nog tot 1857 bleef men aan het afgraven. In 1857 komt de nieuwe M. A. Reinaldaweg dwars door de restanten van onze linie. Hoewel verklaard tot beschermd gebied, is het geheel deernlijk verwaarloosd.

Men herkent noordoost van de weg aan de beboste waterloop de grondvorm van de redoute; het Schansbos. Zuidwest van de weg loopt een zig-zag sloot ver het land in, met wat fantasie kan men hier de oorspronkelijke gracht in terug vinden.

Noord-Holland

Naarden (blz. 14, nr. XI)

De zeer omvangrijke en gecompliceerde restauratiewerkzaamheden aan het bastion Oranje vinden goede voortgang. Naar verwachting zal het werk in 1986 kunnen worden afgerond. We hopen er in het volgend jaarboek meer uitvoerig in een afzonderlijk artikel op terug te komen.

Met het uitbaggeren der grachten werd een begin gemaakt.

Onze Stichting diende een bezwaarschrift in tegen het voornemen van het gemeentebestuur een vergunning te verlenen tot het oprichten van een gebouw op het oostelijk glacis, waarvoor een bestemmingsplanwijziging 'Naarden-Oost 1974' nodig zou zijn geweest, ware het niet dat het college G.S. van Noord-Holland zijn goedkeuring aan de door B. & W. van Naarden beoogde wijziging (besluit d.d. 3-12-1985) heeft onthouden. Een der argumenten van G.S. dat ook door ons ten volle wordt onderschreven is: *'... Met het karakter en situering van de zanderijen (de beoogde bouwplaats - Red.) in het schootsveld hing oorspronkelijk openheid samen. Rondom de hele vesting vindt al sinds lange tijd een proces van dichtslibbing plaats met allerlei stedelijke en semi-stedelijke voorzieningen. Dit tast het karakter van de vesting steeds verder aan. Wij achten het gewenst dit proces tot staan te brengen... mede gelet op de in het geding zijnde cultuur-historische waarden achten wij de nu voorgestane bebouwing dan ook onaanvaardbaar...'*

Muiden (blz. 21, nr. 4)

De Westbatterij krijgt geleidelijk weer een waardig aanzien; in het gebouw wordt de restauratie stap voor stap voortgezet.

De restauratie van de omwalling om het Muiderslot werd voortgezet; momenteel wordt overleg gepleegd met de Rijksdienst Kastelenbeheer en Staatsbosbeheer over een beheersplan beplantingen.

Fort aan de Drecht (blz. 31, nr. 9)

Een plan van de gemeente Uithoorn, om de prachtige open polder rondom het fort vol te bouwen met woningen is in september '85 goedgekeurd. Ertegen liep een bezwaar van de 'Groengroep Uithoorn' hetgeen door onze Stichting ondersteund is. Dit bezwaar is in laatste instantie, door de Raad van State afgewezen. Sindsdien verrijzen er vlak bij het fort reeds de nieuwe woonwijken.

Het fort zelf is, mede door tussenkomst van onze Stichting, voor 5 jaar verhuurd aan de 'Stichting Fort a/d Drecht' welke zich tot doel stelt 'het exploiteren van tentoonstellingsruimte voor beeldende kunstenaars'. In de zomer van '85 heeft deze stichting reeds exposities gehouden in het fort. Ongeveer 20 kunstenaars, merendeels uit de hoofdstad, hebben er hun werk- of opslagruimte. Hierbij is ook opgenomen de gaaf bewaarde houten Artillerieloods van het fort, welke aanvankelijk gesloopt zou worden, doch die nu voor 5 jaar in het huurcontract met de kunstenaars zit.

Linie De Kwakel – Kudelstaart

Bij de uit 1890 daterende inundatiesluis in de Legmeerpolder stond tot het voorjaar 1985 nog een opvallende schotbalkenloods met balken. Wegens bouwvallige toestand moest de loods worden gesloopt. Interventie van de zijde van de stichting leidde ertoe dat een deel der schotbalken is overgegaan in bezit van de gemeente Beverwijk, die ze zal plaatsen in de te reconstrueren schotbalkenloods in de Linie Zuidwijkermeer – Den Ham.

Fort Aalsmeer (blz. 31, nr. 12)

Negatief is de ontwikkeling rond het fort Aalsmeer. Het fort is eigendom van de gemeente Haarlemmermeer, die het laat gebruiken door de brandweer als oefenobject. Hier gaat hetzelfde gebeuren als in de Batterij aan de Sloterweg (zie hierna). Het interieur van het fort was tot voor enkele jaren nog vrij gaaf.

Linie door de Haarlemmermeer

Negatief zijn ook de ontwikkelingen rond de Batterij aan de Sloterweg, dicht bij het Nieuwe NS-station Hoofddorp. Van dit type werken zouden er ooit twee worden gebouwd. Eén aan de Sloterweg en één aan IJ-weg. De laatste is niet verder gekomen dan een aardwerk.

De brandweer van Hoofddorp (gem. Haarl.meer) heeft de Batterij aan de Sloterweg gebruikt om te oefenen met vuur. Daardoor is het interieur geheel zwart beroet en is het werk zo slecht geworden dat de brandweer naar andere ruimte moest uitzien.

Fort Hoofddorp (blz. 31, nr. 13)

In *Fort Hoofddorp* is een schietbaan gevestigd. Aan het onderhoud van de zeer bijzondere pantsercaponnière op de saillant van het fort is een en ander gedaan (voor dit werk zie Jaarboek 1977 blz. 27-30). Op de bovenverdieping van het fort zijn voor de verkrijging van een grotere ruimte enige binnenmuren weggenomen. In het fort is een gezellige bar ingericht zonder dat het interieur (grotendeels in de stijl van de jaren '30) te veel geweld moest worden aangedaan.

Assendelverzeedijk

Nadat in de herfst van 1984 *Kruitkamer III van de Assendelverzeedijk* weer van z'n aarddekking is voorzien is Kruitkamer II, enkele kilometers verderop gelegen, in de zomer van '85 aan de beurt gekomen. Het werk, waaraan de Stichting een belangrijke organisatorische en financiële steun heeft gegeven, werd uitgevoerd in samenwerking tussen de eigenaar (Hoogheemraadschap N.-H. Noorderkwartier) en nieuwe gebruikers, een Scouting groep en het Documentatiecentrum voor de Luchtoorlog boven Nederland, die werkt aan een expositieruimte in de v.m. kruitkamer. Beide objecten behoren tot de Stelling van Amsterdam en werden in 1895 gebouwd. Zij zijn nu, voor wat het uitwendige betreft, weer in goede toestand. Voor het binnenwerk is nog geruime tijd aandacht nodig.

Fort bij Veldhuis (blz. 31, nr. 23)

Het Fort bij Veldhuis tussen Heemskerk en Assendelft is overgegaan in bezit van Staatsbosbeheer en zal evenals Edam samen met de Stichting Noord-Hollands landschap beheerd worden. De correspondent van MvC zal binnenkort geconsulteerd worden in het opstellen van beheersprioriteiten. Met name wat betreft het zeldzame pantserwerk op Edam (29 000 kg nikkelgietstaal voor opstelling van twee 7 cm kanonnen, gebouwd in 1910) is conservering een gebiedende eis. Er is maar 1 exemplaar van dit type pantserkazemat gemaakt waardoor het zondermeer het predicaat 'uniek' verdient.

Fort aan Den Ham (blz. 31, nr. 24)

In het voorjaar van '85 werd de karakteristieke fortwachters woning bij het Fort a/d Ham aan de spoorlijn Krommenie-Uitgeest gesloopt. De uit 1904 daterende woning vormde samen met het gave fort, oud geboomte en de grote houten artillerieloods een harmonisch geheel. Jammer.

Fort bij Edam (blz. 32, nr. 33)

Het Fort bij Edam is door Defensie ontruimd en is overgegaan naar de Dienst der Domeinen te Haarlem. Deze heeft het overgedragen aan Staatsbosbeheer. De hele zaak is rond, doch de acte van overdracht was op 7.1.1986 nog niet gepasseerd. Staatsbosbeheer wil het fort in samenwerking met de Stichting Noord-Hollands Landschap beheren en voor opslag gebruiken.

De kustbatterij Kaaphoofd (blz. 37, nr. 9)

Er is sprake van dat de resten van Kaaphoofd tot parkeerterrein voor het Fort Erfprins zullen worden omgewerkt.

Het Fort Erfprins (blz. 38, nr. 10)

Er vinden nog steeds sloop- en bouwwerkzaamheden plaats op het terrein. Zo is in het verslagjaar de negentiende eeuwse infanteriekazerne gesloopt.

Een en ander lijkt niet in strijd te zijn met de bescherming als monument.

Het fort Kijkduin (blz. 38, nr. 11)

Door het Koninklijk Besluit van 27 juli 1984, nr. 25 is een einde gemaakt aan de wettelijke bescherming van een reeds jaren niet meer bestaand gedeelte van het fort.

Het Besluit heeft voor de bescherming van het nog wel bestaande gedeelte wat meer duidelijkheid opgeleverd.

In het verslagjaar is de ruïne van het voormalige wachthuis gesloopt. Hiermee verdween ook het laatste gedeelte van de gecreneleerde muur, die ooit een deel van het fort omgaf.

Het fort Oostoever (blz. 40, nr. 20)

Bij de grootse werkzaamheden rond het fort in verband met de aanleg van een offshorekade, blijkt ook het fort zelf in het geding te komen. Aan de Helderse Courant van 28 maart 1985 wordt ontleend:

'Bij de planuitwerking van het achterliggende fort is getracht een zo groot mogelijk aangesloten oppervlak te krijgen. Daartoe moet een deel van de keelgracht worden gedempt en zal een deel van het aardwerk worden geslecht. Omdat het fort op de voorlopige monumentenlijst is geplaatst heeft de gemeente contact gezocht met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. B. en W.: Inmiddels hebben wij vernomen dat tegen de uitvoering van de genoemde werkzaamheden geen overwegende bezwaren bestaan. Na verkaveling krijgt het fort een uitgeefbare oppervlakte van 26.500 vierkante meter. De torpedowerkplaats wordt gerenoveerd en de gemeente hoopt ook die te verhuren. *Aankoop.* De gemeente koopt het fort van Defensie voor drie miljoen gulden. Defensie draagt drie ton bij in de kosten van het verleggen van kabels en leidingen van de Koninklijke Marine. Dit is noodzakelijk om in de toekomst beperkingen van de afmeermogelijkheden te voorkomen.

De feitelijke overdracht van het fort vindt pas plaats per 1 januari 1988, tenzij de marine eerder met de vervangende nieuwbouw gereed is en de gemeente dan reeds over het fort wil beschikken.'

Niet in de atlas voorkomende werken

De heer J. R. Verbeek te 's-Gravenhage ontdekte in het duinterrein nabij het fort Kijkduin een betonnen kazemat voor twee kanonnen van 10 cm-brons uit de periode rond de Eerste Wereldoorlog. Deze kazemat is waarschijnlijk uniek.

Op 23 december 1985 vond een onderhoud plaats met de heer H. de Boer van de Provinciale Planologische Dienst (Noord-Holland), die zich bezig houdt met de voorbereiding tot bescherming van een aantal 19e en 20e eeuwse militaire objecten.

Voor het rayon Noord-Holland IV wordt gestreefd naar de bescherming van enkele Nederlandse en Duitse kazematten. Men wil de behandeling van de Nederlandse objecten in 1986 rond krijgen. Het betreft op Texel de gebouwen van de 2e Batterij 15L35 (Den Hoorn) en in Den Helder de gebouwen van de 1e Batterij 15L40 (Helsdiep), beide van het voormalige Regiment Kustartillerie.

Voor wat de Duitse objecten betreft wordt er gedacht aan een hospitaalbunker en een telefoonbunker in Den Helder, alsmede aan het gehele bunkercomplex van de 'Flakgruppenkommandeur' nabij Huisduinen. Op Texel de Flakbatterij Loodsmansduin en de telefoonbunker bij Den Burg.

Dezerzijds is nog de aandacht gevestigd op de bovengenoemde kazemat voor twee kanonnen van 10 cm-brons en de unieke kazematten van de Duitse torenbatterij Zanddijk nabij Julianadorp.

Zuid-Holland

Brielle (blz. 2, nr. III)

Niettegenstaande de grote zorg, door het stadsbestuur aan de dag gelegd, voor het onderhoud der verschillende vestingwerken, kon ook dit jaar vandalisme niet worden tegengegaan.

Na een grondige restauratiebeurt te hebben ondergaan werd het kruithuis overgedragen aan de Brielse afdeling Scoutinggroep 'Maarten Harpertsz. Tromp'. De wijze waarop deze padvinders de draaibare toegangsbrug hebben gerestaureerd, biedt vertrouwen voor de toekomst.

Brielle (bij Oostvoorne)

Het Steene Bakken

Om de mond van de Maas beter te kunnen beheersen werd er in het laatste kwart van de 18de eeuw nabij de oude vuurtoren een kustbatterij opgeworpen. Deze verdedigingswerken zijn nog steeds in het landschap te zien. Het bestuur der Stichting Recreatie Brielse Maas is bezig plannen uit te werken deze batterij (met de Kogelgloeioven) haar oorspronkelijke vorm terug te geven.

De keermuur langs de Kaaistraat werd opnieuw opgetrokken.

Het rooien van overtollig en gevaar opleverend geboomte vond voortgang. Zo werden 35 populieren vervangen door elsen.

Medio augustus werd gestart met de bouw van een standerdmolen naar 17de-eeuws model. Het ligt in het voornemen der molencommissie deze in de loop van 1986 in gebruik te nemen. Onze stichting heeft een financiële bijdrage verleend.

Goedereede (blz. 9, nr. IX)

De oude Schans

Gelegen bezijden de Provinciale weg naar Schouwen en Duiveland wordt het enigszins aan het oog onttrokken. Slechts weinigen zullen bekend zijn met dit karakteristieke verdedigingswerk uit de 17de eeuw. Omringd door een tamelijk goed onderhouden grachtenstelsel roept het herinneringen op aan de tijd, waarin onze voorouders noodzaak waren in de Tweede Engelse Oorlog een gebastioneerde schans op te werpen.

Hellevoetsluis (blz. 14, nr. XIII)

De grote aandacht, door het gemeentebestuur aan de dag gelegd voor de restauratie van het 'Droge Dok' moet alleszins worden gewaardeerd. Een en ander vormt een schrille tegenstelling met hetgeen aan het onderhoud van de verdere vestingwerken tot nu toe werd gedaan.

Een uitzondering hierop is de grondige onderhoudsbeurt, welke het sierlijke kruithuisje heeft ondergaan.

Er bestaan vergevorderde plannen om over de Westbeer een brug te bouwen teneinde voor de gebruikers der jachthavens een rechtstreekse verbinding met het centrum te creëren.

De Stichting heeft hiertegen verzet aangetekend. Immers deze Westbeer met de beklede wallen vormen één architectonisch geheel.

Een brug boven op de beer zou het gezicht op de vesting ernstig verstoren. De Stichting heeft in de plaats hiervan voorgesteld op een redelijke afstand ten zuiden een houten brug te slaan gelijk ook in de Oostelijke gracht is geschied.

De situering van het Grote Dok is van dien aard, dat de remises op de aangrenzende bastions evenzeer aan een grondige opknappbeurt toe zijn.

Leiden (blz. 17, nr. XVI)

In de loop van de tweede helft van 1985 werden bij verschillende graafwerkzaamheden aan het Noordeinde in Leiden resten van de oude stadswal aangetroffen. Onder leiding van Drs. A. van Peursen, archeologisch medewerker van de gemeente, werden deze fundamenteën uitgegraven en ingetekend, dit voor zover de hoge grondwaterstand en de dwingende tijdslimiet dat toelieten.

Hoewel het eindrapport nog niet gereed is, zijn toch al enkele resultaten bekend. Ten zuiden van de vroegere Zeevaartschool, aan de overzijde van het Noordeinde, werd een deel van de fundering van de Witte Poort (of Nieuwe Haagpoort) gevonden en van een stuk stadsmuur. Het betreft de fundering van de Z-O toren van een eerdere poort, welke in 1650 in de nieuwe poort werd opgenomen, en het uit die tijd daterende portiershuisje. Onduidelijk is nog de relatie van deze vondst met een stuk bestrating en een put die ten westen daarvan aangetroffen werden. Later in het jaar werd de fundering van de N-O toren van de poort gevonden. Drie kleine stenen muurtjes, die ten westen hiervan opgegraven werden, maakten waarschijnlijk deel uit van de bijbehorende brug.

Nadat in 1984 de restauratie van de Morspoort gereed gekomen was, werd in 1985 de daarbij behorende brug geheel gerenoveerd.

Ooltgensplaat (blz. 20, nr. XVIII)

De bomvrije kazerne(s) zien er zeer onverzorgd uit. Om maar niet te spreken van de zo 'unieke' gevechtstoren. Bij ieder bezoek moet worden geconstateerd dat de buitenwand hiervan weer verder is afgebrokkeld. Dit zo unieke monument is het dubbel en dwars waard om te worden gerestaureerd.

Het sortiepoortje is finaal in tweeën gespleten. De gevolgen laten zich raden. Er wordt overigens nog steeds gebruik van gemaakt.

Woerden (blz. 27, nr. XXV)

Onlangs werd de 'Stichting tot het behoud van het Kasteel van Woerden' opgericht. Als defensief steunpunt werd dit kasteel in 1410 door Jan van Beieren gebouwd. Het hoge hoofdgebouw, met zijn méér dan drie meter dikke en geheel doorgemetselde muren, bevat de toegangspoort van het ruime vierkante complex. Rondom zeer brede stenen muren, waarin een overwelfde verbindingsgang naar de vier hoektorens. Drie van deze torens bestaan nog, – zij het afgeknot tot lage rondelen. Op de fundamenteën van de vierde en zwaarste toren is later een (mannen)gevangenis gebouwd.

Veel is er veranderd in de zeshonderd jaar dat het kasteel bestaat. Niet alleen werd ooit een verdieping aan het hoofdgebouw toegevoegd, maar ook binnen zijn grote happen uit de muren gehakt teneinde meer daglicht te verkrijgen, plafonds verlaagd, dunne muurtjes en houten scheidingswanden gemaakt; alles om het wooncomfort maar enigszins te vergroten. In de 18e eeuw kwamen rond de binnenplaats een aantal grote gebouwen en langs de westelijke buitenmuur een langwerpige (vrouwen)gevangenis, welke laatste nu wordt afgebroken opdat de omringende gracht in ere hersteld kan worden. Het interieur van het poortgebouw zal ontdaan worden van alle niet originele pleisterlagen en verbouwingen, de gangen uitgegraven, het onkruid verwijderd enz. enz.

Eenmaal dit gigantische werk gedaan, zal dit kasteel, – van welks geschiedenis niet veel

meer bekend is dan dat het gediend heeft tot gevangenis en later een herstelatelier was van militaire kleding – , wellicht een sieraad voor Woerden zijn, met als nuttige functie het herbergen van een drietal wooneenheden en enkele ruime kantoren.

Werk op de spoorweg bij de Diefdijk (blz. 34, nr. 42)

In verband met de mogelijke vestiging van een huurder in één der gebouwen, werd in november 1985, tezamen met een functionaris van Staatsbosbeheer een bezoek gebracht aan het Werk.

Alle opstallen hebben zeer van baldadigheid en vernielzucht te lijden gehad. Meerdere ingangen en raamopeningen zijn dichtgemetseld in de tijd van de treinkaping.

Het bomvrije wachtgebouw, gelegen aan de zuidzijde van de spoorlijn Geldermalsen – Leerdam, komt misschien voor verhuur in aanmerking. Een beslissing daarover is nog niet genomen.

Fort bij Asperen (blz. 34, nr. 45)

Het uit de jaren 1845-1847 daterende torenfort met een doorsnede van 33 m was tot ± 12 jaar geleden nog in militair gebruik. Sedertdien werden er nagenoeg geen kosten meer aan het onderhoud ten laste gelegd waardoor zowel de gebouwen als de beplantingen ernstig verwaarloosden. Sedert kort is hierin verandering gekomen. Het beheer en onderhoud berusten thans bij het Staatsbosbeheer en in korte tijd is er reeds veel verbeterd. Tevens heeft de lokale Stichting Fort Asperen zich het lot van het voormalige verdedigingswerk aangetrokken. Gedurende de zomermaanden 1984 organiseerde deze instelling in het fort een tentoonstelling van moderne kunstwerken en er zijn ver gevorderde plannen tot het inrichten van een blijvende expositie over de geschiedenis en de functie van het fort als steunpunt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hiervoor zal in de herfelde en aangepaste houten artilleriesloods een bezoekerscentrum worden ingericht met audio-visuele presentatie. Vooral dankzij de huidige activiteiten van het Staatsbosbeheer en de Stichting Asperen kan het fort reeds thans als een der best bewaarde en meest spectaculaire objecten van de N.H.W. worden beschouwd. Meerdere originele voorzieningen (keuken met fornuis, munitieliften, buskruitmagazijn, privaten enz.) zijn nog volledig intact. In de directe nabijheid van het fort bevinden zich voorts twee inundatiesluizen met stalen waaierdeuren. Het geheel zal zeker veel belangstelling trekken onder de vele toeristen in het Linge-gebied. Gedurende de wintermaanden mogen in het torenfort geen storende activiteiten plaats vinden in verband met de aanwezigheid van een vrij grote populatie vleermuizen die hier hun winterslaap houden.

Fort Maasmond (blz. 44, nr. 8.C.2)

Het fort staat leeg en wordt af en toe gebruikt door personeel van de Kon. Marechaussee, dat op het fortterrein is gestationeerd. Aan belangstellenden wil men wel eens – onder geleide – het fort laten zien. Tijdens de 5 mei-viering in 1985 werd het voor het eerst opengesteld voor publiek. Door de zeer grote belangstelling werd het publiek zonder geleide en massaal op het fort losgelaten. Deze manier van openstellen komt niet ten goede aan het behoud.

Achterstallig onderhoud constateert men aan afbladderend schilderwerk, een omgeval-

Mitrailleuropstelling in contrescarpkoffer ter verdediging van de oostgracht van Pantserfort Maasmond, Hoek van Holland. (Foto J. M. van der Graaf)

len schoorsteen, en onkruid en wildgroei van doornstruiken in de gracht aan de kant van de Nieuwe Waterweg.

Het fort Maasmond is het oudst aanwezige verdedigingswerk in Hoek van Holland. Dit jaar heeft de stichting Reddingmuseum Jan Lels getracht het fort ter beschikking te krijgen om er een museum te starten met als pronkstuk de geconserveerde reddingboot de 'Jan Lels'. Deze wilde men dan in de Noordelijke gracht plaatsen en overkappen zodat het schip aan alle zijden bekeken kon worden en in enkele van de talloze ruimten in het fort zou men dan ander materiaal tentoonstellen. Defensie wil het fort echter niet kwijt.

Batterij V (blz. 44, nr. 8.C.3)

Behalve de commandopost en één machinegebouw, staan alle werken open. Deuren en luiken zijn nog aanwezig, maar er is al veel gesloopt. Onderhoud wordt niet meer gepleegd.

Numansdorp (blz. 41, nr. 8.C.2)

Het fort aan de haven

Deze niet onaanzienlijke batterij wordt des zomers als kampeerterein gebruikt. Het terrein ziet er verzorgd uit.

Fort Penserdijk (blz. 45, nr 8.C.8)

Het geheel vertoont een verzorgder aanblik dan vorig jaar.

De aanwezigheid van een gedisciplineerde zeeverkennergroep mist haar uitwerking niet. Het terrein ziet er opgeruimd uit.

Fort Noorddijk (blz 45, nr. 8.C.9)

Enkele zware wilgen werden geknot.

Op de hier en daar uit de kluiten gegroeide meidoorns mag zeker wel het snoeimes worden gezet. Het zou de grasmat op de overdekte ruimte ten goede komen.

Helaas biedt dit gebouw nog steeds onderdak aan schapen. Het geeft niet de indruk dat enig onderhoud hier wordt gepleegd. Mocht dit zo doorgaan dan zal tenslotte slechts een ruïne overblijven.

Zeeland

Arnemuiden, Middelburgse poort

Bij het graven van het cunet voor het aanbrengen van een asfaltverharding in de Nieuwstraat te Arnemuiden werden op 5 oktober 1985 belangrijke resten van de voormalige Middelburgse poort ontdekt. De resten werden ingemeten en in kaart gebracht. Omdat van Arnemuiden geen enkele afbeelding van de stadspoorten bekend is, is ook niet duidelijk welk deel van de poort is gevonden.

Het gevonden deel betreft 2 boogvormig verlopende muren verbonden door een haaks daarop staande zwaardere muur. Binnen het ene deel werd een restant van een oude kei-bestrating aangetroffen. Aan één der boogvormige muren waren twee steunberen uitgemetseld. Baksteenformaat van het geheel 24 x 7 x 12 cm. Datering vermoedelijk zestiende eeuw.

Dishoek - gemeente Valkenisse (zie artikel blz. 112)

Goes

Binnen de gemeente Goes is een bestemmingsplan in voorbereiding met betrekking tot de nog in vrij goede staat verkerende Westerschans, even ten noorden van de stad Goes. De gemeentearchivaris van Goes, de heer L. J. Abelmann houdt ons van de ontwikkelingen op de hoogte.

Opgraving van de Westpoort te St. Maartensdijk

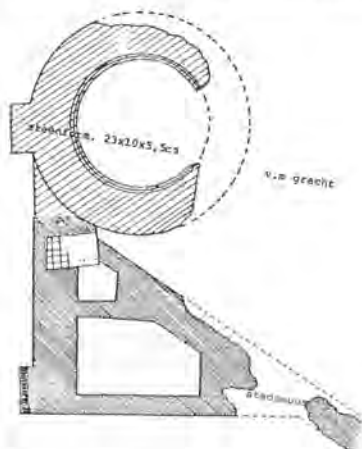
Op vrijdag 12 september 1984 werden bij de sloop van een woning aan de Westpoort/Achter 't Bos, belangrijke resten van een ronde toren aangetroffen, die tot de voormalige Westpoort heeft behoord. Deze toren, waarvan de fundamenten tot ± 4 m diepte werden ontgraven, zonder de voet te bereiken, had een doorsnede van 6,50 m. Bij een nader ingesteld onderzoek op 25 oktober d.a.v. gelukte het ook een gedeelte van een tweede toren op te sporen.

Het was echter een verrassing toen bij verder graven achter de beide ronde torens, aan de stadszijde nog belangrijke overblijfselen van een ouder vierkant bouwwerk te voorschijn kwamen.

De Westpoort is gelegen op de dijk die de scheiding vormt tussen de in het z.w. gelegen Muypolder en de Ouwelandpolder, juist daar waar deze dijk de voormalige spuikom scheidt van de grachten langs de west- en noordzijde van het stadje.

De torens waren gedeeltelijk in de taluds van de dijk gebouwd. Na de sloop van een aangrenzende woning werd nog een aanvullend onderzoek gedaan op 30 mei 1985.

Onder deze woning bleek het ontbrekende gedeelte van de poortdoorgang aanwezig. Ook werd een gedeelte van de aansluitende stadsmuur gevonden. In de schuine hoek, gevormd door de stadsmuur en de poortdoorgang werden de fundamenten van een poortwachtersverblijf aangetroffen.

Plattegrond van de opgegraven Westpoort te St.-Maartensdijk

Sluis

Het landbouwschap tekende bezwaar aan tegen het voornemen van het Ministerie van Landbouw en Visserij om de Kruisdijkschans bij Sluis als natuurmonument aan te wijzen. De schans op de in 1611 aangelegde St.-Pietersdijk dateert van 1640; hij stortte hetzelfde jaar in, werd in 1701 hersteld en in 1792 verkocht en gedeeltelijk geslecht. Ter plaatse werd een buitenplaats gesticht, thans boerderij. Het gebied is uit een oogpunt van natuurbeheer van veel belang door het voorkomen van de zeldzame boomkikker. Het landbouwschap zag de Kruisdijkschans liever aangewezen als relatienotagebied waarin op basis van vrijwilligheid een beheersovereenkomst wordt afgesloten.

Vlissingen

Medewerkers van het Stedelijk Museum te Vlissingen hebben onder leiding van de conservator van het museum, de heer W. Weber, een onderzoek ingesteld naar de aan de Vissershaven van Vlissingen gelegen hebbende Poort van Altena. De twee torens van deze voormalige stadspoort stonden oorspronkelijk grotendeels in het water en waren

tot op een hoogte van ongeveer 1.40 + NAP opgetrokken uit rode baksteen en verder bekleed met witte zandsteen. De onderzochte, vanuit de Vissershaven geziene linker toren van de Altenapoort, heette de St.-Janstoren, genoemd naar het St.-Jansgilde dat daarin was gehuisvest. De Altenapoort dateert uit 1489 en is genoemd naar het Altenablok waarop hij is gebouwd. In 1853 is de poort – ook wel Rammekenspoort genoemd, omdat hij in de richting van Rammekens lag – grotendeels gesloopt. Vlissingen bezat nog twee andere stadspoorten (de Oostpoort en Westpoort). Het voornemen bestaat om de afmetingen van de toren (doorsnede ca. 8 m, muurdikte ca. 1.65 m) uit te laten komen in het patroon van de nieuwe bestrating.

Vlissingen

Fort Rammekens. Ongeveer dertig leerkrachten van scholen voor lager en voortgezet onderwijs in Vlissingen hebben 8 mei 1985 deelgenomen aan een werkproject in en om het Fort Rammekens. De werkgroepen 'natuur en milieu' en 'lokale geschiedenis' in Vlissingen hebben in samenwerking met het Staatsbosbeheer lesprogramma's ontworpen over de flora en fauna van het Fort Rammekens en over zijn rijke historie.

Vlissingen, Ned. kazemat

Aan de kop van de Vlissingse Buitenhaven is een gietstalen koepel aangetroffen van het voor-oorlogse Nederlandse type 'Gietstalen mitrailleurkazemat G'.

Waarschijnlijk is dit de enige kazemat van dit type, met een 10 cm dikke koepel, die nog in het veld voorkomt.

Vlissingen, Duitse bunkers

Op een terrein, eigendom van de N.V. De Haven Van Vlissingen, liggen nog een viertal Duitse bunkers, gebouwd in de jaren 1941-1944.

Bij de geallieerde landing, die in november 1944 op de west- en zuidkust van Walcheren plaatsvond, en die ná de invasie in Normandië op 6 juni 1944, een der moeilijkste en meest zwaar bevochten landingsoperaties in Europa was, hebben deze bunkers een rol gespeeld.

Uit geschiedkundig oogpunt achtten wij het dan ook van groot belang dat deze werken behouden zouden blijven, hetgeen niet zo heeft mogen zijn i.v.m. de Delim-bepalingen.

Noord-Brabant

Grave

De vestingmuur van het Bastion 'Bekaf' is deskundig onder handen genomen. Door vrijwilligers van de Stg. 'Graeft Voort' is een aanvang gemaakt met de bouw van een maquette van de vesting Grave anno 1845. Medewerking en steun van het ministerie van defensie, met name door de Centrale Werkplaats Instructiemiddelen te Breda te verwezenlijken, is aangevraagd. De restauratie van historische panden in de binnenstad van Grave vindt gestaag doorgang. In 1985 en begin '86 zijn liefst 14 gerestaureerde panden gereed gekomen terwijl er in 1986 plannen bestaan voor het restaureren van nog eens 15 panden.

Kroonwerk Coehoorn t.o. Grave

Met betrekking tot het accentueren van de contouren van het verdwenen 'Kroonwerk Coehoorn' valt alleen te vermelden dat er wat 'verontrustende' berichten in de pers verschijnen mbt het afgeven van ontgrondings- of ontzandingsvergunningen die de plannen van Staatsbosbeheer mogelijk kunnen dwarsbomen. Waakzaamheid is derhalve geboden!

Heusden

In een bocht van de voormalige vestinggracht de Demer, nabij het Gouverneurshuis, is in 1985 een muurtoren opgetrokken met een hoogte van ca. 12 m en een middellijn van ca. 5 m. De muurtoren is gebouwd op een 14e eeuwse fundering van een vroegere toren en is voorzien van kantelen. Op dezelfde plek staat op de kaart van Joh. Blaeu uit 1648 een muurtoren afgebeeld, waarvan de authentieke gegevens ontbreken.

*Muurtoren Heusden, gebouwd in 1985 op een 14e-eeuwse fundering en gelegen in een bocht aan de Demer. Op de kaart van Blaeu staat op dezelfde plek een muurtoren afgebeeld.
(Foto G. van der Wel)*

Klundert

In het jaarboek 1983/84 werd de restauratie van 't Wachtertje aangekondigd. Thans zijn de gelden bijeen en kan – in februari 1986 – de restauratie aanvangen. In 1792 regelt 't Wachtertje de waterstand in 'de Moye Keene'. In 1986 regelt de gemeente de restauratie in het mooie Klundert.

Maaslinie op Brabants grondgebied

De nog aanwezige rivierkazematten in N.O. Brabant zijn van alle kanten gefotografeerd en de relevante gegevens die mogelijk kunnen leiden tot conservering e.d. zijn vastgelegd

Peel-Raam-stelling

Dank zij de medewerking van de gemeente Mill zijn op een 5 tal kazematten borden aangebracht met een verklarende tekst inzake de ter plekke plaats gehad hebbende oorlogshandelingen in de meidagen van 1940, terwijl tevens enige bewijzeringsborden zijn geplaatst. Met hulp van 47 Painfbat worden alle kazematten van het oorspronkelijke nummer voorzien terwijl de wandel/fietsroute langs de Peel-Raam-stelling sector Mill nader zal worden aangegeven op overzichtskaarten bij de invalsroutes van de gemeente.

Raamsdonksveer, Lunet aan de Donge (gem. Raamsdonk)

In het voorjaar van 1985 zijn de nagenoeg verlandende grachten op hun oorspronkelijke diepte gebaggerd en zijn de wallen tussen de keelmuren en de kanonkazemat onder profiel gebracht. Voorts is enig metselwerk aan de keelmuren vernieuwd. Helaas zijn de wallen niet op hun oorspronkelijke hoogte gebracht. Te verwachten is dat de restauratie gestaag voort zal gaan.

Zie ook Jb. 1983/84, blz. 106.

Willemstad

Nadat een belangrijk deel, in de kom van Willemstad, van nieuwe riolering was voorzien, is de eerste fase van de herbestrating gerealiseerd.

De plannen voor het tweede gedeelte wachten nog op goedkeuring.

Als ook deze tweede fase is uitgevoerd, zal een belangrijk deel van de kom van Willemstad voorzien zijn van een mooie – in oude stijl – uitgevoerde bestrating, waarin de oude gele steentjes zijn verwerkt.

In het komende jaar hoopt de gemeente te kunnen aanvangen met het uitbaggeren van de grachten rondom de vesting. Tevens zijn er plannen om de havenmond te verbreden.

Limburg

Maastricht

Zichtbaarmaking Romeinse vondsten aan O.L. Vrouweplein

Zoals reeds in jaarboek 1984/85, p. 172, vermeld, werd in 1984 door de minister van WVC een bedrag van f 400.000, – beschikbaar gesteld voor het behoud en toegankelijk maken van de Romeinse vondsten aan het O.L. Vrouweplein. Daartoe behoren een aanzienlijk fragment van de 4de-eeuwse ommuring, benevens de resten van een eenvoudig, vierhoekig poortgebouw.

Onlangs heeft de gemeenteraad van Maastricht besloten tot bovengenoemd doel de som

van f 300.000, – te voteren. Subsidie is alsnog te verwachten van de Provincie en van Hotel Maastricht, eigenaar van het nieuw-gebouwde Hotel Derlon aan het O.L. Vrouweplein.

De Romeinse vondsten bevinden zich in een der kelderruimten van laatstgenoemd hotel. De vondsten zullen t.z.t. onder leiding van VVV Maastricht bezocht kunnen worden.

Tweede ommuring

De 10 m hoge westtoren van de waterpoort 'De Reek bij de Ramen' (Aldenhofpark), alsmede een aan de westzijde van de toren aansluitend, ca. 65 m lang muurgedeelte werden in de eerste maanden van 1985 gerestaureerd. Met dit werk, uitgevoerd door aannemersbedrijf Gebr. Theunissen, Maastricht, was een bedrag van f 107.600, – gemeoid. Opdrachtgever: Rijksuniversiteit Limburg.

Stenenwal Wyck-Maastricht

De Stenenwal te Wyck-Maastricht, gemarkeerd door de Wijcker Waterpoort en het Lambrechtsrondeel – beide met gereconstrueerde bovenbouw – is in oorsprong de middeleeuwse stadsmuur van Wyck aan de Maaszijde. In de loop van de tijd heeft deze muur talrijke reparaties ondergaan, met het gevolg dat hij thans visueel nauwelijks als verdedigingswerk wordt ervaren. Daartoe heeft eveneens bijgedragen de aanzienlijke verlaging van de muur na 1868. De muur staat niet op de monumentenlijst.

Bij een inspectie van de Stenenwal enkele jaren geleden, bleek de voorzijde van de 179 m lange muur over een lengte van 155 m en een dikte van 22 à 44 cm, los of leunend aan, resp. tegen het achterliggend metselwerk te staan. Er werd besloten de losstaande muurschil – in hoofdzaak aan de onderzijde uitgevoerd in calcaire blokken, van boven

De westtoren van de waterpoort in het Aldenhofpark en een gedeelte van de aansluitende muur na de restauratie. (Foto L. J. Morreau)

Gedeelte van de Stenenwal te Wyck-Maastricht. Rechts de Waterpoort. Het lichte muurgedeelte (midden) dateert waarschijnlijk van rond 1700. (Foto L. J. Morreau)

in baksteen – geheel te verwijderen, met toepassing van het oorspronkelijk metselverband en gebruikmaking van het oude materiaal te reconstrueren en te verankeren aan het achterliggend muurwerk. De in mei 1984 begonnen werkzaamheden werden tot eind augustus 1985 voortgezet; 44% van het werk is thans gereed. Uitgegeven werd de som van f 360.000, –. Het wachten is thans op een aanvullend krediet van f 460.000, –, benodigd voor de resterende werkzaamheden.

Het in regie uitgevoerde werk werd verricht door aannemersbedrijf W. Schellinx; Maastricht. Opdrachtgever Openbare Werken, Maastricht. Projectleider de heer J. Stevens.

Restant kruitmagazijn Bourgogne

De bakstenen oostgevel van het voormalig kruitmagazijn Bourgogne aan de gelijknamige straat te Wyck-Maastricht, enig overblijfsel van genoemd magazijn, is, in verband met de bouw van een woningcomplex, afgelopen najaar aan de westzijde gedeeltelijk afgekapt. Het restant van de gevel, dat zijn oude vorm heeft behouden, gaat dienst doen als scheidsmuur en zal voorgoed aan het oog onttrokken worden.

Kanonnen fort Sint-Pieter

Een oude, door het gemeentebestuur van Maastricht beschikbaar gestelde kanonloop (zie jaarboek 1983/84, p. 110) werd in de eerste helft van het jaar geplaatst achter een der vier kanonschietgaten in de linkerflank van het fort Sint-Pieter. Het rolpaard werd vervaardigd door medewerkers van de Stichting Maastricht Vestingstad. Menno van Coehoorn e.a. droegen bij in de kosten. Het is de bedoeling, ook achter de drie andere schietgaten in bovengenoemde flank een vuurmond op te stellen.

Maastricht Vestingstad is er inmiddels in geslaagd, van metaalhandel Dotremont, Maastricht, twee oude kanonlopen in bruikleen te verkrijgen. Er wordt thans geld ingezameld voor de bijbehorende rolpaarden.

Het initiatief van de actieve Stichting Maastricht Vestingstad verdient alle waardering en steun.

*Oude kanonloop op nieuw rolpaard in het fort Sint-Pieter.
(Foto L. J. Morreau)*

Naamsteen bastion Wilhelmina

Rectificatie jaarboek 1984/85, p. 172.

De naamsteen van het bastion Wilhelmina (1768) werd bij het verwijderen van te dichte begroeiing aangetroffen op zijn oorspronkelijke plaats: in de linkerface van het verdedigingswerk. In het betreffende bericht was sprake van de rechterface.

Overblijfselen van de Couvreface Brandenburg

Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van woningbouw zijn in de loop van december tussen Hertogsingel en Sint-Servaasbolwerk restanten (ca. 1775) van de couvreface Brandenburg blootgelegd. Ze bestaan uit metselwerk in bak- en mergelsteen.

Sittard

Dankzij een initiatief van de plaatselijke Juniorkamer Swentibold, werden in het afgelopen jaar de restanten van het fort Sanderbout gerestaureerd.

Het restauratieplan was onze stichting te voren toegestuurd om commentaar.

Vooraf de heer Besemer, voorzitter van onze Technische Commissie heeft zich intensief hiermede beziggehouden en doet daarover verslag (zie blz. 117).

Op 14 september 1985 werd het gerestaureerde fort feestelijk geopend en voor het publiek open gesteld.

Er is nu een kleine dependance van museum 'Den Tempel' in ondergebracht.

De bedoeling is er een permanente tentoonstellingsruimte van te maken, die opgenomen zal worden in de route van de stadswandelingen.

Stevensweert

Nadat de afgelopen jaren het stratenplan van de vesting volledig werd gerenoveerd met klinkers en maaskeitjes, zijn in 1985 enkele belangrijke details toegevoegd die het historische karakter van de oude kern verder accentueren. Op enkele markante punten werd een aantal antieke zitbanken geplaatst en op 19 augustus werd op de markt weer de hardstenen pomp opgericht, waarvan het model en de plaats is afgeleid van een originele tekening uit 1740.

Op het voormalige ravelijn voor de Maaspoort werd in juni met het nodige ceremonieel het eerste schot gelost met een authentiek vestingkanon dat geplaatst kon worden dankzij de actieve medewerking van de vereniging Amici Insulae. Het kanon heeft een ijzeren loop van 3.18 m lengte en verschoot kogels van 24 pond. Op verzoek van de Stichting Streekmuseum en de vereniging Amici Insulae heeft de gemeenteraad van Stevensweert in december besloten om te komen tot de oprichting van een werkgroep die de mogelijkheden van een gedeeltelijke restauratie der vestingwerken gaat onderzoeken.

Venlo

De gemeentelijke monumentencommissie tracht, met steun van Monumentenzorg, te komen tot de conservering van een overblijfsel van de oude 14e eeuwse stadsmuur, staande langs de tuin van het klooster der Dominicanen (vroeger klooster 'Maria-weyde').

Het kanon bij de Maaspoort te Stevensweert

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

De commissie zette haar werkzaamheden voort. Een herziene inventarisatie en classificatie van de vestingwerken in de provincie *Zuid Holland* werd aan het dagelijks bestuur van de Stichting aangeboden. Te *Sittard* is de restauratie van het fort 'Sanderbout' met succes afgesloten; het vestingwerk heeft thans een culturele bestemming gekregen. Het door de Stichting 'Jacob Kritzraedt' ingestelde beroep bij de Kroon tegen het bestemmingsplan-binnenstad Sittard meenden wij niet te kunnen ondersteunen, omdat het onzes inziens te ver gaat te stellen, dat de realisering van dit plan de verdwijning van de stadswal (een beschermd monument) en de schootsvelden zou inhouden.

De inventarisatie van *arsenalen* en kruithuizen in Nederland vond voortgang. Ten kantore van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist werd de redengevende omschrijving voor de plaatsing van deze objecten op de monumentenlijst geverifieerd en verzameld; tevens is een keuze gemaakt uit het daar beschikbare fotomateriaal. Het laat zich aanzien dat met de afwerking van het gehele project nog wel enige tijd zal zijn gemoeid.

(Foto H. G. M. Rutten)

P. J. van der Mark

STUDIECOMMISSIE

De commissie werd in 1985 versterkt met:

- Dr. C. van der Graaf te Brouwershaven; deze neemt deel aan de voorbereiding van de Atlas van historische vestingwerken in Zeeland en zal zich in het bijzonder bezig houden met het eiland Schouwen en Duiveland.
- G. J. L. Koolhof te Culemborg; deze vervult thans de functie van secretaris; verzorgt voorts de voorbereiding en begeleiding van het drukproces der in voorbereiding zijnde publicaties, redactionele zaken, enz.
- Ir. J. R. Hubert van Blijenburgh te 's Gravenhage; hij verricht onderzoek naar en bereidt een publicatie voor over de mijnoorlog, i.c. het bij de belegering en verdediging van vestingen gebruik maken van mijngangenstelsels.
- C. H. van Meijgaard te Heemstede; deze maakt een studie over het Corps Ingenieurs in de Franse tijd en neemt namens onze Stichting deel aan de voorbereiding van een tentoonstelling over Jan Blanken in het Rijksmuseum in 1987.

Aan de atlassen der drie zuidelijke provinciën wordt verder gewerkt.

De door Ing. G. van der Wel samengestelde index op de jaarboeken 1932-1982 is ter perse, evenals een door A. H. Mohr samengestelde index op de Atlas van historische vestingwerken.

Dr. Ir. H. A. van Oerle bracht de uit Italië verworven copieën van zestiende-eeuwse tekeningen van Nederlandse vestingen (zie blz. 60 jaarboek '84-'85) bijeen in een band en voorzag de tekeningen van een begeleidende tekst.

Meerdere leden verleenden medewerking aan de voorbereiding van een herdruk van W. H. Schukking 'De oude vestingwerken van Nederland' (uitgave 1941) en Noortje de Roy van Zuydewijn 'Verschanste schoonheid' (uitgave 1977).

J. Sneep

FINANCIËEL VERSLAG STICHTING MENNO VAN COEHOORN

De toenemende activiteiten van onze Stichting worden weerspiegeld in de gestegen uitgaven gedurende het verslagjaar.

Aan de baten-kant een enigszins tegenvallend bedrag aan ontvangen contributies, veroorzaakt door het feit dat een 50-tal begunstigers – ook na een verzonden aanmaning – verzuimden hun contributie te betalen. Wij zullen heiaas genoodzaakt zijn hen uit het begunstigers bestand te verwijderen.

FONDS DE GIRARD DE MIELET VAN COEHOORN

Aan de leden van het Hoofdbestuur werd verslag uitgebracht over het beheer van dit Fonds.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1985

LASTEN	1985		1984		BATEN	1985		1984	
	f	f	f	f		f	f	f	f
Publicaties incl. kosten jaarverslag	45.217,01	34.463,88			Ontvangen contributies	27.383,50	28.612,58		
Drukwerken	10.875,24	4.617,—			Interest	2.653,02	2.598,42		
Kantoorbehoeften	5.746,95	6.688,12			Bijdrage Fonds de Girard de Mieleet van Coehoorn	115.500,—	82.000,—		
Kosten secretariaat	14.591,23	14.693,30			Opbrengst drukwerk	4.864,70	6.149,60		
Reiskosten	19.368,70	15.876,73			Opbrengst dassen en penningen	113,75	186,90		
Excursie (per saldo)	3.032,55	1.431,17			Opbrengst speldjes	670,95	—		
Bibliotheek	2.180,73	2.249,53			Subsidie Grebbelinie	2.500,—	—		
Onkosten Catsheuvel	14.144,50	15.809,21			Diverse opbrengsten	75,74	—		
Bijdragen aan derden	12.950,—	8.300,—			Nadelig saldo	697,21	—		
Diverse algemene kosten	16.544,75	11.693,13							
Restauratie									
Assendelverzeedijk	735,50	1.684,39							
Medailles	6.041,34	—							
Speldjes	2.914,37	—							
Onroerendgoedbelasting	116,—	—							
Batig saldo	—	2.041,04							
	<u>154.458,87</u>	<u>119.547,50</u>				<u>154.458,87</u>	<u>119.547,50</u>		

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1985

BEZITTINGEN	1985		1984		SCHULDEN	1985		1984	
	f	f	f	f		f	f	f	f
Postgiro	2.017,13	5.187,83			Kapitaal	52.304,14	52.304,14		
Algemene Bank Nederland N.V.	15,37	842,05			Rekening koersverschillen				
Effecten	49.009,—	43.489,—			effecten	13.065,92	8.981,09		
Waarborgsommen	2.800,—	2.800,—				65.370,06	61.370,06		
Voorschotten	3.250,—	1.500,—			Nadelig saldo (cumulatief)	8.478,56	7.781,35		
						56.891,50	53.503,88		
					Vooruitontvangen contributies	200,—	315,—		
	<u>57.091,50</u>	<u>53.818,88</u>				<u>57.091,50</u>	<u>53.818,88</u>		

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar bijvoegsel I)

Bestuurssamenstelling per 15 april 1986

EREVOORZITTER EN ERELEDEN VAN HET HOOFDBESTUUR

<i>Erevoorzitter (1982)</i>	W. F. K. Engelbrecht
<i>Erelid (1978)</i>	J. J. de Wolf
<i>Erelid (1981)</i>	Mr. J. Belonje

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuurleden)

<i>Voorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Ondervoorzitter-secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Tweede secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Ledenadministrateur</i>	Ing. A. J. Tempelman	Zwolle
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijzondere taken)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I Zie dagelijks bestuur

II Met mandaat

<i>Naam</i>	<i>Plaats</i>	<i>Functie/Aangewezen door:</i>
J. K. Munters	Willemstad	Wethouder
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brjelle	Burgemeester en wethouders
J. J. M. W. ter Laak	Heusden	Burgemeester
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Bond Heemschut
H. B. E. Warnaars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Dr. Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Prof. Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Ing. W. L. F. Rietbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Kol. J. B. Molkenboer	Delft	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum
Mr. G. J. Kolff	Deil (Gld.)	Vereniging 'De Hollandsche Molen'
Ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
Ing. A. D. Kusse	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Doorn	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT)
Lkol. J. Miedema	Havelte	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

III Overige leden

Ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. B. Bouman	Veenendaal
Dr. G. Overdiep	Peize
Mr. M. Tydeman	Laren NH

BELEGGINGSADVISEURS

Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck	Laren (NH)
Jhr. Mr. G. C. Six	Laren (NH)

MEDEWERK(ST)ERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink	Voorburg (Doc.)
Dr. C. van der Graaf	Brouwershaven (Alg.)
Mevr. J. C. Meeter-Heetland	Den Haag (Alg.)
Mej. W. G. Moen	Den Haag (Bibl.)
P. Th. Petit	Krimpen a/d IJssel (Doc.)
Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden (Alg.)
H. J. J. F. Smeets	Swalmen (Alg.)
K. Zandvliet	Oegstgeest (Alg.)

Secretaris **Postbus 110** **5060 AC Oisterwijk** **04242-82346**
(algemeen correspondentieadres)

2de secretaris Anjelierenlaan 4 2111 BP Aerdenhout 023-242547

Bibliotheek en documentatie

Catsheuvel 87 2517 KA Den Haag 070-547227

Documentatie: De heer F. H. N. Bloemink is in de regel dinsdag,
woensdag en donderdag des voormiddags aanwezig.

Bibliotheek: Mej. W. G. Moen is in de regel op vrijdag v.m. aanwezig.
Bezoek bibliotheek/documentatie alléén na afspraak.

Penningmeester Prins Hendriklaan 92 3743 KC Baarn 02154-16594
Giro Baarn 63844
Bank ABN-Baarn nr. 55.29.22.226

Ledenadmin. Vliet 23 8032 AR Zwolle 038-531196

(Voor andere adressen wordt verwezen naar de nominatieve adreslijst – bijvoegsel I)

AANHANGSEL II

Correspondentschappen

- Friesland**, provincie: Drs. G. P. Karstkarel, Leeuwarden
- Groningen en Drente**, provincies: Dr. G. Overdiep, Peize
- Overijssel**, provincie: D. J. Reeskamp, 'Oversticht', Zwolle; Ing. A. J. Tempelman, Zwolle
- Gelderland I**, Veluwe & Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Gelderland II**, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: J. Agema, Velp
- Gelderland III**, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen
- Gelderland IV**, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge: A. J. Busch, Gorinchem
- Gelderland V**, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten noorden van de Linge: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Utrecht I**, Rhenen: J. Combrink, Rhenen
- Utrecht II**, Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Utrecht III**, Prov. Utrecht (m.u.v. I en II): Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland I** (voor zover niet begrepen in NH II), Nieuwe Hollandse Waterlinie: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland II**, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp: C. G. Scheltema, Naarden
- Noord-Holland III**, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: Dr. M. Kiel, Castricum
- Noord-Holland IV**, Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg- Texel
- Noord-Holland V**, het gebied tussen NH III en NH IV: vacant
- Zuid-Holland I**, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne
- Zuid-Holland II**, Gorinchem e.o.: A. J. Busch, Gorinchem
- Zuid-Holland III**, Bodegraven – Woerden – Oudewater: C. F. de Meyere, Bodegraven
- Zuid-Holland IV**, Leiden e.o. en kustgebied Scheveningen-Noordwijk: Drs. H. E. LaGro, Leiden
- Zuid-Holland V**, Hoek van Holland e.o. en kustgebied Hoek van Holland-Kijkduin: J. M. van der Graaf, Hoek van Holland
- Zeeland I**, Zeeuws-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P. J. Brand, Hulst
- Zeeland II**, Zeeuws-Vlaanderen Oost (m.u.v. I): R. Slock, Sas van Gent
- Zeeland III**, Walcheren: waarnemend – zie Zeeland V
- Zeeland IV**, Eiland Tholen: J. R. P. Zuurdeeg
- Zeeland V**, provincie (m.u.v. I, II en IV): Ir. J. A. Trimpe Burger, Oostkapelle; B. Oele, Kapelle
- Noord-Brabant I**, West-Brabant: J. A. Maris Wzn., Fijnaart
- Noord-Brabant II**, Midden-Brabant en Land van Altena: Ing. G. van der Wel, Tilburg

Noord-Brabant III, Oost-Brabant: J. A. P. Laguette, Grave
Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo
Limburg II, Roermond e.o.: G. W. G. van Bree, Roermond
Limburg III, Land van Weert: Mr. Stan Smeets, Weert
Limburg IV, Sittard e.o.: A. E. L. Jonkergouw, Sittard
Limburg V, Zuid-Limburg: L. J. Morreau, Maastricht

Landelijk adviseur, natuurbehoud in en op vestingwerken: Drs. A. Littel, Leiden

Bijzonder correspondent: Dr. M. Kiel, Castricum

Buitenlandse contacten

a. Zusterinstellingen:

België

Simon Stevinstichting, St. Jacobsmarkt 45, D2000 Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung e.V., Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, 24 Walters Road, Rochester Kent, ME 3 9 JR

b. Overige contacten:

België

Dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid Simon Stevinstichting)

Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis, Brussel

Comité Animation Citadelle de Namur (Admin.-général, Alex Humblet, Namen)

Les Amis de la Citadelle de Namur (Secretariaat, Erpent)

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Burgenvereinigung e.V., Braubach/Rhein

Hartwig Neumann, Jülich

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Denemarken (+ overige Scandinavische landen)

Prof. Th. Bang, Kopenhagen, Denemarken

Mevr. Drs. Juliette Roding, Kopenhagen, Denemarken

Italië

Drs. C. M. J. M. van den Heuvel (bibliothecaris van het Ned. Interuniversitair

Kunsthistorisch Instituut Florence), Florence

Japan Hakodate City – Hokkaido: Hon. Akira Shibata, Mayor

Polen Prof. Dr. Janusz Bogdanowski, Kraków

Republiek Zuid-Afrika Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Zwitserland G. D. Reiss, Riehen

AANHANGSEL III

Commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneep – Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham – Bergen op Zoom
Drs. J. P. C. M. van Hoof – Den Haag
G. J. L. Koolhof – Culemborg (secr.)
A. H. Mohr – Doorwerth
Dr. Ir. H. A. van Oerle – Oud Ade
Mr. S. H. Poppema – Leidschendam
Mr. Stan Smeets – Weert

Medewerkers:

Ing. K. J. J. Brand – Hulst
G. W. G. van Bree – Roermond
Ir. A. van Drunen – 's-Hertogenbosch
Dr. C. van der Graaf – Brouwershaven
W. Hendriks – Venlo
Ir. J. R. Hubert van Blijenburgh –
's Gravenhage
Drs. J. T. J. Jamar – Heerlen
A. E. L. Jonkergouw – Sittard
Drs. A. C. M. Kappelhof – 's-
Hertogenbosch
C. H. van Meijgaard – Heemstede
L. J. Morreau – Maastricht
Dr. G. Overdiep – Peize
Drs. E. P. M. Ramakers – Maastricht
Prof. Dr. J. G. N. Renaud – Amersfoort
H. G. M. Rutten – Stevensweert
Ing. G. van der Wel – Tilburg
Dr. J. S. van Wieringen – Waalre
Ing. M. H. Wilderom – Vlissingen
J. P. B. Zuurdeeg – Tholen

KASCONTROLECOMMISSIE 1985

Drs. H. J. Kastein – Naarden
P. B. Bouman – Veenendaal
Mr. M. Tydeman – Laren (NH)

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Mr. P. J. van der Mark – Den Haag
C. F. de Meyere – Bodegraven
Mr. J. E. van Nievelt – Leidschendam
Mr. M. G. L. van Schouwenburg –
Zwolle
J. Sneep – Woudenberg

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

Ing. J. W. C. Besemer – Rotterdam
W. de Jong – Noordwijkerhout
Ing. Th. G. R. Linders – Grave
Ing. J. H. Spoelman – Hillegom

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

P. C. van Kerkum – Vaassen
P. J. M. Kamps – Amersfoort
J. Vuyk – Rotterdam
A. van der Waag – Breda

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Voorwoord	5
Inleiding en algemeen overzicht secretaris	6
<i>Artikelen</i>	
Everhard van Reyd (1550-1612) over de val van Antwerpen – bewerking H. A. Treu	9
De brug van Alexander Farnesse tijdens het beleg van Antwerpen, juli 1584-maart 1585 – Prof. Dr. Ir. P. M. J. L. Lombaerde	15
De val van Antwerpen in 1585 en de invloed hiervan op de ontwikkeling in Zeeuws-Vlaanderen – Ing. K. J. J. Brand	28
Een verdronken vesting. Bommenede in de middeleeuwen – Dr. C. van der Graaf	40
Aardenburg - Rodanburg - Burg aan de Rudannâ – Ir. J. A. Trimpe Burger	52
Isaïc van Geelkercken: vestingbouwkundige en kartograaf in Noorwegen (1644-1657) – Drs. Juliette Roding	63
Fort Nassau op de berg – Dr. J. Hartog	70
Fossa Eugeniana. Een in 1626 aangelegd kanaal - bijna 50 km lang - nooit voltooid – Rolf-Günter Pistor, vert. Henri Smeets	83
Ondergronds bouwen - Wat houdt dat in? – E. J. von Meijenfeldt en H. J. B. Z. Trimbos	97
De voormalige Bijlhouwerstoren te Utrecht – samenvatting van een studie van Th. Haakma Wagenaar door H. A. Treu	106
Kazematten langs het Valleikanaal boeken succes als vleermuisverblijfplaats – Drs. Ad Littel	110
Duitse bunkers bij Dishoek, gemeente Valkenisse, Walcheren – redactie	112
Opruiming van de bunkers bij Dishoek schadelijk en onnodig – Drs. Ad Littel	113
Fort Sanderbout te Sittard – Ing. J. W. C. Besemer	117
Plan van de stad Namen – Ph. Bragard	123
<i>Excursies, correspondentendagen, werkbezoeken, evenementen en manifestaties, conferenties etc.</i>	
Antwerpen 1985. De forten St. Marie, Liefkenshoek en Lillo. Uitstap 'Simon Stevinstichting' (18 mei 1985) – Ing. K. J. J. Brand	125
Excursie Hellevoetsluis (5 en 8 juni 1985) – H. C. Tesink	129
Excursie 'Simon Stevin' in Nederland (14 sept. 1985) – Ing. P. L. Mulder	132
Fortress Study Group (6/8 sept. 1985) – J. Sneep	134
Het eiland Pampus onderging een schoonmaakbeurt	137
	221

Najaarscorrespondentendag 1985 - Fossa Eugeniiana (5 okt. 1985) – H. C. Tesink	140
Het vierde internationale Colloquium van de DGF te Ulm (18/20 okt. 1985) – Mr. S. H. Poppema	143
Kazematmuseum Kornwerderzand opengesteld (11 mei 1985) – J. J. Mulder	148
Commando-overdracht bij het 47e Painfbat te Havelte (30 aug. 1985) – Ing. A. J. Tempelman	150
Actualiteiten Regiment Menno van Coehoorn – Ing. A. J. Tempelman	151
Afscheidssymposium Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll op 28 februari 1986 – W. F. K. Engelbrecht / Mr. P. J. van der Mark	152
Ir. J. A. Trimpe Burger neemt afscheid van de ROB (26 maart 1986) – H. A. Treu	154
Uitreiking Prijs voor de Monumentenzorg (Prins Bernhardfonds) (12 dec. 1985) – Ing. A. J. Tempelman	154
'Europa Nostra'-onderscheiding voor de vesting Bourtange (13 juni 1985) – Ing. A. J. Tempelman	155
Opening museum Bourtange (24 maart 1986) – Mr. M. G. L. van Schouwenburg	156
Historische maquette van 's-Hertogenbosch (26 juni 1985) – Ing. G. van der Wel	158
Westbatterij Muiden (28 juni 1985) – J. Sneep	159
Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) – J. Sneep	160
Voorlichtingsbijeenkomst NCM op 11 januari 1986 te Utrecht – Mr. P. J. van der Mark	161
Stichting Vrienden van de vesting Naarden/Vestingmuseum – J. Sneep	163
Presentatie Geschiedenis fort Erfprins (20 nov. 1985) – G. Gerrits	164
Groengroep Uithoorn - 85 (7 nov. 1985) – Ing. P. L. Mulder	165
Bouw fortengordel rond Antwerpen, licentiaatsverhandeling W. Pottier / Fort V in de gemeente Edegem – H. A. Treu	166
Nederlands vernuft in Spaanse dienst, licentiaatsverhandeling van Brigitte Byloos – H. A. Treu	172
Belgische cartografie in Spaanse verzamelingen (16e-18e eeuw) – H. A. Treu	173
<i>Boekbesprekingen</i>	
Théâtre ou Livre des Cartes, C. Elandts, 1669 – Dr. Ir. H. A. van Oerle / H. A. Treu	174
Nederland in kaarten, M. W. Heslinga e.a. – M. Kok	175
De Vechtstreek, oude kaarten en de geschiedenis van het landschap, Marijke Donkersloot-de Vrij – Kees Zandvliet	176
De groote wereld in 't klein geschildert, Kees Zandvliet – Dr. Ir. H. A. van Oerle	177
Duinafslag in Zeeuws Vlaanderen, verslag Waterloopkundig Laboratorium (1982) – Drs. Ad Littel	179

Erfprins. Van Fort Lasalle tot Marinekazerne, F.M. van Elderen – G. Gerrits	180
'Fort', Fortress Study Group – J. Sneep	181
Steevast 1985 – H.C. Tesink	182
Ned. Historiën, artikel 'Stelling van Amsterdam', S.H. Hoogterp – J. Sneep	182
Armamentaria, afl. 20-1985 – J. Sneep	183
De Stede Nieuwpoort II, 1985 – H.C. Tesink	183
'Het Duitse fortificatie-ontwerp 1935-1945' (dissertatie 1985), R. Rolf – J. Sneep	183
Die Bundesfestung Ulm und ihre Geschichte, Otmar Schäuffelen – Mr. S.H. Poppema	185
<i>Historische vestingwerken, Correspondenten-rapporten</i>	
Friesland, Kornwerderzand. Wat er in drie jaar tot stand kwam – G. Gerrits	188
Groningen	190
Friesland	192
Drente	192
Overijssel	192
Gelderland	193
Utrecht	195
Noord-Holland	197
Zuid-Holland	200
Zeeland	205
Noord-Brabant	207
Limburg	209
<i>Commissieverlagen</i>	
Monumenten Advies Commissie (MAC) – Mr. P.J. van der Mark	213
Studiecommissie (SC) – J. Sneep	214
<i>Financiën</i>	
Financieel verslag Stichting Menno van Coehoorn – E. van Walree	214
<i>Aanhangsels</i>	
I	216
II	218
III	220
Buitenlandse contacten	219
Toelichting omslagillustraties en onderscheidingsvlag Z.K.H. Prins Bernhard	224
	223

**DE ONDERSCHIEDINGSVLAG
VOOR Z.K.H. PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN,
PRINS VAN LIPPE BIESTERFELD**

KB d.d. 18-6-1936, nr. 15, Staatsblad 4

Deze onderscheidingsvlag was de laatste der vlaggen voor de leden van het Koninklijk Huis, welke door H.M. Koningin Wilhelmina werd vastgesteld.

Het doek, langwerpig van vorm, wordt in vier vakken verdeeld door een over het midden geplaatst kruis van oranje kleur. In het midden van dat kruis het koninklijk wapenschild, gedekt door de koninklijke kroon. Het bovenste vak aan de broekzijde en het daartegenover liggende onderste vak van azuur, waarin een klimmende rechtsgewende leeuw van goud met bladerkroon, pijlenbundel en zwaard. Het onderste vak aan de broekzijde en het daartegenover liggende bovenste vak van zilver, waarin een roos van keel, geknopt en gepunt van goud (Lippe). Zie afbeelding op blz. 4.

(Uit: H. A. Treu, De Nederlandse vlag en de Nederlandse Koninklijke vlaggen — 63e/64e Jaarverslag Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf.

Afbeelding achterzijde Jaarboek

Autostandaard van Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

Afbeelding voorzijde Jaarboek

'Plan van de Vesting Hellevoetsluis zoo als dezelve in Staat van Verdediging is gebracht tegen eenen Onverhoedschen Aanval door eene Zeemagt', 1832. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Plans van Vestingen. (Foto A.R.A.)

